

પ્રસ્તાવના

કાવ્યશાસ્ત્ર સંસ્કૃત સાહિત્યનો એક મહત્વનો ભાગ છે. પ્રાચીન આરતનો આપણને જે જ્ઞાન વારસો મળ્યો છે તેમાં જે શાખાઓનાં ચિંતનો પશ્ચિમના શુદ્ધિરેખાવના વર્તમાન યુગમાં પણ મનન યોગ્ય અને બિચ્ચના કાર્યમાં ઉદ્દેશ્યક અને માર્ગદર્શક છે: એક દર્શનશાસ્ત્રનાં અને બીજાં કાવ્યશાસ્ત્રનાં પ્રાચીન આરતે જ્ઞાનના સમગ્ર પ્રદેશમાં મધ્યસ્થ પ્રયત્ન કરેલા છે. તેમાંનાં પણ આગળું અભ્યવન કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે- કેટલાંક તે તે વિષયોના નિરૂપણ માટે યોગ્ય પરિભાષા મેળવવા માટે ઉપયોગી છે. પણ દાર્શનિક સાહિત્ય અને કાવ્યભીમાસાનું સાહિત્ય કદાચ અનુભવમૂલક ચિંતન ઉપર આજેકું દોવાથી સદાને માટે આદરયોગ્ય છે.

આ શાસ્ત્રો જીવનના જે જ્ઞાનના અનુભવોની ચર્ચા કરે છે તે સર્વ માત્ર કથાવી રુકામ એવા હોતા નથી અને એમ દોવાથી તે ઉપરથી ઉપજવેલા સિદ્ધાન્તો સર્વમંમત વર્ગ રહેતા નથી. આથી દરેક વ્યક્તિને તેમજ દરેક સાહિત્યયુગને પોતાને સ્વમુખ્ય કરવાની અને તદનુસાર દૃષ્ટિ ધરાવવાની જરૂર હમેશાં રહે છે. આથી પ્રાચીન કાવ્યભીમાસાના બધા વિચારો આજે આપણને ઉપયોગી કે મહત્વના ન લાગે એ સ્વાભાવિક છે. તેમના દોરણા આપણે ન દોગાએ એ પણ જરૂરનું છે. પણ જો દરેક વ્યક્તિ કે દરેક યુગ કેવળ પોતે જોઈતું મેળવી રહે તેટલાથી જ ચકાવી લેવા માગે તો તે જરૂર જ્ઞાનદર્શિ રહે; બીજાઓએ પ્રયત્ન કરી જે રક્ષાપ્રતિ કરી દોય તેનો વિવેકપૂર્વક લાભ લે તો જ જ્ઞાનમર્ગમાં પ્રગતિ થાય. આથી જ્ઞાનની જે જે દિશામાં પ્રવળને પ્રગતિ કરવાની દોષ તે તે દિશામાં તેના પૂર્વજોએ કયા સૂચી અને કેવી રીતે ગતિ કરી છે તે જાણવું અને જોવું આવશ્યક છે: અને તેથી આપણી સાહિત્યભીમાસા સમૃદ્ધ થાય, તેને નવું ઉદ્દેશ્ય મળે અને નવા મંડકાર પ્રાપ્ત થાય તેટલા માટે પ્રાચીન કાવ્યભીમાસાના વિચારો સેવવા આપણે માટે આવશ્યક છે.

આ વિષયોમાં આજે આપણા ઉપર પશ્ચિમના વિચારોનું પ્રભુત્વ છે. આ પ્રભુત્વ સર્વજ્ઞ તેમનું ચિંતન વધારે મર્મમાલી છે એટલા માટે નથી. તેનું ખરૂં કારણ અમારી સમગ્ર પ્રમાણે, આપણા પ્રાચીન કાવ્યભીમાસાના ચિંતનોનું યોગ્ય સેવન થતું નથી તે છે. જાણેના તટસ્થ અભ્યાસીને કદાચિત જાણારો કે પાશ્ચાત્યોની વિશેષતા તેમની પ્રતિપાદનશૈલીમાં રહેલી છે.

તેથી જ તે વધારે આકર્ષક છે, અને આપણે તે શૈલી સ્વીકારી છે. પણ કાવ્યસ્વરૂપ વિષેનાં જાત્રેનાં ચિંતનો સરખાવતાં જણાશે કે બંને સરખાં મનન યોગ્ય છતાં પ્રાચીનોનાં ચિંતનોમાં જેટલું લક્ષ્યવેધિત્વ અને ઊંડાણ છે તેટલું કદાચિત્ આધુનિક પાશ્ચાત્યોના વિચારમાં નહિ હોય. આપણી કાવ્ય-સ્વરૂપની ચર્ચાની દિશા યોગ્ય રીતે નિયન્ત્રિત થાય તે માટે વિચારતાં જણાય છે કે, આપણે પ્રાચીનોના વિચારોનું યથાયોગ્ય સેવન કરવું જોઈએ. તે સેવનથી કાવ્યમીમાંસામાં આપણી પ્રજા તરીકેની વિશિષ્ટ વૃત્તિ કંઈ જાતની છે તેનું પણ આપણને જ્ઞાન થવાનો સંભવ છે. આવું જ્ઞાન આપણને હોય તો આપણે આપણી જિજ્ઞાસા અન્ય પ્રજાઓની વિચારસંપત્તિથી કેવી રીતે પૂરવી તેનો યોગ્ય માર્ગ પણ આપણને સુઝે; અને અંગ્રેજોના વિચારોનો ઉપયોગ કર્યા છતાં આપણી સર્જકશક્તિ હુમ ન ચાય.

આ જાતના વિચારોથી ગૂજરાતી સાહિત્યરસિક વર્ગ આગળ પ્રાચીનોની સાહિત્યમીમાંસા મૂકવાની અમને આકાંક્ષા થઈ. આ માટે મૂળ લેખકોમાંથી વિચારો લઈ તેનો નિબંધોમાં ઊઠાપોઠ કર્યા પહેલાં કોઈ પ્રામાણિક કાવ્યમીમાંસકોનો ગ્રંથ અનુવાદરૂપે રજૂ કરવો એ ક્રમ વધારે યોગ્ય લાગ્યો. અને આ માટે વાગ્દેવતાવતાર શ્રી. મમ્મટાચાર્યનો કાવ્યપ્રકાશ (આશરે ઈ.સ. ૧૧૦૦થી ૧૧૫૦) અમે પસંદ કર્યો. તેને પસંદ કરવાનું કારણ એ કે એમાં પ્રાચીન કાવ્યમીમાંસકોની બંને પ્રણાલીઓનો—‘રોત્તિરાત્મા કાવ્યસ્ય’ અને ‘અર્ચઃ સહદયશ્ચાવ્યઃકાવ્યાત્મા યો વ્યવસ્થિતઃ’—યોગ્ય રીતે સમન્વય થયેલો દેખાય છે.

કાવ્યપ્રકાશ લખવામાં મમ્મટાચાર્યે સંસ્કૃત ભાષાની સર્વપ્રકારની શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ કહીએ તો તેમાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી. કારિકા, વૃત્તિ અને ઉદાહરણોમાં એક સજ્જની પણ અતિશયતા ભાગ્યે જ જણાશે, અને છતાં જે કાંઈ કહેવાનું છે તે સંપૂર્ણતાથી કહ્યું છે. રસની ચર્ચામાં કે વ્યંજનાની સ્થાપનામાં વૃત્તિની શૈલી ઉત્તમ અથવા સાહિત્યના નમૂના રૂપ છે. આવા ગ્રંથનું ભાષાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન એ એક સાહસ જ કહેવાય; અને અમને આ કાર્યમાં પં. મુખજાલજીની મદદ ન હોત તો અમે આ સાહસ ખેડવાની હિંમત ન હત. વ્યાકરણ, અલંકારશાસ્ત્ર અને દર્શનશાસ્ત્રના એમના તલરેપશી જ્ઞાનની મદદથી જ આ ત્રણે શાસ્ત્રોને એક પટમાં વણી દેતા આ ગ્રંથને ગૂજરાતી રૂપાન્તર આપવાનો પ્રયત્ન અમે કરી સફળ થીએ.

અમારા પ્રયત્નની અપૂર્ણતાઓનું અમને જ્ઞાન નથી એમ તો નથી. મૂળ

અંગના કર્તા કે કર્તાઓ—મમ્મટ અને અલ્લટનો કાલનિર્ણય, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ઇતિહાસની રૂપરેખા, તેનું તાત્ત્વિક નિરૂપણ વગેરે અંગ પૂરે યોગે કરવાની ઉમેદ છે.

આ અનુવાદમાં જે દોષો દેખાય-મૂળને સમજવાના તેમ જ અનુવાદની કળાના-તે અંગે કૃપા કરી જતાવવાની વિદ્વાનોને વિનંતી કરી અમે આ અંગ ગૂજરાતના સાહિત્યરસિકો સમક્ષ રજુ કરીએ છીએ.

ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર	}	અનુવાદકો
તિથિ આસો વદ ૧૨ અં. ૧૯૮૦		

विषयानुक्रम

पृष्ठान १	११०	१२	१००	१०१	११० १
पृष्ठान २	११०	१११	१११	११	१११ १
पृष्ठान ३	१११	११२	११२	११	१११ ११
पृष्ठान ४	११२	११३	११३	११३	११२ ११
पृष्ठान ५	११३	११४	११४	११४	११३ ११
पृष्ठान ६	११४	११५	११५	११५	११४ ११

કાવ્યપ્રકાશ

પ્રથમ ઉલ્લાસ

અન્યના આરંભમાં અન્યકર્તા વિદ્યો નાશ થવા માટે યોગ્ય
કંઈકેવતાનું ચિન્તન કરે છે.

નિયતિકૃતનિયમરહિતાં મુર્ચિકમયીમનન્યપરતન્ત્રામ્ ।

નવરસરાશિરાં નિર્મિતિમાદ્યતી મારતી કપેર્જયતિ ॥ ૧૦

નિયમો ન જ્યાં નિયતિના, આનન્દમયી, ન અન્ય પરતન્ત્ર,
નવ-રસ-શાક્ષી સૃષ્ટિ, રચતી કવિ-ભારતી તણે જય હો. ૧

બ્રહ્માની સૃષ્ટિ, નિયતિ શક્તિથી નિયમિત થયેલા સ્વરૂપ-
વાળી, ગુણ દુઃખ મોહ સ્વભાવવાળી, પરમાત્મ વગેરે ઉપાદાન
અને ઠમ્ વગેરે સહકારી^૩ કારણો ઉપર આધાર રાખનારી, છ

૧ યોગ્ય એટલે અન્યના વિષયને યોગ્ય. આ અન્યનો વિષય કાવ્ય-
ચર્ચા છે એટલે કંઈકેવતા તરીકે કવિની વાણીનું ચિન્તન કરતું યોગ્ય ગણાય.

૨ < નિયતિએ કંઈકા નિયમોથી રહિત, કેવળ આનન્દમય, અન્ય સાધનોથી
સ્વતંત્ર, નવરસ વડે સમિર, એવી સૃષ્ટિને કરનારી કવિની વાણી જય પામે છે. >

સામાન્ય સૃષ્ટિમાં આપણે અનેક નિયમો જોઈએ છીએ. જેમકે
'ગરમીથી ધાતુનું કદ વધે છે,' 'કમલ પાણીમાં થાય છે' વગેરે; આ સમજા
નિયમો જે શક્તિથી થાય છે તે નિયતિ. સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા નિયતિથી રહેલી
છે. દરેક બનાવ તે નિયતિને આધીન છે.

'જય પામે છે.' શ્રૂતમાં જ્યવતિ છે. આમાં જિ ધાતુ છે તે સકર્મક હોય
ત્યારે તેનો અર્થ બીજા ઉપર વિજય મેળવવો એવો થાય છે. પણ અકર્મક
હોય ત્યારે તેનો અર્થ ઉત્કર્ષ પામવો એવો થાય છે. અહીં એ અર્થ છે.

૩ ઉપાદાન અને સહકારી કારણો: જે દ્રવ્યની અમુક વસ્તુ બનેલી
હોય તે દ્રવ્ય તે વસ્તુનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય. જેમકે ખાદીનું ઉપાદાન
કારણ સુવર. ઉપાદાન કારણ સિવાયની બીજી જે બાજનો વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં
કારણજનક હોય તેનો સહકારી કારણોમા સમાવેશ કરવાનો છે. ઠમ્ એટલે

કાવ્યપ્રકાશ.

પ્રથમ ઉલ્લાસ

અન્યના આરંભમાં અન્યકર્તા વિશે ન્યાય થવા માટે યોગ્ય
કંઈકેવલાનું ચિન્તન કરે છે.

નિદમિદૃતનિદમરહિતાં કુદિકમર્પામનન્યપરતપ્ત્રામ્ ।

નવરમ્ભચિરાં નિર્મિતિમાદયર્તા માગતી કવ્યેર્જયતિ ॥ ૧

નિયમો ન જ્યાં નિયમિતના, આનન્દમયી, ન અન્ય પરતપ્ત્રા,
નવરમ્ભ-માલી સૃષ્ટિ, રચતી કવિ-આદતી તણે જ્યાં દેખે

જલ્પની સૃષ્ટિ, નિયતિ શકિતથી નિયમિત થયેલા સ્વરૂપ-
વાળી, કુખ કુખ મોહ સ્વભાવવાળી, પરમાણુ વગેરે ઉપાદાન
અને હમ્ વગેરે સદકારી કારણો ઉપર આધાર રાખનારી, છ

૧ યોગ્ય એટલે અન્યના વિસ્મયે યોગ્ય. આ અન્યનો વિષય કાવ્ય-
યમો છે એટલે કંઈકેવલા તરીકે કવિની વાણીનું ચિન્તન કરવું યોગ્ય ગણાય.

૨ <નિયતિએ દેવા નિયમોથી શ્લોક, કેવળ આનન્દમય, અન્ય સાધનોથી
અર્થ, નવરમ્ વગેરે સ્મિત, એવી સૃષ્ટિને કરનારી કવિની વાણી જ્યાં પામે છે. >

સામાન્ય સૃષ્ટિમાં આપણે અનેક નિયમો જોઈએ છીએ. જેમકે
'નર્મયો ધાતુનું કદ વધે છે,' 'કમલ પાણીમાં ધાવ છે' વગેરે; આ સપગા
નિયમો જે શક્તિથી ધાવ છે તે નિયતિ સૃષ્ટિની અવસ્થા નિયતિથી રહેલી
છે. દરેક જગત્ તે નિયતિને આધીન છે.

'જ્યાં પામે છે.' મૂળમાં જયતિ છે. આમાં જિ ધાતુ છે તે સકર્મક હોય
ત્યારે તેનો અર્થ બીજા ઉપર વિજય મેળવતો એવો ધાવ છે. પણ અકર્મક
હોય ત્યારે તેનો અર્થ હલ્લું પામતો એવો ધાવ છે. અહીં એ અર્થ છે.

૩ ઉપાદાન અને સદકારી કારણો: જે દ્રવ્યની અમુક વસ્તુ બનેલી
હોય તે દ્રવ્ય તે વસ્તુનું ઉપાદાન કારણ હોવાય. જેમકે ખાદ્યનું ઉપાદાન
કારણ અરુચિ ઉપાદાન કારણ સિવાયની બીજી જે ખાખો વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં
કારણકર હોય તેનો સદકારી કારણોમાં સમાવેશ કરવાનો છે. હમ્ એટલે

રસો'વાળી અને (છતાં) તે વડે મનોહર જ [જોમ] નહિ જોવી છે; કવિની વાણીની ચાહિ તે જોશી વિલક્ષણ છે, માટે 'જ્ય પામે છે.' 'જ્ય પામે છે' એ અર્થથી નમસ્કારનું સૂચન થાય છે, માટે તેને પ્રજ્ઞામ કહે છું એમ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં (અન્યનો) વિષય અપ્રયોજન છે એ વાત કહે છે—

કાવ્ય યશ, અર્થ, વ્યવહારજ્ઞાન, અમંગલનો નાશ, અવિલગ્નિત પરમ આનન્દ અને કાન્તાની પેઠે ઉપદેશ આપવા માટે છે. ૨

[કાવ્ય નીચેનાં પ્રયોજનો] કવિ અને સદ્દેહ્યને જેને જે યોગ્ય તેને તે સાધી આપે છે; કાલિદાસાદિને મળ્યો હતો તેમ યશ; શ્રી હર્ષાદિપાણેથી ધાવકાદિને મળ્યું હતું તેમ ધન; રાજાદિ વિષેના યોગ્ય આચારનું જ્ઞાન; મયૂરાદિને આદિત્યાદિથી થયું હતું તેમ અનર્થ-નિવારણ; સર્વ પ્રયોજનમાં શિરોમણિ—કાવ્ય સાંભળતાં વાર જ રસના સ્વાદથી ઉત્પન્ન થતો, બીજા બધા જ્ઞાનના વિષયોને વિગલિત કરી નાખતો—આનન્દ; શબ્દ અને અર્થના ગાણપણથી રસના

ક્રિયા. કોઇ પણ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ માટે તેના અવયવોનો સંયોગ આવશ્યક છે. જેમકે ખાદીની ઉત્પત્તિ માટે સુતરના તાંતણાનો સંયોગ. આ સંયોગ ક્રિયા વિના સંભવતો નથી. ક્રિયાથી ન્યાયસામગ્રી વર્ણવેલા ઉલ્લેખણાદિક ક્રમો અહીં સમજવાનાં છે. વગેરે શબ્દથી નિમિત્તકારણ સમજવાનું છે. સમવાયી અને અસમવાયીમાં ન આવતી જે ગાયતો કારણ-ભૂત હોય તેને નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે. જેમકે સાળ, વણકર વગેરે ખાદીનાં નિમિત્ત કારણ છે. ન્યાયવૈશેષિક દર્શનની વિચાર પ્રણાલી પ્રમાણે કારણોના ત્રણ વિભાગ પડે છે, સમવાયી (ઉપર જણાવેલું ઉપાદાન) અસમવાયી અને નિમિત્ત. બુદ્ધો. ત. સં. ૩૭, બીજાં કેટલાંક દર્શનો તેના ઉપાદાન અને સહકારી એવા બે ભેદ (ઉપર પ્રમાણે) પાડે છે.

૪ મધુર, ખાટો, ખારો, તીખો, તૂરો, કડવો એવા છ રસ ગણાવેલા છે.

૫ પ્રયોજન. જે ક્ષણ સિદ્ધ કરવા અમુક ક્રિયા કરીએ એ ક્ષણ તે ક્રિયાનું પ્રયોજન છે. જેને ઉદ્દેશીને ક્રિયા પ્રવૃત્ત થાય તે તેનું પ્રયોજન કહેવાય. પાણી ભરવું એ ઘડો બનાવવાની ક્રિયાનું પ્રયોજન છે.

૬ છેલ્લા પ્રયોજન—કાન્તાની પેઠે ઉપદેશ આપવા માટે—નું નિરૂપણ કરે છે.

અંગૂઠન વ્યાપાર વિશે તપર દેશના લીધે, કાવ્ય ગ્રંથોનું દેશનાર વર્ણનમાં કૃષ્ણ દેવિનું કર્મ, જે પ્રમુદમાન કન્દની પ્રમાણનાવાળા વેદાદિ શાસ્ત્રોથી [તેમજ] અર્થતાત્પર્યવાળા મિત્રસમાન પુરાણ ઇતિદાસાદિથી તલસ્પર્શ છે, તે કાન્તાની પેઠે રૂઝ કાન્તા કરી પોતા તરફ અભિમુખ કરી, શમની પેઠે વર્ણન શાવણની પેઠે ન વર્ણન એવો ઉપદેશ કરે છે.^{૧૦} માટે ગ્રંથના નેમાં પ્રયત્ન કરવો થાય છે.

જે પ્રમાણે જોનું (કાવ્યનું) પ્રયોજન કરીને કાવ્ય કહે છે.

૭ વિભાગ, અનુસાર અને અભિચારી કારોનો સંચેત્ર વનો તે; અથવા અંગના આ ગાનું વર્ણન એવા ઉપદેશમાં આવશે.

૮ ‘અમુક કરો’ એવો ઉપરી વૃક્ષ કરે છે તેમાં મેવરને માટે ઘંટા કે વિચારને અવશ્ય નથી. વેદનો આદેશ પણ એવો છે માટે પ્રમુદમાન, સ્વપ્રમાણ એટલે જેમાં સંબંધ અત્યંત મદત્ત છે. જેનો પ્રતિષ્ઠાને પુરોહિત (મ. મં ૧. ૪. ૧) એ સંબંધે દેશને વર્ણવેલે પુરોહિત એમ ન કહી શકાય. એટલે કે સંબંધો અર્થતાત્પર્યની દૃષ્ટિએ પણ દેશાર ન થઈ શકે. આદિ સંસ્કૃતી સ્મૃતિ સમગ્રતાની.

૯ મિત્ર હોય તે ‘જે આમ કરશે તો આપું પરિણામ આવશે,’ એવો વરણતત્વનો બોધ કરે છે, પણ તેની પામ તેમ કરાવતો નથી; તે પ્રમાણે પુરાણ ઇતિદાસ વગેરે ‘આમ કરશે તો આમ થશે’ એટલા માત્ર વર્ણનનો બોધ કરે છે, માટે પુરાણ-ઇતિદાસ એ તાત્પર્યનો બોધ કરતા મિત્રસમાન છે. આદિ સંસ્કૃતી આખ્યાન વગેરે સમગ્રતા.

૧૦ ઉપદેશ તથા પ્રકારનો છે: પ્રમુદમાન, મિત્રસમાન અને કાન્તા-સમાન. પ્રમુદની મારફત વૃક્ષ કર્યા વિના કાન્તાનો ઉપદેશ સંસિકતાથી પોતા તરફ આકર્ષી આણસને થાય પ્રસન્નિ દેશની થકે છે; મિત્રની મારફત કેવળ તાત્પર્ય દેહી કાન્તા બેસી રહેતી નથી, પણ થાય આચરણમાં ગ્રેરે છે; તેમ કાવ્ય પણ આણસને સંસિકતાથી પોતા તરફ આકર્ષી થાય રસને રોરે છે. કાવ્યમાં ઉપદેશને સ્થાન હોવું જોઈએ કે નહિ તેનો થાય જનજન ઉપરના નિરપણમાં મળી આવે છે.

શક્તિ, લોક, શાસ્ત્ર, અને કાવ્ય વગેરેના મનનથી થતી નિપુણતા, અને કાવ્ય જાણનારાના ઉપદેશથી કરેલો અભ્યાસ, એ કાવ્યના ઉદ્ભવનો હેતુ છે.^{૧૧} ૩

શક્તિ એ કવિત્વના બીજરૂપ એક પ્રકારનો સંસ્કાર છે— જેના વિના કાવ્ય પ્રસરી જ ન શકે અને પ્રસરે તો ઉપહસનીય થાય; લોક એટલે સ્થાવર અને જંગમ રૂપ લોકનું વૃત્ત, શાસ્ત્ર એટલે છન્દ વ્યાકરણ અને શબ્દકોશ તથા કલા, ચાર પુરુષાર્થો, હાથી ઘોડા ખડ્ગ વગેરેના લક્ષણગ્રન્થો; કાવ્યો એટલે મહા-કવિઓનાં કાવ્યો; વગેરે શબ્દથી ઇતિહાસ વગેરે સમજવાં; તેમના વિમર્શનથી [એટલે મનનથી] વ્યુત્પત્તિ [એટલે નિપુણતા] થાય છે; જેઓ કાવ્ય કરી શકે અને વિચારી શકે તેમના ઉપદેશથી, કાવ્ય કરવાની અને યોજવાની ફરી ફરીને પ્રવૃત્તિ, એ ત્રણેય લેગા, જૂદા જૂદા નાંક, કાવ્યના ઉદ્ભવમાં, નિર્માણમાં અને સમુદ્ધાસમાં હેતુ છે—નહિ કે હેતુઓ છે.^{૧૨}

એ પ્રમાણે કારણ કહીને તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

(સૂ.૧) દોષ વિનાના, ગુણવાળા, વળી કયાંક અલંકાર વિનાના શબ્દાર્થ તે કાવ્ય.

દોષ, ગુણ અને અલંકાર હવે પછી કહેવાશે. કયાંક એ શબ્દથી એમ કહે છે કે સઘળે અલંકારવાળું તો હોય જ, કયાંક સ્પુટ અલંકાર ન હોય તોપણ કાવ્યત્વને હાનિ થતી નથી. જેમકે:

૧૧ હેતુ એટલે કારણ. પ્રયોજન અને હેતુ બન્નેના અર્થો જુદા છે. પાણી ભરવું એ ઘડાનું પ્રયોજન છે અને માટી, ચાક, કુંભાર વગેરે હેતુ છે—કારણ છે.

૧૨ શક્તિ, લોક, શાસ્ત્ર અને કાવ્ય વગેરેના મનનથી થતી નિપુણતા, કાવ્ય જાણનારાના ઉપદેશથી કરેલો અભ્યાસ, એ ત્રણેયની સામગ્રી કાવ્યનું કારણ છે. એ ત્રણ મળીને કારણ છે, હરકોઈ એક પૂરતું કારણ નથી.

૧૨ જે હોમાર નવો જ ચોર વર ને, તે ચેત્રની રાત્રિઓ,
ખીંટી માલની બંધ છે કમના તે પ્રોહ વા વાપ છે.
તેની તેજ દુઃ, તોય દેડુ તણગી છે આ વધુ માલ,
રેવાને તટ ચેત્રની તણવે, રેલિની લીલા ગિરે. ૧.

અહીં કોણે પણ સુદૃઢ અલંકાર નથી. ફક્ત જ પ્રધાન લેખાણી
તે અલંકાર થઈ શકતો નથી. ૧૪

કાવ્યના બેદો કમથી કહે છે.

(શુ. ૨) આ, વાચ્યથી વ્યંજ્ય અડી જતાં ઉત્તમ; તેને ખુષિએ
ધ્વનિ કહેલ છે. ૪

આ એટલે કાવ્ય. ખુષિએ એટલે વેવાકરણ્યોએ, મુખ્ય ભવે
જે ૧૪ ક્રોડકૃપ વ્યંજ્ય છે તેના વ્યંજક શબ્દને માટે ધ્વનિ શબ્દ
વાપર્યો છે. તેથી તેના મતના બીજા અનુયાયીઓ વાચ્યને ગાજ
કરનાર એવા વ્યંજ્યને સૂચવવા સમર્થ શબ્દાર્થની જોડેને પણ
ધ્વનિ ૧૪ કહે છે. જેમકે:

૧૩ <જે કામારનો કરનાર દનો તે જ વર છે, તેની તે જ ચેત્રની
રાત્રિઓ છે, ઉરોલા માલની કસથી સુમનિત વએલા કમના એ જ
પ્રોહ વાવગ છે, એની એ જ દુઃખુ તોપણ રેવાના કાંઠા ઉપર વેતરીના
ગાંઠ દેહન મુરલ્યાપારની લીલાવિધિ માટે ચિત્ત વિકસિત થાય છે.>

૧૪ ત્યારે રસ અપ્રધાન દોષ અન્ય પ્રધાનજન્ય વાચ્યાર્થનું અંગ દોષ ત્યારે
રસવત્ અલંકાર કહેવાય છે. અહીં રસ પ્રધાન છે, માટે રસવત્ અલંકાર
રસ શકતો નથી. રસવત્ અલંકારને માટે જુઓ. ઉદાહરણ ૧૨૬. ઉપાસ ૫.

૧૫ વેવાકરણ્યોના મત એવો છે કે શબ્દ નિત્ય છે. આપણે શબ્દના
વર્ણો જોડામાથે બોલતા નથી, પણ એક પછી એક બોલીએ છીએ. દરે
અર્થ સમજાવવાની યશિત તો આખા શબ્દમાં રહેલ છે, અને શબ્દ તો
આપણે આખો એકસાથે બોલી શકતા નથી. ત્યારે બોલવાથી શબ્દાર્થ
સમજાય છે કેમ રીતે? તેનો ખુલાસો વેવાકરણ્યો એવો કરે છે કે આપણા
એક પછી એક બોલાય બોલાઈને અસ્ત થતા ધ્વનિથી, અવાજથી, નિત્ય
શબ્દ જે વ્યંજ્ય છે તે વ્યક્ત થાય છે અને તેનાથી અર્થજોષ થાય છે. તે
નિત્ય શબ્દને રોહ પણ કહે છે, અને તે જ મુખ્ય છે.

૧૬ વેવાકરણ્યો જેમ રોહને વ્યક્ત કરનાર અવાજને ધ્વનિ કહે છે
તેમ આલંકારિકા પ્રધાનજન્ય વ્યંજ્યાર્થને વ્યક્ત કરનાર શબ્દાર્થ-મુગલને
ધ્વનિ, ધ્વનિરસ્ય કહે છે

૧૦ જોષ્ઠે રાગ ક્ષૌંઠે, ખયું સ્તનતટે છે સર્વથા ચન્દને,
આંખોની અભિમાં ન કાજળ, થયાં રાંમાંચ તન્વી તને;
બુદ્ધિં બોલતીં, ક્ષતિ! તેં સખોતણી પીડાન જાણી કરી
ન્હાવા વાવ ગઈ ન તે અધમની પાસે અહીંથી નકી. ૨

અહીં અધમ પદ્યથી તેની પાસે રમવા ગઈ હતી એમ
પ્રધાનપણે સૂચવાય છે.

(સૂ. ૩) એવું વ્યંગ્ય ન હોય પણ ગોણુ વ્યંગ્યવાળું હોય
તે મધ્યમ.

એવું વ્યંગ્ય ન હોય એટલે વાચ્યથી ચડી જાય એવું ન
હોય તે. જેમકે:

‘ગામ-તરુણના હાથે, નવ વંજુલમંજરી ફરી ફરીને
દેખતાં તરુણીની, મુખ છળિ ઝાંખી જ છેક થઈ. ૩

અહીં વંજુલ વેલના મંડપમાં સંકેત આપીને ન આવી
એ વ્યંગ્ય ગોણુ છે, શાથી જે તેની એટલે વ્યંગ્યની અપેક્ષાએ
વાચ્ય જ ચમત્કારી છે.

(સૂ. ૪) શબ્દચિત્ર અને વાચ્યચિત્ર (એવું) અવ્યંગ્ય અવર
મનાય છે. ૫

ચિત્ર એટલે શુણુ અને અલંકારવાળું. અવ્યંગ્ય એટલે સ્ફુટ
વ્યંગ્યાર્થથી રહિત. અવર એટલે અધમ. જેમકે:

૧૭< તારા સ્તનતટ ઉપરથી બધું ચન્દન ખરી પડ્યું છે, તારા અધર
ઉપરથા રંગ ભૂંસાઈ ગયો છે, તારાં નેત્રો ઠેક ખૂણે આંજળુ વિનાના થઈ
ગયાં છે અને તારા નાજુક શરીર ઉપર રોમાંચ થાય છે; હે જૂઠાંબોલી
સખીજનની પીડા ન જાણતી ક્ષતિ, તું અહીંથી વાવ ઉપર ન્હાવા ગઈ
હતી, તે અધમની પાસે ગઈ ન હતી.>

૧૮< હાથમાં વંજુલની તાજી મંજરીવાળા ગ્રામતરુણને વારંવાર જોતી
તરુણીની મુખકાન્તિ અતિશય ઝાંખી થાય છે.>

૧૦ છાત્રો સ્વચ્છ કોટાં બહોનીં હછળે સ્વચ્છ-સ્વચ્છો જો મહી,
વામી મોઢ મહાપિ દર્શથી કરે જ્યાં સ્નાન ને આત્મનિક,
મોટા મંદુક જ્યાં દોષે દર, દુઝોધિયા અને દોષના,
ક્રોધે, કુદવી મન હર્મિયાં, કલે મન્દાકિની મન્દતા. ૪

મહેલથી માનદ વહાર નીચેથી
મહેલ, એવું સુખી બાલરા યત્ર,
સ્વરાધી ઉન્ને ભીંટી આગળા હોય,
ભયે શી મીઠી અમરાવતી હોય. ૫

જો રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં, કાવ્યનાં પ્રયોજન કારણ સ્વરૂપ
અને પ્રકાશના નિર્ણયનો પ્રથમ ઉદાસ ચમાત ધર્યે.

૧૯ <સ્વચ્છતાથી હજીતાં સ્વચ્છ (અને) દિનારાની જોડોડોમાં જગવાનું
પાણીનાં મોળાંથી નાથ થતા મોદવાગા મહર્ષિઓ વડે જેમાં સ્નાન અને
આદનિક કરાય છે, જેના ખાણઓમાં ચગડતાં મોટાં દેહકાં છે, મોટાં ઘચી
પોસાં જાડી દખ્યાંથી મોટાં મોટાં મોળાં હયાં જગ્યાથી જનિસય મહવાગ્ય
મન્દાકિની તમારી મંદતાનો એકદમ નાથ કરો.>

તે આરે તે નીચે આપ્યો છે.

सप्तमोऽध्यायः

मष्टन्मोदमरिह्यविहितनानादिषाहान्नः ।

मिथ्यादुष्टदुष्टारवर्द्धरक्षी शीर्षादतिह्रस्व-

श्रीहोत्रमहोर्निमेदुरमदा मन्दाकिनो मन्दताम् ।

૨૦ <જો માનદને પોતાના મંદિરથી સહેજ બહાર નીકળ્યો સાંભળીને
કન્દે ગભરાઈથી જોના આમજા એકદમ બંધ કરી દીધા તે અમરાવતી બધથી
જાલે આંખો બંધ કરી દે છે.>

બીજો ઉદ્દેશ

કમળી શબ્દ અને અર્થનું સ્વરૂપ કહે છે.

(સ. ૫) આહીં, શબ્દ, વાચક લક્ષણિક અને વ્યંજક રાજ પ્રકારનો છે.

અહીં એટલે કાવ્યમાં,^૧ એઓનું સ્વરૂપ કહેવાશે.

(સ. ૬) વાચ્ય વગેરે તેના અર્થો છે.

(વાચ્ય વગેરે એટલે) વાચ્ય લક્ષ્ય અને વ્યંજ્ય.

(સ. ૭) કેટલાએકમાં તાત્પર્યાર્થ પણ. ૬

જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે એવા-પદના અર્થોનો-આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને સંનિધિને લીધે, સમન્વય થાય ત્યારે, વિશિષ્ટ સ્વરૂપવાળો, કોઇપણ એક પદનો અર્થ નહિ એવો વાક્યાર્થ ઉદય પામે છે, એવો અભિહિતાન્વયવાદીઓનો મત છે;^૨ વાચ્ય જ વાક્યાર્થ છે એવો અન્વિતાભિધાનવાદીનો મત છે^૩

૧ આલંકારિકો સિવાય બીજા કોઇ વ્યંજ્યને સ્વીકારતા નથી.

૨-૩ કુમારિલભટ્ટના અનુયાયીઓ ભાટુ મીમાંસકો અભિહિતાન્વયવાદી કહેવાય છે. તેઓ માને છે કે અભિધા લક્ષણા અને વ્યંજના ઉપરાંત એક તાત્પર્યશક્તિ પણ છે; જે પદમાં નહિ પણ વાક્યમાં રહે છે. “રામચન્દ્રની ગાય જાય છે.” તેમાં પદો આકાંક્ષા યોગ્યતા સંનિધિથી સંકલિત થયાં છે. રામચન્દ્ર એક પદ છે, તેનો અમુક અર્થ છે, ગાયનો અમુક અર્થ છે, વગેરે; પણ આખું વાક્ય બોલાયાથી રામચન્દ્રના સ્વામિત્વનો અર્થ જે નીકળે છે તે કોઇ પણ એક પદનો અર્થ નથી; છટ્ટી ભક્તિનો અર્થ તો માત્ર સંબંધ જ થાય છે. પણ અહીં એ સામાન્ય સંબંધના અર્થ ઉપરાંત આપણે સ્વામિત્વનો વિશિષ્ટ સંબંધ, ખાસ સંબંધ જે સમગ્રએ છીએ તે તાત્પર્ય શક્તિને લીધે સમગ્રએ છીએ. અભિહિત એટલે અભિધા શક્તિથી પદોદ્ધાર પ્રથમ ઉપસ્થિત થયેલા અર્થો; તેમનો અન્વય એટલે સંબંધ (વાક્યાર્થ) તાત્પર્ય વૃત્તિથી ભાસમાન થાય છે એમ અભિહિતાન્વયવાદીઓ કહે છે. પ્રભાકર-શુરના અનુયાયીઓ અન્વિતાભિધાનવાદીઓ કહેવાય છે. તેઓ કહે છે કે અભિધા શક્તિથી જે અર્થ પ્રતીત થાય છે તે અન્વિત એટલે અન્વયયુક્ત જ પ્રતીત થાય

(૨૫. ૮) થઈ દરીને બધા પ્રકારના અર્થોનું અર્થજાણના
મનાય છે.

તેમાં વાચ્યનું, જેમકે—

૪માણ ધરમાં જાણે, શામધી નર્થો તમે દસુ એમ;
તો શું દરવું દુદોને, દાદો એમ ન હોયો દુદો. ૬

અર્થે સ્વચ્છન્દ વિદારાથી શ્રી રામવાય છે.

સાધ્યનું, જેમકે—

‘રીઝવંતી સખિ ! પ્રિયને સણે કણે ચોલી દુઃખ દુઃખ કાળે,
સદ્ભાવ અને સ્નેહથી દરવા સરખું કરી રીધું તે’ ૭

આમાં મારા પ્રિયની સાથે રમીને તેં વેરવનું કામ કર્યું તો
એવો દુઃખાર્થ છે અને તે દ્વારા વારના અપરાધીપણાનું પ્રકટ
કર્યું એ બ્યંબ છે.

બ્યંબનું, જેમકે—

‘તો, નવ હાથે ચાલે પગિનીંપત્રે વિરાલ્લી બગલી !

ચોખ્ખા મરહત ચાલે મૂકેલી છોપ કટોરી’ શી. ૮

છે. અન્યથા કેવળ ઇલાયદી રૂપિથી બાસમાન થતો નથી મટિ તાત્પર્યશક્તિ
સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

૪ <માણ આજે ધરમાં જરૂરની સાધન સામગ્રી નથી એમ તમે જ
કહ્યું છે; તો કદો શું કરવું છે? દિવસે એમને એમ રહેશે નહિ. >

૫ <હે સખિ (તે) સુખએ રીઝવનાં મારા કાળે તું કાળે કાળે દુઃખ
પામી છે; સદ્ભાવ અને સ્નેહથી દરવું જોખ્ખે તેને ચોખ્ખું તેં કર્યું છે ! >

૬ <જે પગિનીની પાંદડીમાં સિંચર અને ન શરહતી બગલી શોભે છે !
નિર્મળ મરહતના વાસજુમાં મૂકેલા શંખના બનાવેલા પાત્રની જેમ. >

૭ મૂળમાં ‘લલ્લુતિ’ છે. તેનો અર્થ શંખનું બનાવેલું છીપના આકાર-
વાળું ચંદન કિતારવાનું પાત્ર.

હોવાને લીધે તેમાં જોડલે વ્યક્તિમાં, સંકેત કરવો યોગ્ય નથી; આ કારણથી અને “ગૌ: કુશ્વલોઃ કિલ્ચ:” વગેરે શબ્દોનો અર્થભેદ^{૧૧} ન થતો હોવાથી તેની (વ્યક્તિની) ઉપાધિની^{૧૨} અંદર જ સંકેત છે.

ઉપાધિના બે પ્રકારો છે. વસ્તુધર્મ અને બાલનારની યદ્યપ્તિથી —મરણથી—આરોપાયેલો. વસ્તુધર્મ પણ બે પ્રકારનો છે. સિદ્ધ અને સાધ્ય. સિદ્ધના વળી બે પ્રકાર છે. પદાર્થનો પ્રાણપ્રદ ધર્મ અને પદાર્થને વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપનાર ધર્મ. તેમાં પહેલાને જાતિ કહે છે. વાક્યપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે “આખલો સ્વરૂપથી, પોતાની જોડે, વ્યક્તિ તરીકે, આખલો છે એમ પણ નથી, આખલો નથી એમ પણ નથી. આખલાપણાના સંજ્ઞાથી તે આખલો કહેવાય

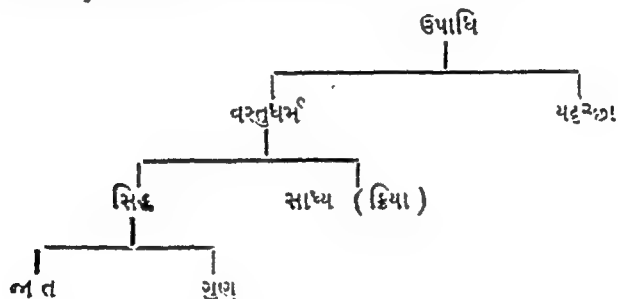
રીતે લાગુ કરી શકાય ? જો કોઈ એમ કહે કે સંકેત અનન્ત ગાયોને લાગતો નથી, પણ અત્યારે જોઈતી ગાય છે તેટલીને જ લાગે છે, તો વ્યભિચારનો દોષ આવે. કારણકે અત્યારે જોઈતી ગાયો છે તેટલીને ગાય સખ્દ લાગુ પડ્યા પછી તે પદની સંક્ષિપ્તતા ખુટી ગઈ. દરે ભવિષ્યમાં ગાય થશે તેને તે સખ્દ શી રીતે લગાડશે ? જો પછીની ગાયને એ સખ્દ લગાડો તો સંક્ષિપ્ત વિના તે લગાડવો પડે તે વ્યભિચાર (વિ-વધારે, અભિચાર-જનું, વ્યાપ્ત થવું હોય તેનાથી વધારે ઉપર જવું, એટલે કે કારણ વિના કાર્યનું થવું) રીત છે.

૧૧ અર્થભેદ: આ પણ, વ્યક્તિમાં સંકેત છે એ સંકેતના ઉત્તરમાં કહ્યું છે. પારો કે વ્યક્તિમાં સંકેત છે એમ કહીએ તો “દિલ્ચ નામનો આલતો ધોળો આખલો” એ વાક્યમાં ‘આખલો’ એ શબ્દથી જ એ વ્યક્તિનો અર્થ થઈ જાય; તો પછી દિલ્ચ, ચાલતો, ધોળો એ શબ્દો કેના મેલ કરે ? જો એમ કહીએ કે એ શબ્દો પણ એ જ આખલાનો મેલ કરે છે તો પછી “દિલ્ચ” શબ્દથી પણ એ આખલો ‘ધોળો’થી પણ એ આખલો ‘ચાલતો’થી પણ એ આખલો એવો અર્થ થાય; એટલે કે ચારેય શબ્દો: એક જ વ્યક્તિ અર્થ થવો; એટલે શબ્દોના અર્થોનો એક જ થઈ શકે; બધા શબ્દોનો જુદો જુદો અર્થ ન થઈ શકે, એટલે કે નિર્વર્તક પ્રત્યક્ષનો વધો આવે.

૧૨ ઉપાધિ એટલે વ્યક્તિના સંદેશો ધર્મ

છે.” બીજો ગુણ છે. અસ્તિત્વ પામેલી વસ્તુ, ‘ઘોળું’ વગેરે ગુણોથી વિશિષ્ટ બને છે. પહેલા અને પછી એવા જેના અવયવે છે એવો ક્રિયારૂપ ધર્મ તે સાધ્ય ધર્મ.^{૧૩}

૧૩ અષ્ટનો સંકેત ઉપાધિમાં થાય છે. તે ઉપાધિ ચાર પ્રકારની છે એમ કારિકામાં કહ્યું તે જ અહીં સ્ફુટ કરે છે. આ ચાર પ્રકારો તે જ્ઞાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને યદ્યત્તા. આ ચારેય ઉપાધિ ગણાય છે. ઉપાધિના નીચે પ્રમાણે અહીં વર્ગો કર્યા છે.

આપણે ટોચ પદાર્થને અમુક નામ આપીએ છીએ તે તે પદાર્થની જ્ઞાતિ ઉપરથી આપીએ છીએ. ટોચપણ અમુક ગાયને ગાય કહીએ છીએ તો તે વ્યક્તિની ખાતર નહિ પણ ગોત્ર જ્ઞાતિ સાથેના તેના સંબંધથી ગાય કહીએ છીએ. એટલે કે ગાય પોતાની જ્ઞાતિને લઈને ગાય બને છે. માટે જ્ઞાતિ એ પદાર્થનો પ્રાણુપ્રદ ધર્મ કહ્યો છે. કામજો હોવો, દૂધ દેવું, વગેરે જે જે સવળા ધર્મોથી ગાય જ્ઞાતિ થાય છે તે તેનો પ્રાણુપ્રદ ધર્મ છે. એ પ્રમાણે પ્રાણુપ્રદ ધર્મ ઉપરાંત, જે ધર્મો દોય તેને ગુણ કહ્યા છે. કામજો વગેરે ધર્મો અમુક વ્યક્તિમાં દોય એટલે તેને ગાયપાણું મળી ગયું, તેને પ્રાણુ, સત્તા, અસ્તિત્વ મળી ગયું. દરે ઘોળી ગાય એમાં ઘોળાપણું, એ એ વ્યક્તિનો ગુણ છે; એ ગુણ ગાયપદ મળવાને માટે વ્યક્તિમાં આવશ્યક નથી, માત્ર એ ગાયને વિશિષ્ટ કરે છે; માટે “અસ્તિત્વ પામેલી વસ્તુ ગુણથી વિશિષ્ટ બને છે.” એમ કહ્યું. આ બંને ધર્મો સિદ્ધ છે. ક્રિયાને સાધ્ય ધર્મ કહે છે. ક્રિયાના અવયવો જુદા પડે તો એ અવયવો કાલમાં આગળ પાછળ દોય, સમકાલીન ન દોય. માટે તેને સાધ્ય કહ્યા. ગાય જ્ઞાતિના અવયવો

છેલ્લો વર્ષ જાણ્યાથી સમજાતું, કમ વિનાનું, કિંથ વગેરે શબ્દોનું સ્વરૂપ, બોલનાર પોતાની મરજી પ્રમાણે કિંથ વગેરે અર્થોમાં ઉપાધિ તરીકે ચુકે છે તેથી આ [ઉપાધિ] સંસારૂપ યદ્યચાત્મક છે.

“જો : શુદ્ધમલો દિવ્ય : ઇત્યાદિમાં શબ્દની ચાર પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે.” એમ મહાભાષ્યકાર કહે છે. પરમાણુ વગેરેને શુદ્ધમાં ગણાવેલું હોવાથી તેમનું શુદ્ધપણું પારિભાષિક સમજવું.^{૧૪} શુદ્ધ ક્રિયા અને યદ્યચા (એ દરેક) વસ્તુતઃ એક છે છતાં આશ્રયના ભેદને લીધે તેમાં ભેદ જેવું દેખાય છે;^{૧૫} જેમ એક જ શુદ્ધ ખટ્વા અરીસો તેજ વગેરે આત્મચ્છનના ભેદથી ભિન્ન દેખાય તેમ.

ખરફ, દૂધ, સંખ વગેરે વસ્તુઓમાં રહેલા ધોળા શુદ્ધ વાસ્તવિક રીતે ભિન્ન હોવા છતાં જે કારણથી ધોળું ધોળું વગેરે

ખરીમાં દાટ દોળી, સીંગાં દોળાં વગેરે સમજાવીને છે; ક્રિયાના અવયવો, જેમકે ચાલવાની ક્રિયાના, તેમાં એક જગ ઉપાદયો પછી બીજો ઉપાદયો, એમ જ્યાં અવયવો એક પછી એક આવે, સમજાવીને, એકજાવીને, ન દોષ થી. ઉપરે એવા ધર્મ યદ્યચા. એ બોલનારની ઇચ્છાથી આરોપેશો એટલે વિશેષ નામેનિછે. અમુક વસ્તુનું નામ અમુક આપીએ છીએ તે આપની વખતે બોલનારની મરજીને વિષય છે. એવી રીતે સંકેતિત અર્થના તેની ઉપાધિની દૃષ્ટિએ ચાર પ્રકારો, જ્ઞાતિ, શુદ્ધ, ક્રિયા, યદ્યચા બતાવ્યા. પછી દાર્શિકમાં કહેલો બીજો મત લે છે. એટલે કે સંકેત માત્ર જ્ઞાતિમાં જ દોષ છે એ મત વિરોધ છે. આ મત “ખરફ, દૂધ,...” વગેરેથી ચાર થાય છે.

૧૪ ઉપર પ્રમાણે પરમાણુત્વ પણ પ્રાણુત્વ ધર્મ દોવાથી જ્ઞાતિમાં ગણાવવું જોઈએ; પણ વૈશેષિક દર્શનમાં તેનો શુદ્ધમાં સમાવેશ કરે છે. આનો શી રીતે ખુલાસો કરવો ? તો કહે છે કે એ તો રક્ત વૈશેષિક દર્શનની પરિગ્રાહ્ય છે. વાસ્તવિક રીતે તે જ્ઞાતિ જ છે.

૧૫ સંખ, દૂધ વગેરેમાં ધોળાપણું જુદા જુદા પ્રકારનું છે. છતાં અપને ધોળું કહીએ છીએ એમાં પણ આનન્દ અને વ્યભિચાર દોષ આદ્યો ગણાય એવી સંજ્ઞાનું અહીં સમાધાન કરે છે કે એ તો માત્ર આત્મચ્છનના દરેકથી જુદાં દેખાય ■ પણ વસ્તુતઃએ એક જ છે મારે એ દોષો આવતા નથી.

એક જ ભાતનો શબ્દપ્રયોગ અને એક જ ભાતનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ધોળાશ વગેરેના સામાન્યને લઈને છે. ગોળ ભાત વગેરેમાં જે વાસ્તવિક ભિન્ન પાકક્રિયા છે તેની અંદર જેના વડે એક જ શબ્દપ્રયોગ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પાકત્વાદિ ક્રિયા સામાન્ય છે. ગાલ વૃદ્ધ પોપટ વગેરેથી બોલાએલા કિંથ વગેરે શબ્દોની અંદર, અથવા પ્રતિક્ષણે બદલાતી જતી કિંથ વગેરે વસ્તુઓની અંદર કિંથત્વ સામાન્ય જ છે જે એક જ શબ્દપ્રયોગ અને જ્ઞાનનું કારણ થાય છે. આ પ્રમાણે બધા શબ્દોના વ્યવહારનું નિમિત્ત ભાતિ જ છે એમ કેટલાએકનો^{૧૬} મત છે. ભાતિ-વિશિષ્ટ વ્યક્તિ એ જ શબ્દનો અર્થ છે એમ કેટલાએકનો^{૧૭} અને અન્યથી વ્યાવૃત્તિ એ જ શબ્દનો અર્થ છે એમ કેટલાએકનો^{૧૮} મત છે; પણ તે ગ્રન્થ મોટો થઈ જવાની ખીકથી અને પ્રસ્તુત વિષયમાં ઉપયોગી ન હોવાથી ગતાવ્યા નથી.^{૧૯}

(સ્ક. ૧૧) તે મુખ્ય અર્થ છે; તે વિષે આનો મુખ્ય વ્યાપાર અભિધા કહેવાય છે. ૮

તે-એટલે સાક્ષાત્ સંકેતિત અર્થ. આનો-એટલે શબ્દનો.

(સ્ક. ૧૨) મુખ્ય અર્થના બાધ થાય, (અને) મુખ્ય અર્થ જોડે સંબંધ હોય, ત્યારે રૂઢિને લઈને અથવા પ્રયોજનને લઈને બીજો અર્થ જે (વ્યાપાર)થી સમજાય તે લક્ષણા નામની આરોપિત ક્રિયા છે. ૯

૧૬ ભાતિમાં જ માત્ર સંકેત હોય છે એ મત અહીં કહ્યો છે તે પૂર્વ મીમાંસકોનો છે.

૧૭ આ મત નૈયાયિકોનો છે.

૧૮ આ મત બૌદ્ધોનો છે. આમના મત પ્રમાણે ગાય શબ્દનો અર્થ ‘ ગાય સિવાયનું’ બીજું કોઈ નહિ’ એવો નિષેધાત્મક થાય છે. એટલે કે શબ્દનું કામ માત્ર બીજા બધા પદાર્થોથી પોતાના અર્થના ભિન્નતા બતાવવાનું, તેની વ્યાવૃત્તિ કરવાનું છે એવો મત.

૧૯ નરસિંહ ઠકુર નામના દીકાકાર પ્રમાણે મમ્મટને ‘વ્યક્તિમાં સંકેત’ મત ધૃષ્ટ છે. ઝળટ્ટાકર પ્રમાણે મહા ભાષ્યકારનો મત મમ્મટને ધૃષ્ટ છે. અમને પણ એ જ હીક લાગે છે.

‘કર્મમાં કુશલ’^{૨૦} વગેરેમાં દર્શાવેલા વગેરેના અર્થ જાણ ન લેખવાથી મુખ્ય અર્થનો ખાખ થાય છે, તેનો વિવેકિત્તવિદ્ય સંબંધ છે, તથા ફરિ એટલે પ્રતિદિ છે તેથી મુખ્ય અર્થ વડે અમુખ્ય અર્થ જે વ્યાપારદાશ લક્ષ્ય છે તે, અવકલિત અર્થને વિષય કરતો આરોપિત શબ્દ વ્યાપાર લક્ષણ છે. [તેથી રીતે] ‘અંગ ઉપર નેસ’ વગેરેમાં અંગાઆદિ નેસ વગેરેના વ્યાપાર ન થઈ શકવાથી મુખ્યાર્થનો ખાખ થાય છે; તેનો નજીકપણા રૂપ સંબંધ^{૨૧} છે, તથા ‘અંગા દિનારા ઉપર નેસ’ વગેરેના પ્રયોગથી જે પવિત્રતા વગેરે પધ્ધતિનાં જાણ થતો નથી તેમનો જાણ કરાવવા રૂપ પ્રયોગન છે તેથી મુખ્ય અર્થ વડે અમુખ્ય અર્થ જે વ્યાપારદાશ લક્ષ્ય છે તે, અવકલિત અર્થને વિષય કરતો આરોપિત શબ્દવ્યાપાર લક્ષણ છે.

(સ. ૧૬) પાતાની યિદિ માટે બીજાના આશ્રય કરવો તે ઉપાદાન લક્ષણ; અને બીજાને માટે પાતાનું ક્ષમપણ કરવું તે લક્ષણ-લક્ષણ; એવી બે પ્રકારની લક્ષણ યથા હોવાય છે. ૧૦

‘જાણા પ્રવેશ કરે છે’ ‘હાંજો પ્રવેશ કરે છે’ વગેરેમાં પાતાનો પ્રવેશ જાણ લેખે માટે જાણા વગેરેથી પાતાના સંયોગમાં આવેલા પુરુષો લેવાય છે, માટે ઉપાદાન^{૨૨} વડે આ લક્ષણ ધ્યેય છે.

‘જોશિ હોમવો’ વગેરે કૃતિએ દરમાવેલ હોમવાની ક્રિયા મારા ઉપર ઠેલી રીતે માય, માટે અતિવડે વ્યક્તિ લેવાય છે;

૨૦ કુણન્ જાતીતિ કુણ્ (કુણને દારે તે કુણ) એવી કુણ સંબંધની વ્યુત્પત્તિ છે.

૨૧ તેનો...સંબંધ એટલે મુખ્યાર્થનો લક્ષ્યાર્થ સાથેનો સંબંધ. આ દાખલામાં વિવેકાપણું એ મુખ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ વચ્ચેનો સંબંધ છે. ‘અંગા ઉપર નેસ’ના દાખલામાં નજીકપણું એ મુખ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ વચ્ચેનો સંબંધ છે.

૨૨ ઉપાદાન એટલે મેળવવું. એક સંબંધ પાતાનો અર્થ સાચવીને બીજા સંબંધનો અર્થ મેળવી લે તે ઉપાદાન.

વ્યક્તિ બોલાતી નથી કારણકે “વિશેષણનો બોધ કરીને અભિધા શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે ને વિશેષણ સુધી પહોંચી શકતી નથી.” એવો ન્યાય છે; માટે આ ઉપાદાન લક્ષણાનું ઉદાહરણ છે; ^{૨૩} એમ ન કહેવું. કારણકે અહીં પ્રયોજન નથી તેમ રૂઢિ પણ નથી. વ્યક્તિ સાથેના જાતિના નિત્ય સંબંધને લીધે જાતિથી વ્યક્તિનો આક્ષેપ થાય છે. જેમકે ‘કરાય’ એમ કહેતાં કર્મનો આક્ષેપ થાય છે. ‘કર’ એમ કહેતાં કર્મનો આક્ષેપ થાય છે. ‘પેસ’ ‘પેડો’ વગેરેમાં ‘ધરમાં’ ‘ખા’ વગેરેનો.

‘જાડો દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી’ એમાં રાત્રિભોજન સમજાય છે તે લક્ષણાથી નંથી સમજાતું કારણકે તે શ્રુતાર્થાપત્તિ અથવા અર્થાપત્તિનો ^{૨૪} વિષય છે. ‘ગંગા ઉપર નેસ’ અહીં આ તટ નેસના આધાર તરીકે ઘટી શકે એટલા માટે ગંગા શબ્દ પોતાનો અર્થ આપી દે છે. આવા દાખલાઓમાં લક્ષણ ^{૨૫} વડે લક્ષણા થાય છે. આ બંને પ્રકારની શુદ્ધા (લક્ષણા) છે સાચી જે એમાં ઉપચારનું ^{૨૬} મિશ્રણ નથી.

૨૩ આ પારિવાકમાં અહીં સુધી પૂર્વપક્ષ છે. પૂર્વપક્ષ એવો છે કે તમારા મત પ્રમાણે શબ્દનો સંકેત ઉપાધિમાં છે. માટે ‘ગોધો હોમવો’ એવા શ્રુતિવાક્યમાં ‘ગોધો’ શબ્દનો સંકેત ‘ગોધાની જાતિ’માં થયો. પણ જાતિ કાંઈ હોમી શકતી નથી એટલે ‘ગોધો’ શબ્દના મુખ્યાર્થનો બોધ થયો સમજવો જોઈએ અને એ શબ્દથી જે ‘ગોધો’ વ્યક્તિ સમજાય છે તે હવે લક્ષણાથી સમજાય છે એમ ગણવું જોઈએ. જાતિથી જે વ્યક્તિનો આક્ષેપ થાય છે તે અભિધાયા ન થઈ શકે કારણકે નિયમ એવો છે કે વિશેષણનો-જાતિનો બોધ કરી અભિધા શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેનાથી વિશેષ્ય-વ્યક્તિનો બોધ થઈ શકતો નથી. માટે અભિધાનો બોધ થતા લક્ષણા વ્યાપારમાં આવે છે એમ માનવું જોઈએ. આવો પૂર્વપક્ષ છે. તેનો ‘એમ ન કહેવું’ વગેરેથી જવાબ આપે છે.

૨૪ શ્રુતાર્થાપત્તિ-જેને વ્યાકરણમાં આપણે શબ્દ અધ્યાહાર રહેલો કહીએ છીએ તે શ્રુતાર્થાપત્તિ. અમુક હકીકત બંધ બેસે તે માટે જે બીજી હકીકત સમજાવેલી પડે તે અર્થાપત્તિ.

૨૫ લક્ષણ એટલે ગૌણ થઈને મુખ્યવત્.

૨૬ ઉપચાર એટલે સાર્વત્રિક, સરખાપણાનો સંબંધ.

આ ત્રણ પ્રકારમાં હવે અને હવે વચ્ચે બેઠીની પ્રતિનિ-
ધ તારવે. એટલે અલગપણ નથી. મંત્રા વગેરે કંઈક તો

૨૭ બે-બી' એ તમારની વર્ગી રી છે. બાજુને ત્રિપુ કે 'મંગ-
લ' નેમ ' એ ગુદા વાળુ છે. આ જો સીંદુર સરખા બાજુ. તેમાં
ઉપર એટલે સરખાવવાનો સંબંધ દોર છે; જેમાં 'વાલીક' (મગીનો)
બાજુના જાંઘી બાજુ) બગલ છે' તેમાં વાલીક અને બગલ વચ્ચે સાદા
સંબંધ છે. દરે મુકામદે રહે છે કે મોજીમાં સાદા સંબંધ છે, મોજી
તો વાલીક અને સરખાવના સાદા અને લીધે બને છે. પણ 'મંગા ૬૫૨
નેસ' એમાં વાલીક મંગા અને સરખાવ મંગાતર એ બે વચ્ચે બે છે
અને આ બેમાન એ ગુદા અને મોજીને વચ્ચે વાલીક નામ છે. તેમજ
અંધારા, સાદા મંગાતર અને સાદા મંગા બેના વચ્ચે બે પ્રતિવ થતા નથી
એવો મન સ્થાપી નિશાચુ રહે છે. રીયલ એવી છે કે 'મંગા ૬૫૨ નેસ'
એમાં 'મંગાથી' તમારે કહેવાનો અર્થ થાય છે કે મંગા એટલે મંગાતર કે
મંગાતર કે અલગપણના એવો જ આંખો પડે કે મંગાતર. ત્યારે મંગાતર
કહેવાને બદલે 'મંગા કહેવાનું' તમારું ખાસ પ્રયોગન થું છે કે પ્રયોગન
એ છે કે મંગા એમ કહીને એ નેમનો જગા પવિત્ર છે અને થંડી છે
એમ સ્વયંવા માગીએ છીએ. એટલે કે મંગાતર સ્વયંવા પવિત્રતા અને
ચીનગતા સુચનાની નથી અને મંગા કંઈક સુચના છે. ત્યારે એમ જ
માનવું પડે કે મંગા ઉપર નેસ એના અર્થ થી વળતે મંગા અને
મંગાતર એ બે અર્થોનો ભેદ નથી જણાતો. બે ભેદ જણાય. એટલે
કે મંગાતર મંગા રૂપે ન બાલે તો પછી થંડી અને પવિત્રતાનો અર્થ
ન થઈ શકે. મારે 'મંગા ૬૫૨ નેસ' એના અર્થ થી વળતે મંગા અને
મંગાતર બે અર્થોનો અભેદ રહે છે. હવે એમ માનો કે મંગાનો અર્થ માત્ર
મંગાતર એટલે જ થાય છે અને મંગા અને મંગાતર વચ્ચે અભેદ નથી
એમ માનવું પડે કે પવિત્રતા થંડી વગેરે સમિત અર્થો મંગાતરમાંથી આવ્યા.
'મંગા ૬૫૨ નેસ' એ વાક્યમાં પણ પવિત્રતા અને થંડીનો
મ માનવું પડે. એટલે 'મંગા ઉપર નેસ' અને 'મંગાતર
ઉપર નેસ' એ અર્થ રહે. ત્યારે પછી અભિધા અને
પો! મારે તેમ બેદરકારિ થી નથી એ સ્વીકારવું
જોઈતો ગુદા અને મોજીના બેદરકાર વરીને મળવું
તે થુ છે તે આખા ૧૧ મા સ્વપ્નાં કહેવામાં.

ALLIGES
CANDIDATES
long your friends

વગેરેના બોધ થાય છે ત્યારે જાનનેના અલેક્ષના જ્ઞાનથી જ જણાવવા ધારેલું પ્રયોજન જણાવાય છે. માત્ર ગંગાનો સંબંધ પ્રતીત થાય છે એમ કહીએ તો ‘ગંગાતટ ઉપર નેસ’ એવા શબ્દના પ્રયોગમાં અને લક્ષણના પ્રયોગમાં શો ભેદ રહેા ?

(સૂ. ૧૪) પણ જ્યાં વિષયી અને વિષય તે તે રીતે બોલાય ત્યાં સારોપા લક્ષણ થાય છે; જે (શુદ્ધાથી) જુદી છે.

જે આરોપાય છે તે વિષયી અને જેમાં આરોપાય છે તે વિષય. જેમાં વિષયી અને વિષય બન્ને, તેમનો બન્નેનો ભેદ

આ ચર્ચા વધારે સ્ફુટ થાય તે માટે તેને નીચે પ્રમાણે સંવાદમાં ગ્રાહ્ય છે.

વાદી—‘ગંગા ઉપર નેસ’ એ વાક્યથી તમારે કહેવું છે શું ? ગંગા ઉપર નેસ છે એમ કહેવું છે કે ગંગાતટ ઉપર ?

પ્રતિવાદી—‘ગંગાતટ ઉપર નેસ છે’ એમ.

વાદી—ત્યારે ‘ગંગાતટ ઉપર નેસ’ કહેવાને બદલે ‘ગંગા ઉપર નેસ’ એમ કહેવાનું તમારું પ્રયોજન શું છે ?

પ્રતિવાદી—પ્રયોજન એ છે કે ‘ગંગા’ શબ્દથી એ જગાની શીતળતા અને પવિત્રતા સૂચવવા માગીએ છીએ.

વાદી—કેમ ‘ગંગાતટ’ શબ્દથી એ પ્રમાણે પવિત્રતા અને શીતળતા ન સૂચવી શકાત ?

પ્રતિવાદી—ન જ સૂચવી શકાત. ગંગાતટથી જો પવિત્રતા અને શીતળતા સૂચવાતા હોત તો ગંગા શા માટે કહેત ?

વાદી—ત્યારે તમે કયુલ કરો છો કે શીતળતા અને પવિત્રતા ગંગાતટ શબ્દથી સૂચવાતી નથી અને ગંગા શબ્દથી સૂચવાય છે ?

પ્રતિવાદી—હા.

વાદી—હવે કહો કે ‘ગંગા ઉપર નેસ’ એનો લક્ષણાથી અર્થ કરવામાં ગંગા અને ગંગાતટ એ લક્ષક અને લક્ષ્યનો ભેદ પ્રતીત થાય છે એમ તમે માનો છો ?

પ્રતિવાદી—હાર્તો. ગંગા અને ગંગાતટ એ જુદાં જ છે !

કંઠાઈ ગયા વિના, સમાન-અધિકરણથી જ ગળાવાય તે લક્ષણ
સારોપા લક્ષણ છે.

(મ. ૧૫) વિષયી જ્યારે બીજને [વિષયને] ગંગી જાય
ત્યારે એ સાધ્યવસાનિકા હોવાય. ૧૧

વાદી—અસ્તુ. ત્યારે મને જરા ફરી દેડો કે ‘ગંગા ઉપર નેસ’ એનો
અર્થ શો દેરો છે ?

પ્રતિવાદી—‘ગંગાઉટ ઉપર નેસ’ એવો.

વાદી—અસ્તુ. હવે હું પૂછું છું કે આ પ્રમાણે અર્થ કદામાં સીતગતા
અને પવિત્રતાનું એ મૂલ્યન વાપ છે એમ તમે કહ્યું તે. કેવી રીતે થયું
‘ગંગા’ થી થયું કે ‘ગંગાઉટ’ થી ?

પ્રતિવાદી—‘ગંગાઉટ’ થી થયું.

વાદી—પણ તમે હમણાં જ દેડો ગયા કે ગંગાઉટ સંબંધી થંડી અને
પવિત્રતાનું મૂલ્યન નથી વધ યક્ષ્ણ અને એટલા મારે જ તમે ‘ગંગા પર
નેસ’ એમ દેડો છે.

પ્રતિવાદી—હા એ ખરું છે.

વાદી—ત્યારે થંડી અને પવિત્રતાનું મૂલ્યન ગંગાઉટથી નથી થયું
તો હવે દેડો કે સાચી થયું ?

પ્રતિવાદી—ગંગા સંબંધી.

વાદી—પણ જો ગંગા અને ગંગાઉટ બન્ને વચ્ચે ભેદ જ પ્રતીત થતો
રોય તો ગંગાની થંડી અને પવિત્રતા ગંગાઉટને મી ગીને શાગુ પડે ?

પ્રતિવાદી—હા એ વાંધો આવે ખરો.

વાદી—ત્યારે એમ જ માનવું પડે કે ગંગા અને ગંગાઉટનો ભેદ
સમજાવ્યા વગર પ્રતીત નથી થતો.

પ્રતિવાદી—પણ જો વચ્ચે ભેદ છે તેનું કેમ ?

વાદી—તેમાં જ લક્ષણ વ્યાપારની વિશેષતા છે. વાસ્તવિક ભેદ હોવા
જતાં તે બુધ્ધાવી પવિત્રતા સીતગતા વચ્ચેનું તે મૂલ્યન દર્શાવે છે. અને હવે તમે
આથી કશું દરજો કે મુદાવક્તવ્ય, ભેદ-પ્રતીતિને લીધે મોઝીથી જુગ
પ્રકારની છે એમ દેડવું જરૂર નથી.

૨૭ સમાન-અધિકરણથી, એટલે એક નાના વિનિમિષવાળા
પદોપી.

જેનો આરોપ થાય છે તે વિષયી, ખીજને એટલે જેમાં આરોપાય છે તે વિષયને, પોતામાં સમાવી દે, ગળી જાય ત્યારે સાધ્યાવસાના થાય.

(સૂ. ૧૬) આ બે ભેદો સાદૃશ્યને લીધે હોય ત્યારે ગોણુ અને સાદૃશ્ય સિવાયના સંબંધને લીધે હોય ત્યારે શુદ્ધ ગોણુય છે.

આ સારોપા અને સાધ્યાવસાના એવા લક્ષણાના બે ભેદો સાદૃશ્યને લઈને થનારા, ‘વાહીક બળદ છે’ એમાં અને ‘આ બળદ છે’ એમાં થાય છે.^{૨૮}

ગાડીઆ પોતાના અર્થના (એટલે બળદપણના) સહચારી ગુણો જેવા કે જડતા, મન્દતા, જો કે લક્ષણાથી સમજાય છે, છતાં તે ગુણો બળદશબ્દદ્વારા ખીજ અર્થનો એટલે વાહીક અર્થનો અભિધાદ્વારા બોધ કરવામાં કારણભૂત થાય છે એમ કેટલાએક કહે છે. પોતાના અર્થના સહચારી ગુણના અભેદને લીધે ખીજ શબ્દના અર્થમાં રહેલા ગુણોનું જ લક્ષણાથી જ્ઞાન થાય છે, ખીજ શબ્દનો અર્થ અભિધાથી કહેવાતો નથી એમ ખીજ કેટલાએક માને છે. સમાન ગુણના આશ્રયપણને લીધે ખીજો અર્થ જ લક્ષણાથી જણાય છે એમ ખીજ કહે છે.^{૨૯}

ખીજ જગાએ કહ્યું છે કે “વાચ્યાર્થની સાથે અવિનાભાવ રાખનારા અર્થની પ્રતીતિ તે (શુદ્ધ) લક્ષણા. લક્ષ્યાર્થ વ્યક્તિના ગુણો સાથે (મુખ્યાર્થનો) સંબંધ હોવાને લીધે જે વૃત્તિ થાય છે

૨૮ સારોપા—‘વાહીક બળદ છે’ એ સારોપા છે, કારણકે તેમાં વિષય વાહીક અને વિષયી બળદ બન્ને પોતપોતાને રૂપે સમાનાધિકરણથી કહેવાયા છે. વાહીકને કહેશીને આપણે કહીએ ‘આ બળદ છે’ ત્યારે એ સાધ્યાવસાના થઈ કારણકે એમાં બન્ને બોલાતાં નથી માત્ર વિષયી જ બોલાય છે, એટલે કે વિષયી વિષયને ગળી જાય છે. વાહીક શબ્દ મૂળ વાહીક હશે. તેનો અર્થ બહાર રહેનારો, સભ્ય લોકોની બહાર રહેનાર—અનુભવ એવો થાય.

૨૯ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે ‘વાહીક બળદ છે’ એમાં બળદ શબ્દ વાહીક સાથે અન્યથા કેવી રીતે પામે છે. તે સંબંધી ત્રણ ગુણ ગુણ મતો ટાંકે છે. પહેલો મત એવો છે કે બળદ શબ્દનો મુખ્યાર્થ બાધિત થતાં તે પોતાના અર્થના સહચારી

તે ગાળી વૃત્તિ કહેવાય છે. "અહીં અવિનાશવાનો અર્થ" માત્ર સંબંધ એટલો જ છે, નહિ કે એકના સિવાય બીજાનું ન હોવું તે. તેવો અર્થ કરીએ તો "માંગડા જૂઓ પાટે છે" વગેરેમાં સફળતા ન થઈ શકે. અવિનાશવા સંબંધમાં આલેખથી એટલે કે અનુમાનથી પ્રસિદ્ધિ થતી હોવાથી લક્ષણનો ઉપયોગ નથી એમ કહી ગયા છીએ.

"ધી આવરદા છે" "આ જ આવરદા છે" વગેરેમાં શાદરપથી ભિન્ન એવો કાર્ય-કારણભાવ વગેરે રૂપ બીજો સંબંધ છે. આ વગેરે [શુદ્ધાનાં] ઉદાહરણોમાં કાર્ય-કારણભાવ વગેરે રૂપ સંબંધના હેતુથી આરોપા અને સાધ્યવસાના બને છે.

અહીં ગોળીના બે સેદોમાં, (પહેલામાં) તત્કાર્યત છતાં એકતાનું જ્ઞાન કરવું તથા (બીજામાં) સર્વ પ્રકારે અગોહનું જ્ઞાન કરવું એ પ્રયોજન છે. શુદ્ધાના બે સેદોમાં તો બીજા (પદાર્થો)થી અલક્ષણ દીતે, અને અભ્યાસચારથી એટલે અપવાદ વિના કાર્ય-કારિત્વ વગેરે બતાવવું એ પ્રયોજન છે.

કોઈ જગાએ તાદર્યથી^{૩૦} ઉપચાર^{૩૧} કરવામાં આવે તો જેમકે ઇન્દ્ર માટેનો યાંબલો ઇન્દ્ર કહેવાય. કોઈ જગાએ માલીક-નોકરના સંબંધથી જેમકે રાજાનો માણસ રાજા, કોઈ જગાએ અવયવ-અવયવીના સંબંધથી જેમકે હાથના આગલા ભાગના અર્થમાં અગ્રહસ્ત કહેવાને બદલે હસ્ત શબ્દ બોલાય છે. કોઈ જગાએ તેના કામના લીધે જેમકે મુતાર ન હોય તે મુતાર કહેવાય.

ગુણો જડતા અને મન્દતાનો લક્ષણથી બોધ કરે છે અને પછી એ ગુણોના બધથી તે વાદીકનો અર્થ અભિધાથી બતાવે છે. ત્રીજો મત એવો છે કે જડતા મન્દતા વગેરે પોતાના અર્થના સદચારી ગુણો અને વાદીકમાં આવેલા તેવા ગુણોનો અબેદ હોવાથી વાદીકમાં આવેલ ગુણોનો જ લક્ષણથી બોધ થાય છે. ત્રીજો મત એવો છે કે જગદના ગુણો છે એ જ ગુણોનો વાદીક આશ્રય કરે છે માટે એ આશ્રયરૂપ વાદીકના અર્થનો જ લક્ષણથી બોધવાય છે. આ ત્રીજો મત સંબંધતાનો પોતાનો હોવાથી આગળ તેનું સમર્થન કરે છે.

૩૦ તાદર્ય—તેને અર્થે, એટલે તેને માટે હોવાપણું.

૩૧ ઉપચાર—લક્ષણ આપારથી વ્યવહાર.

(સૂ. ૧૭) તેથી લક્ષણા છ પ્રકારની છે. ૧૨

પહેલાં જતાવેલા ભેદો સાથે. ૩૨

અને તે

(સૂ. ૧૮) રૂઢિને લઇને થએલી હોય ત્યારે વ્યંગ્ય વિનાની
અને પ્રયોજનને લીધે થએલી હોય ત્યારે વ્યંગ્ય-
વાળી હોય છે.

કારણકે પ્રયોજનનો ખોધ વ્યંજન વ્યાપારથી જ થાય છે.

(સૂ. ૧૯) તે ગૂઢ અથવા અગૂઢ હોય છે.

તે એટલે વ્યંગ્ય.

ગૂઢ નીચે પ્રમાણે જેમકે:—

૩૩. મુખે સ્મિત વિકાસિયું, વશ કરેલ વાંકી દગ;
મહે મલપતી ગતિ, મતિ ન ઠામ એકકે કરે;
ઉરે સ્તન-કળી પુટી, જઘન અંસખંધક્ષમ;
શું જોખન બહાર છે, શશિમુખી શરીરે ખિડ્યો. ૯

અગૂઢનો જેમકે:—

૩૪ શ્રીસંગર્થી અખુધો પણ, પાવરધાં થાય ચતુર ચરિતોના;
ઉપદેશે હાવભાવ યૌવનમદ એ જ લલનાને. ૧૦

૩૨ છ પ્રકારની નીચે પ્રમાણે.

શુદ્ધ

ઉપાદાન જેમકે ભાલાપ્રવેશ કરે છે, હાંગો પ્રવેશ કરે છે.

લક્ષણ જેમકે ગંગા ઉપર નેસ.

સારોપા જેમકે ધી આવરદા છે.

સાધ્યવસાના જેમકે આ આવરદા છે.

ગૌણી

સારોપા જેમકે વાહીક બળદ છે.

સાધ્યવસાના જેમકે આ બળદ છે.

૩૩ < જેમાં સ્મિત વિદ્યેશું છે એવું મુખ છે; જેણે વક્તાને વશ કરી છે એવો દષ્ટિપાત છે; જેમાં વિવ્રમો ઉભરાઇ જાય છે એવી ગતિ છે; જ્યાં સ્તનકળી કુટી છે એવું ઉર છે; અંસખંધને સદન કરી રાકે એવું જઘન છે; અહો ચન્દ્રમુખીના શરીરમાં યૌવનનો ઉદય (શો) ખીસે છે. >

૩૪ < લક્ષ્મીના પરિચયથી, જડ પણ ચતુરોની રીતભાતના બાણકાર થાય છે; જુવાનીનો મદ જ કામિનીઓને લલિત ભાવો ઉપદેશે છે. <

અહીં 'ઉપરેશે' એ શબ્દ (અમૃદ્યવ્યવવાતું છે.)^{૨૧૬}

(સુ. ૨૦) તેથી આ ત્રણ પ્રકારની કહેવાય છે. ૧૩

અધ્યંબ્યા, મૃદ્યંબ્યા અને અમૃદ્યંબ્યા.

(સુ. ૨૧) તે લક્ષણોનો આધારભૂત [શબ્દ] સાક્ષવિદ
કહેવાય છે.

શબ્દ^{૨૧૭} એવો સંબંધ લેવાનો છે. આધાર એટલે આશ્રય.

(સુ. ૨૨) તેમાં (એટલે પ્રયોજનમાં) થતો જે વ્યાપાર તે
વ્યંજનાશ્ચ છે.

ચાથી, તો કહે છે

(સુ. ૨૩) જેની પ્રતીતિ કરવાને માટે લક્ષણોનો આશ્રય
લેવામાં આવે છે (૧૪) તે કેવળ શબ્દથી સમજાતા
ફળમાં વ્યંજના સચાચ બીજી ક્રિયા નથી.

પ્રયોજન સમજાવવાની ધૃત્તાથી જ્યાં લક્ષણ વડે શબ્દ
પ્રયોગ કરવામાં આવે છે ત્યાં બીજા કશાથી તેનું એટલે પ્રયોજનનું
જ્ઞાન થતું નથી, પણ તે શબ્દથી જ થાય છે. અને અહીં વ્યંજના
સિવાય બીજો વ્યાપાર નથી.

કારણકે—

(સુ. ૨૪) સકેત ન હોવાથી અભિધા ન હોઈ શકે.

'ગંગા ઉપર નેસ' વગેરેમાં જે પાવનત્વ વગેરે ધર્મો તટ
વગેરેમાં સમજાય છે તે ધર્મોમાં ગંગા વગેરે શબ્દોનો સકેત નથી.

(સુ. ૨૫) હેતુ ન હોવાથી લક્ષણ ન હોઈ શકે. ૧૫

મુખ્યાર્થનો બાધ વગેરે ત્રણ હેતુ.

તે આ પ્રમાણે

(સુ. ૨૬) [પ્રયોજનનો બોધક લક્ષણ વ્યાપાર ન હોઈ શકે
કારણકે] લક્ષ્ય અર્થ છે તે કાંઈ મુખ્ય નથી, વળી
તેનો કાંઈ બાધ થતો નથી, ફળની સાથે કાંઈ

૩૪૬. ઉપરેશ્વરની ક્રિયા ચૈતન્યમદ, અચેતન, કરી શકે નહિ તેથી,
અનાયાને—સ્ફુટ સંદો વિના જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે એવો વ્યંચાર્થ વાચ્ય
ગેટકો જ સુગમ છે માટે આ અમૃદ્યવ્ય છે.

૩૫. પાંચમા સૂત્રમાં આવેલા 'શબ્દ' શબ્દની સાથે આ સૂત્રનો અન્યથ
કરવાનો છે એવો અર્થ છે.

સંબંધ નથી, તેમાં (એટલે પ્રયોજનમાં) કાંઈ બીજું
પ્રયોજન નથી તેમજ શબ્દનો અર્થ થવામાં
હરકત થતી નથી. ૧૬

જેમ ગંગા શબ્દનો પ્રવાહ અર્થમાં બાધ થવાથી તે તટને
લક્ષે છે તે સુજળ જે તટમાં પણ બાધ હોય તો પ્રયોજનને
લક્ષે; તેમજ તટ સુખ્ય અર્થ નથી, તેમજ અહીંયાં (તે સુખ્ય
અર્થનો) બાધ પણ થતો નથી, તેમજ ગંગા શબ્દના થતા તટ
અર્થને લક્ષણથી સમજતા પવિત્રતા વગેરે સાથે સંબંધ નથી,
તેમજ પ્રયોજનનો લક્ષણથી બાધ થવામાં બીજું કોઈ પ્રયોજન
નથી, તેમજ ગંગા શબ્દ જેમ તટનો બાધ કરવાને અસમર્થ છે
તે પ્રયોજનનો બાધ કરવાને અસમર્થ નથી.

(સૂ. ૨૭) એમ છતાં પણ [પ્રયોજનમાં બીજું પ્રયોજન
સ્વીકારીએ તો] અનવસ્થા થાય કે જે ભૂખનો
ક્ષય કરનારી છે.

એમ છતાં પણ જે પ્રયોજન લક્ષાતું હોય તો તે બીજા
પ્રયોજનને લઈને લક્ષાય, તે વળી બીજા પ્રયોજનને લઈને એ પ્રમાણે
અનવસ્થા થાય જેને લઈને પ્રસ્તુત પ્રયોજન પ્રતીત જ ન થઈ શકે.

ધારો કે “પવિત્રતા વગેરે ધર્મોથી યુક્ત તટ લક્ષાય છે, અને
‘ગંગાના કિનારા ઉપર નેસ’ એથી વધારે અર્થનું જ્ઞાન એ પ્રયોજન
છે માટે વિશિષ્ટમાં જ (એટલે કે પવિત્રતાથી યુક્ત તટમાં જ)
લક્ષણા થાય છે તો પછી વ્યંજનાનું કામ શું છે ?” તો કહે છે કે

(સૂ. ૨૮) પ્રયોજન સાથે લક્ષ્યાર્થ જ ધરતો નથી. ૧૮
શાથી ? તો કહે છે કે

(સૂ. ૨૯) જ્ઞાનનો વિષય બીજો છે અને જ્ઞાનનું ફળ બીજું
કહેવાયું છે.

નીલ વગેરે, પ્રત્યક્ષાદિ જ્ઞાનનો વિષય છે. તેનું ફળ તે
પ્રકટતા^{૩૬} અથવા સંવિત્તિ^{૩૭} છે.

૩૬-૩૭ પ્રકટતા:—કુમારિલભટ્ટના મતે જ્ઞાનનું ફળ પ્રકટતા છે.
ધારો કે મેં જાડ બોલ્યું તો જાડ એ જ્ઞાનનો વિષય થાય છે. પણ તે સાથે

(મ, ૩૭) એ પ્રમાણે ચિત્તિમાં સજ્જા ન થાય શકે.

આનો પ્રવાસો થઈ જાય છે.

(મ, ૩૮) (૩૯)માં તે સજ્જિતમાં ગોચર ૧૮

તદ વગેરેમાં ચરિત્રના વગેરે જે વિગેરે તે તે અભિપ્રાય તાત્પર્ય અને લક્ષણથી નિજ જોવા બાંધ ૭૫:૫:૫૫ મુખજલ જોવા છે. બંધન, ૧૧૧૧, ૧૧૧૧ વગેરે શબ્દોથી ગોચરો તે વ્યાપાર અવરણ સ્વીકાર્યો છે.

આ પ્રમાણે સજ્જા-મુક્તિવાળું બંધન ૭૫:૫:૫૫. ૭૫:૫:૫૫ અભિપ્રાય મુક્તિવાળું છે છે.

(મ, ૩૯) અયોગ પ્રમદેથી જાનો અર્થવાળો શબ્દનું વાચકનું નિયંત્રિત થયા બાદ વાચક નહિ જાણ અર્થનો જોય કરનાર વ્યાપારને અર્થન આપે બંધનના છે.

“શબ્દના અર્થનો ખાસ નિર્ધાર ન થઈ શકે તો હાથ ત્યાં નીચેનાં કારણો ખાસ અર્થની રમૂન કરાય છે:—અયોગ, વિપ્રયોગ, આહવાય, વિદાધિના, પ્રયોજન, પ્રારણ, વિંમ જોડે ચિન્હ, બીજા શબ્દોની અનિધિ, સામર્થ્ય, બોધિત્વ, દેશ, કાલ, વિંમ, સ્વર વગેરે.”

આ કહેલી રીત પ્રમાણે [નીચેનાં ઉદાહરણોમાં અનુક્રમે અયોગ વગેરેથી નીચેના શબ્દો નીચેના અર્થમાં નિયંત્રિત થાય છે જેમકે:—]

‘શબ્દચક્રવાળો હરિ’ ૭૫:૫:૫૫ ‘શબ્દચક્ર વિનાનો હરિ’ એમાં અસ્થુત (ના અર્થ)માં, ‘શમલકમળ’ ૭૫:૫:૫૫ એમાં દશરથપુત્રમાં, ‘તેમની ગતિ શમાર્જુન’ ૭૫:૫:૫૫ જેવી યદ્ય એમાં (રામ) બાર્ગવમાં [પરશુરામ] અને

ગાડમાં ૭૫:૫:૫૫ બાળાવાળાનો ધર્મ પણ આવે છે, એને પ્રકટના કહે છે. એ પ્રકટના એ જાનનું કળ છે. પ્રકાટર અને બીજા તારકો એમ કહે છે કે ગાડ એ જાનનો વિષય છે, એ ગાડ મે જાન્યું એ! મારામા જાન થાય છે—સમિતિ થાય છે. પ્રકટના વસ્તુ ધર્મ છે, અવિનિ આત્મધર્મ છે. ‘ગાડને મને કવચ અને કળ હમેશા જુદા થાય છે. તેથી રીતે અરી પણ લક્ષણના વિષય (ગાડના) ને તેના કલ (પાવન વગેરે) થી નિર્ણય નાપો વેદ્ય એવો મુખ્યત્વે આશય છે.

૩૮ હરિનો બીજો અર્થ થોડો, સર્વ વગેરે થાય છે

૩૯-૪૦ અક્ષરમ, પરશુરામ, દાસરશિરામ, એ સર્વે રામ કહેવાય છે.

(અર્જુન) કાર્તવીર્યમાં [સહસ્રાર્જુન], ‘લવનો નાશ કરવા માટે સ્થાણુને^{૪૧} લજ’ તેમાં શિવમાં, ‘દેવ^{૪૨} બધું જાણે છે’ ત્યાં આપમાં, ‘મકરધ્વજ^{૪૩} કોણે’ એમાં કામમાં, ‘ત્રિપુરારિ દેવનું’ એમાં શંભુમાં, ‘મધુવટે^{૪૪} કાઠિલ મત્તછે’ એમાં વસંતમાં, ‘દયિતાનું મુખ રક્ષણુ^{૪૫} કરે’ તેમાં સંમુખપણામાં, ‘અહીં પરમેશ્વર^{૪૬} બિરાજે છે’ એમાં રાજધાની રૂપ દેશને લીધે રાજમાં, ‘ચિત્રલાનુ પ્રકાશે છે’ એમાં દિવસે સૂર્યમાં અને રાત્રે અસિમાં, ‘મિત્ર^{૪૭} પ્રકાશ્યું’ ત્યાં ભાઈબંધમાં, અને ‘મિત્ર^{૪૮} પ્રકાશ્યો’ ત્યાં સૂર્યમાં. ‘ઇન્દ્ર-શત્રુ’^{૪૯} વગેરેમાં (સ્વરલેહ) વેદમાં જ વીશેષ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે, કાવ્યમાં નહિ.

વગેરે શબ્દથી નીચે જણાવેલા શ્લોકમાં અલિનય વગેરેથી અર્થનો નિશ્ચય થાય છે.

૪૧ સ્થાણુનો બીજો અર્થ ‘હું’ થાય છે.

૪૨ દેવ શબ્દ દેવતાના અર્થમાં તેમજ કોષ્ટને માનાર્થે પણ વપરાય છે.

૪૩ મકરધ્વજનો બીજો અર્થ સમુદ્ર થાય છે.

૪૪ મધુનો બીજો અર્થ મધ.

૪૫ મુખ એટલે મોંડું અને સંમુખપણું એવા બે અર્થો થાય છે.

૪૬ પરમેશ્વર શબ્દ રાજના અર્થમાં પણ વપરાય છે.

૪૭-૪૮ મિત્ર. સંસ્કૃતમાં મિત્ર નાન્યેતર જાતિ હોય ત્યારે સખા અને નરજાતિ હોય ત્યારે સૂર્યના અર્થમાં વપરાય છે.

૪૯ ઇન્દ્રશત્રુ: એ સંસ્કૃત સામાસિક પદ છે. તે સમાસ બે રીતે છોડી શકાય. તત્પુરુષ સમાસ લઈએ તો ‘ઇન્દ્રનો શત્રુ-એટલે મારનાર’ એવો અર્થ થાય છે. જો બહુવ્રીહિ લઈએ તો ‘ઇન્દ્ર જેનો શત્રુ—મારનાર છે,’ એવો થાય છે. વેદમાં બહુવ્રીહિ સમાસમાં આઘપદ અને તત્પુરુષમાં અન્યપદ ઉદાત્ત સ્વરવાળું હોય છે. કથા એવી છે કે ઇન્દ્રને મારવાનો વર માગવા વૃત્રે ઇન્દ્રશત્રુ: થવા વરદાન માગ્યું પણ અન્યપદ ઉદાત્ત બોલવાને બદલે તે આઘપદ ઉદાત્ત બોલ્યો તેથી ‘હું ઇન્દ્રને મારું’ એને બદલે ‘ઇન્દ્ર મને મારે’ એવો અર્થ ફરી ગયો. એવી રીતે સ્વરના અપરાધથી વૃત્ર માર્યો ગયો એવી કથા છે. આ સ્વરથી વેદમાં અર્થફેર થઈ શકે છે, કાવ્યમાં નહિ.

આટલેમાં જ ઉદ્દેશ્યે, આટલી જ મંત્ર આંખમાંથી,

આટલી મંત્ર અવસ્થા વિષયે આટલા જ મંત્રમાં. ૧૨

આ પ્રમાણે સંયોગ વહેરથી શીલ અર્થનું નિવરણ થઈ
અથા પાપી થઈ કોઈ જગ્યાએ અનેકાથે સંપન્ના શીલ અર્થનો
તેમ જે માથે છે ત્યાં અભિધા નથી, કારણકે તેનું નિવરણ
શરૂ થઈ છે, તેમ કારણ નથી, કારણકે મુખ્યાત્મનો ભાવ વહેર નથી,
પણ અર્થો અર્થને એટલે અર્થને જ આધાર છે. એમથી—

“પૂરોપરું ન અથ તન ! ઉચ્ચ મું વંચ મોડો !

અર્થા શિલીમુખ, ન ભાવ ગતિ નિરુદ્ધ,

જો ભદ્ર અને પરવારજનો હમેથ

દાનાંબુજા કરજીથી કર ફલે મુકાનો. ૧૨

(સુ. ૩૩) તેથી મુક્ત તે અર્થક શબ્દ.

તેથી મુક્ત એટલે અર્થનાથી મુક્ત.

(સુ. ૩૪) જેથી કરીને તે (અર્થક શબ્દ) પાનાના મુખ્ય
અર્થના વ્યવહારવાળો થઈને તેવો (અર્થક) અને
જો તેથી કરીને (મુખ્ય) અર્થ પણ મારગાર થવાને
લાગે તે જગ્યાએ અર્થક ગણાય છે. ૨૦

જે રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં શબ્દાર્થના સ્વરૂપના નિર્ણયનો
શ્રીને ઉદ્દેશ્ય સમાપ્ત થયો.

૧૦ <આવડાં રતનવાળી આવડી આંખમાંથીવાળીની આવી અવસ્થા.
આટલા રવસમાં થઈ.>

૧૧ <બદ્ધસ્વરૂપવાળો મુશીબનથી પડેલાં સકાશ એવા સરીર-
વાળો વિરાગ વંચની ઉત્તિવાળો, શિલીમુખ એટલે બાહ્યનો સંપ્રદ
દ્યો છે એવાનો અભાષિત ગતિવાળો, પર એટલે સત્ત્વના વારજનો,
નિવારકનો કર હમેશાં દાનાંબુજા સેકથી મુદર મેલેતો.>

રાગમ પૂરેપૂરો અર્થ નિયંત્રિત થવા છતાં આ શ્લોકમાંથી દાખાના
વર્ણનનો અર્થ નીકળે છે. તેમાં બદ્ધનો અર્થ બદ્ધભૂતિનો દાખો, દુરાધરોહ
એટલે ઉપર ચક્રવાત મુદેલી પડે એવો (હિચો), શિલીમુખ એટલે ભ્રમરા (તેના
કંઠસ્થગાંધી કરના મદને લાંબી આકર્ષણિયતા) પરવારજ એટલે વલુદ દાખો,
કર એટલે સુંદ અને દાન એટલે મદ જે કરવાથી મુદર દેખાય એવો અર્થ.

ત્રીજો ઉલ્લાસ

(સૂ. ૩૫) તેમના અર્થો પહેલાં કહેવાઈ ગયા છે.

તેમના એટલે વાચક લાક્ષણિક વ્યંજક શબ્દોના, અર્થો એટલે વાચ્ય લક્ષ્ય વ્યંગ્ય અર્થો.

(સૂ. ૩૬) અર્થની વ્યંજકતા હવે કહેવાય છે.

કેવી ? તો કહે છે કે

(સૂ. ૩૭) બોલનાર, સમજનાર, કાકુ,^૧ વાક્ય, વાચ્યાર્થ, ત્રાહિતની સંનિધિ, (૨૧) પ્રસ્તાવ, દેશ, કાલ વગેરેની વિશેષતાને લઈને પ્રતિભાશાલી માણસોને થતા બીજા અર્થના બોધમાં કારણભૂત થતા એવો જે અર્થનો વ્યાપાર તે જ વ્યક્તિ (એટલે વ્યંજના) છે. ૨૨

સમજનાર એટલે જેને સમજાવવા માટે બોલાય છે તે, કાકુ એટલે ધ્વનિ (ઉચ્ચાર)નો વિકાર. પ્રસ્તાવ એટલે આહુ વિષય— પ્રસંગ, અર્થનો એટલે તે વાચ્ય, લક્ષ્ય, વ્યંગ્ય રૂપી (અર્થનો).

કંમે ઉદાહરણો—

૧ અતિશે ભારે ખેડું, ભરીને સખિ ! હું ઉતાવળી આવી.
થાકથી સાસે શેદે, લેવાણી; લઉં ઘડી વિસામો. ૧૩
આમાં ચૌર્યરત છુપાવે છે એ સમજાય છે.

૩ ઉત્તગરો, દુર્બળતા, ચિંતા, ભારે શરીર, નીસાસે;
હું મન્દભાગી માટે સખિ, સૌ તુજને ચ અરર પીડે છે. ૧૪

૧ “શોક, ભય આદિથી થતા કણ્ઠધ્વનિનો જે વિકાર તે કાકુ (સ્ત્રી-લિંગ) છે.” ‘કાકુઃ સ્ત્રિયાં વિકારો યઃ શોકમીત્યાદિભિષ્વનેઃ’ અમરકોશ.

૨ બોલનાર કોણ છે તે ઉપરથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <અતિ ભારે પાણીનો ઘડો લઈને સાખ હું ઉતાવળથી આવી છું. શ્રમથી પરસેવો વળવાથી અને શ્વાસ ચઢવાથી નિર્જળ થએલી હું ઘડી થાકે ખાઉ છું.>

૩ કોને કહેવામાં આવે છે તે ઉપરથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <નિશ્વાસ સાથે ઉત્તગરો, દુર્બળતા, ચિંતા, મન્દતા, હું મન્દભાગિની માટે તને પણ પીડે છે.>

આમાં ચોતાના કાચું સાથે દૂધીએ ઉપલોગ થયો એવી વ્યંજના છે.

૪ અવસ્થા એવીમાં નૃપપરિવટે દ્રોષદો દોડી,
બને વ્યાધો સાથે ઘણું વસિયા વડકલ ધરી;
વિરાટપ્રાસાદે અકરમ થયાં ગુપ્ત રહીને,
હજો, હું ખીજાયે, ગુરુ મુજશું ખીજે, ન કુરુને ! ૧૫

અહીં, મારા તરફ એક ચોખ્ખ નથી, કુરુ તરફ છે એમ કાકુથી સૂચન થાય છે. અહીં કાકુ વાચ્યની સિદ્ધિકારક માટે આ ગુણીભૂતવ્યંજ્ય કાવ્ય છે એવી સંકા કરવી નહિ. શાથી જ કાકુદ્વારા માત્ર પ્રશ્ન વ્યક્ત થઈને જ (વાચ્યની) વિશ્રાન્તિ એટલે સમાપ્તિ થાય છે.^૫

૪ કાકુની વિશેષતાથી મુખવાતા વ્યંજ્યનું ઉદાહરણ. <પાંચાસતનપતિ તે અવસ્થામાં રાજ/સભામાં જોઈને, અને પનમાં વ્યાધિ સાથે વડકલ પહેરીને ધણે કાગ રણા તે જોઈને, અપોખ કામ કરતાં છાના વિરાટને ઘેર રતાં તે જોઈને, મોઢાભાષ હું એક પામતાં મારા વિશે એક પામે છે; હજી મુખી કુરુએ તરફ નહિ ! >

૫ આ દાખલો ધ્વનિ કાવ્યનો છે, અને ‘પ્રધાનભૂત વ્યંજ્યાર્થ માકુથી મુખવાચ છે’ એમ સાબીત કરવા માટે અમરે આપેલ છે. હવે જોઈને કદાચ સંકા થાય કે આ દાખલો ધ્વનિ કાવ્યનો નથી, પણ ગુણીભૂત વ્યંજ્યનો છે તો એવી સંકાના નિરાસુ મટે આ દીક્ષા આપેલી છે. આ સંકા થવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે. ગુણીભૂતવ્યંજ્યમા વ્યંજ્યનું કામ વાચ્ય સમજાવવાનું હોય છે, એટલે કે વાચ્યની સિદ્ધિમા વ્યંજ્ય અંગભૂત થાય છે. એવા ગુણીભૂતવ્યંજ્યમા કાકુ વપરાય છે જેમકે આગળ બીમ કહે છે કે “રોગુ ન કોપથી રણે સગ દોગેને,” (જુઓ ઉદા ૧૩૧) અહીં વાચ્યાર્થ એમનો કરવાને જ “રોગીસ જ” એવા વ્યંજ્યાર્થની મદદ લેવી પડે છે અને ત્યાં દાખલો ગુણીભૂત વ્યંજ્યનો થાય છે, માટે કદાચ સંકા થાય કે આ જગાએ આ પહેલાં દાખલો પણ ગુણીભૂત વ્યંજ્યનો હોય મંમર આ સંકા અપોખ મણે છે. તેનું કાવ્ય એવું બતાવે છે કે આ મોઢામા વ્યંજ્ય, વાચ્યની સિદ્ધિ માટે જરૂરનો નથી. અહીં કાકુદ્વારા માત્ર પ્રશ્ન જ વ્યક્ત થયો છે. એટલે કે કાકુ એવું પ્રશ્ન સૂચિત કરે છે કે

‘ ત્યારે કપોલ મારે ચોટેલી ખીજે ન દષ્ટિ ફેરવતો,
અત્યારે એજ હું છું, એ જ કપોલો, ન એ દષ્ટિ. ૧૬

મારા કપોલમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી મારી સખીને જોતાં
તારી નજર ખીજી જ હતી, તે ગઈ જોટલે જૂદી જ થઈ ગઈ,
કેવું તારૂં છાનું કાચુકત્વ છે ! એમ અહીં સૂચવાય છે.

‘ રેવાનો આ, સરસ કંઠલી હારથી, પ્રાન્ત શોભે,
કુંજશ્રીથી જહોં વિકસતા વિભ્રમો કામિનીના;
કીડાના ત્યાં સુહૃદસરખા વાયુ તે તન્વિ વાય
જેની આગે, મનસિજ ધસે, કોપ ધારી કવેજે. ૧૭

અહીં કીડા માટે પ્રવેશ કર એવો વ્યંગ્યાર્થ છે.

‘ સાસુ નમેરો કરાવે હું પાસે ધરતું વૈતક સઘળું.
વીસામો ખાવાનું સાંજ પડયે ઘડી બને ન બને. ૧૮

“ વડીલ ભાઈ હજી કૌરવો તરફ ક્રોધ કરતા નથા ?” અને એ સૂચનથી જ
વાચ્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે અને તે પછી પાછું એમ સૂચિત થાય છે કે
શુરનો મારા તરફનો કોપ અયોગ્ય છે અને એ વ્યંગ્યાર્થ વાચ્યાર્થ પ્રત્યક્ષ
કરતાં પ્રધાનપણે અભિપ્રેત હોવાથી આ કાવ્યમાં વ્યંગ્ય પ્રધાન છે જોટલે
કે આ ધ્વનિ કાવ્ય છે.

૬ વાક્યની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. < તે વખતે
મારા ગણડસ્થલમાં નિમગ્ન થએલી—ચોટી ગએલી—દષ્ટિ ખીજે ફેરવતો ન
હતો; અત્યારે તેની તેજ હું છું, તેના તેજ કપોલ છે, પણ દષ્ટિ તેની
તે નથી. >

૭ વાક્યની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. < નર્મદાનો
આ જાંચો પ્રદેશ સરસ ક્ષેત્રોની હારથી અતિશય શોભાયમાન છે; ત્યાં ઘાડા
કુંજથી રમણીઓના વિભ્રમ અંકુરિત થાય છે. વળી હે તન્વિ ! અહીંઆં
સુરતાનુકૂલ વા વાય છે જેની આગળ અયોગ્ય સમયે કોપ ધરીને મનમથ
સરે છે. >

૮ ત્રાહિત માણસની સંનિધિથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. < અનાર્દ્ર-
મનવાળા સાસુ બધા ધરના કામમાં અને ગ્રેરે છે. સાંજે થડી બેઘડી
વિસામો મળે ને નયે મળે. >

અહીં આંત્રે મગવાનો વખત છે એમ પ્રાદિતને કૃષ્ણ શ્રી સૂચવે છે.

૧૦ પહેલ માત્ર ચાતાંમાં, આવી પહેલચે આજ પિયુષ તારા;
તો ગુ સખી હોયી છે, ઘર કામે ઝટ વજારી બને. ૧૬

અહીં ઉપપતિ તરફ જવા તૈયાર થયેલીને 'આ ઠીક નથી' એમ કહી દોક રોકે છે.

૧૦ તમે વીણા ફૂલ બોળે જઈને, અહીં રહીને સખી હું વીણું છું;
કરી ન આપે મુજથી શકાય; અહીં થઈને, કહું હાથ ભેડી. ૨૦

આ જગા એકાન્તવાળી છે માટે કૃપા કામુકને અહીં ચોકસ એમ વિચારીને કોઈ કહે છે.

વહિવોને વચ પિયુષ, તમને શું કહું હું મન્દભાગી છું;
આજ પયો છો? પળભે, કરવાનું કરીશ આપુઠા મુણ્યો. ૨૧

આમાં ભે આજે વસંત સમયે જઈશ તો હું નહિ છું;
તારી ગતિ તો હું બહુલી નથી એવું બ્યંગ્ય છે.

વગેરે [સાદગીશામા સુત્રમાં] થી થેણા વગેરે સમજવાનાં છે.
તેમાં થેણાનું વ્યંગ્યપણું જેમકે—

૯ પ્રસંગની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <સંભગાય છે
ક તારો પ્રિય આજે એક પહેલ માત્રમાં આવી પહેલચે; આમને આમ
ક્યાંસુધી જીવી રહીશ; માટે ને કરું હોય તે તૈયાર કર.>

૧૦ રવાનની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <સખીએ!
તમે બીજે જઈને ફૂલ ભેગાં કરો. હું અહીંઆ કંઈ છું. મારાથી બહુ દૂર
જવાય એમ નથી. હાથ ભેડું છું.>

૧૧ કાલની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <વહિવોને વચ
વચ પ્રિય! હું તને શું કહું. હું જ મન્દભાગિની છું. આજ પ્રવાસે જાય
છે તો જા. મારે કરવાનું છે તે હું તારી મેળે સંભળાય.>

૧૨ દારી પ્રાપ્તિ દુઃ આવતાં, છળોલ્લોચી, સૌન્દર્યના સારની શ્રીએ, બેડ ઉર પ્રસારી ભીડીયા અન્યોન્ય, ઓઢયુ' મુખે આધુ' વસ શિથિયો, ચંચલ કંગો નાખી નોંચે, તે કાળે માને વાણી નિવારો ને ભુજલતા સંકેચો સંકેતમાં. ૨૨

અહીં એક વડે છૂપા આવેલા પોતાના કાન્ત તરફ પોતાના ખામ ભાવનો ખનિ કરેલા છે.

સમજવામાં ગિજાસા ન રહી જાય માટે અને અવસર પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી વારંવાર ઉદાહરણો આપ્યાં છે. ૧૩

બોલનાર વગેરેનો પરસ્પર સંયોગ હોય ત્યારે બેના સંયોગ વગેરે બેદથી (ઉદાહરણો) આપવાં; આજ કમથી લક્ષ્ય અને વ્યંગ્યનાં વ્યંગકપણાનાં પણ ઉદાહરણો સમજી લેવાં.

(સુ. ૩૮) શબ્દ પ્રમાણથી જણાયેલો અર્થ ધીજા અર્થનું સૂચન કરે છે, તેથી અર્થના વ્યંગકપણામાં શબ્દ સહકારી ગણાય છે. ૨૩

શબ્દ પ્રમાણ કહીને એમ સૂચવે છે કે (શબ્દથી) અન્ય પ્રમાણદ્વારા સમજતો અર્થ વ્યંગક થતો નથી.

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં અર્થની વ્યંગકતાના નિર્ણયનો ત્રીજો ઉદ્દેશ સમાપ્ત થયો.

૧૨ એટલેની વિશેષતાથી સૂચવાતા વ્યંગ્યનું ઉદાહરણ. <હું> બ્યારે બારણાની નજીક આવ્યો ત્યારે સકલ સૌન્દર્યના સારની શોભાવાળી તેણે ઉરુગતે પાંડાળા કરી બંગા કરી દીધા. સાલ્લો આધો ઓઢયો. ચંચલ લોચનને નીચાં નમાવ્યાં; તે સમયે વાણીને રોડી ભુજલતાનો સંકેચ કર્યો. >

૧૩ સમજવામાં કશો પણ સંદેહ ન રહે તે માટે આટલાં બધાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે. પરંપરાપ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે શ્રીવાગ્દેવતાવતાર મમ્મટ બહુ જ થોડું, કહી કામ સારનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે આટલાં બધાં ઉદાહરણોનું કારણ આપે એ એને માટે ઉચિત છે.

૫૦<જાનું, રીઝ્યો દેરથી મુજ પ્રિયા, વારી અને હાથથી
રપયો માં કરો દેવો આંતરો થતી રવખે હોંડી આજ મેં
જ્યાં મંછે રૂપ આદુ વાકેવ દેવોને જડે મનાતા પ્રિયા
નિદ્રા હોંડી કમો ગરીબ વિધિને હુએ અને ત્યાં મરો ૪૭

અહીં વિધિ તરફ ઈશો છે.

(મ. ૪૮) અનુચિતનીને પ્રવૃત્ત થતાં તેના આભાસો
કરેવાય છે.

તેના આભાસો એટલે રચાભાસો અને બાવાભાસો. તેમાં રચાભાગ
જેમકે

૫૧<સ્વપ્ન વામાણી ! હો, હવે ન ગમતું જે વિજ તને ?
તત્ત્વા કેવે પ્રાણો રજમખમદી ચોધર્મી તું જે ?
મહો કેના મેળા, ચચિમુખી ! તું આલિંગન કરે ?
તપસી હો એવો, મદનનગરી ! શ્યામ તું ધરે ? ૪૮.

અહીં આં 'સ્વપ્ન' હિંસાદિ શાયે અંગધમાં આવેલું તેટલીની અનેક ક્રિયા-
ઓનું કથન તેટલીના અનેક કામુક વિશેના સંલિસાપને અર્થિત કરે છે.
વાવાભાસ જેમકે—

૫૨<આને રવખમાં ૧૦૫૪ આદુ એક દિમા રહેલી પ્રિયતમા મેં
જોઈ; 'મને આંગે મા' એમ હાથવડે (મુગવતી) રાતી રાતી ખામત માલવા
માંડી. તેને આલિંગીને અનેક આદુ વચનો વડે પ્રિયને આશાસન આપું
એટલામાં તે મેં બાજુ રું જાડું ૧૩ કે ૧૪ વિધિએ માઈ નિદ્રાશી થત
તરી હીયું >

૫૩<હે મુંદર અખવજી, જેના વિના એક હાજ ૫૫ નું વિનોદ
પ્રામતી નથી એવા કેળી અને રત્નિ દર્શન ? એવા કયા અખને સ્વપ્નમાં
પેલના પ્રાણ જેવો છે કે જેને નું મોલ છે ? માત્ર (અવ) વાગતમા એવો
કેવું જાણે છે કે જેને મેં ચચિમુખી, નું અવધી આલિંગન છે ? મેં મન-
નગરી' આ કેળી તપ થી છે કે જેનું નું ચિતન છે છે ? >

૫૦ પૂર્ણેન્દુ શું મુખ, સુચંચલ દીર્ઘ નેનો,
આછી બુવાનોનો વિલાસ લહેર અંગે.
તો શું કરે, કરે શી પેર હું મેઝી, તેના
સ્વીકાર માટ તદ્દળીર હવાં રચું શી.

૪૯.

આમાં અનુચિત રીતે ચિન્તા પ્રવૃત્ત થએલી છે. આ પ્રમાણે ખીબ પછુ ઉદાહરણોથી સમજાવેલા.

(સ. ૫૦) ભાવની શાન્તિ, ઉદય, સન્ધિ, અને શમ્ભવતા
તે પ્રમાણે [એટલે ભાવશાન્તિ, ભાવોદય,
ભાવસન્ધિ, ભાવશમ્ભવતા કહેવાય છે.] ૩૬.

ક્રમપૂર્વક ઉદાહરણ

૧૦ પેલીના ધન લેપ ઉરપરથી લાગ્યો તને લેટતાં

તેનું ચિન્હ છુપાવવા ચરણમાં આ શું પ્રણામો કરે ?

કહેતાં એમ, હું 'એ જતાવ' કર્હોને તે લાગણું લૂછવા

લેટયો વેગથી, ત્યાંજ તે મુખમહી તન્ની ગઈ વીસરી. ૫૦

આમાં કોપ (ની શાન્તિ છે.)

૧૧ લેખી સેજ વિશે પિયૂ ઉચરતાં નામે સપત્ની તારું

મુઝાએ લઈ રીસ સદૃશ જુરતાં, આવેશથી કોપના

૫૯ < પૂતમના ચંદ્રજેવા મુખવાળી, ચંચલ અને દીર્ઘનમનવાળી,
શ્રિમત કરતા મૌવન વડે તરંગિત વિલાસો જેના અંગમાં છે એવી એ છે.
તો હું શું કરું ? તેની દોસ્તી કેમ થાય ? તે મારે સ્વીકાર કરે એમ
થવાનો શો ઉપાય ? > આ રીતે સંબંધી રાવણની કૃતિ છે.

૬૦ < પેલીના ઘાટા વિશેષનવાળા સ્તનને આલિંગન કર્યાથી ગંદિત
ચમેલી તારી જાતી પણ પડવાને બદલે કાં છુપાવે ? એમ કહેતાં 'એ ક્યાં'
છે એમ કહી અને તે એકદમ ભૂંસી નાખવા મેં ઉતાવળથી આલિંગન કર્યું
તેના મુખમાં લીન થઈ જઈને તન્ની તે જાગ્યે જૂલી ગઈ. >

૬૧ < એક ગયનમાં શોકચતુર નામ લેતાં એકદમ રીસાવાળી ગ્યાનિ
પામેલી મુઝાએ આદરિત કરવા છતાં પણ પ્રિયતમને આવેશથી તિરસ્કાર
કર્યો તેજ દાણે તે શાન્ત થઈ ગયો. અને તેણે 'હાથ તો નહિ હોય
એમ ધારી ડાક ખૂંચ વાંકી કરીને તેના તરફ ફરીને બેસ્યું. >

તહોડયો પ્રિય બોલતો પ્રિયપતિ, તે તુતું મૂંગો મતાં,
'દેખ્યા તો નહોં' એમ, ધૂળ મરડી ઝીવા નિહાળ્યો ફરી. ૫૧
આમાં ચોતુકુત્ર(નો ઉદય છે.)

૧૨ આલ્યો એ તપ ને પરાક્રમ નિધિ ગવેં લયેં, તેહના
વીરોત્સાહ તણેા દુલાસ વળેં સત્યજે ય આઠવંતો;
શીત્-સ્નિગ્ધ, મયંઠ મંદન ગમું, ચીત્તાનું આલિંગન,
ગોદે ચેતનને હરી ફરી ફરી રોકે બોંછ પાગથી. ૫૨

આમાં આવેમ અને હવેં(ની સન્ધિ છે.)

૧૩ ક્યાં આ આનું અકાર્ય અન્નકુલ ક્યાં, દેખાય એ ક્યાં ફરી,
માફ છે તુત દોષશાન્તિ કરવા, દોષેષ દાન્તિ મુખે !
કહેશે શું ગતપાપ પ્રાપ્તગન, કે સ્વપ્ને ય એ દુર્લભ,
ધીકે યા મન, કાલુ એ ગાધરને પીચે મુશાગી યવા ! ૫૩
અરીંગાં વિનક, ચોતુકુત્ર, મતિ, મમલ, મંડા, દેવ, પ્રતિ અને
મિત્રાની મળલતા છે.

ભાવચિન્તિ આગળ કહી ગયા હીને અને તેનું ઉદાહરણ
પણ આપ્યું છે. ૧૪

૧૫ < તપ અને પરાક્રમ નિધિ, અભિજ્ઞાના ચારી' આપવાથી
એક જાણુએ મર્મભરી ચીંતા અને નીવરણના અવિચલ પ્રભાવ મોં પિંચે છે.
મોં બોંછ બાજુ મિત્રાનને મીઠાસી ફેરું, હરિંગન અને મન્દના મેળું ચીત્તા
અને સ્નિગ્ધ આનંદદાત્રી લેગીનું આલિંગન ફેરે છે. > અહીંથી અભિજ્ઞા
અંતઃક્રમ કામ સંતા સારી દત્તા ને મનને પરાક્રમ અને આકર્ષના નેપથ્ય
નેમને મળવા જવા નેપથ્ય થઈ ચીત્તા મળને અટકાવે એ તે મળતી આ
દર્શિ છે.

૧૬ < ક્યાં અભિજ્ઞા કાર્ય અને ક્યાં મંડા ૧' એ સંદર્ભ આપ્યો !
આમાં તપ એ દોષભી - સ્નિગ્ધ માટે છે. અર્થ કે. આ ૫૫ જેવું મુખ
નંદન અને છે. ૫૬ થયે તો 'શીત પ્રતિ શુ કહેવે' - ચાલના ૫૭ એ દર્શિ
છે. ૧૭ વિન દાન્તિ પામ. દેવે. કાલુ ૫૮ અને ૫૯ ને કે જે - તપ અધરણ
૫૯ કહે >

૧૮ મુખે સ્વ ૧૮, મત્તકુલ ૧૯.

(સૂ. ૫૧) રસ મુખ્ય હોવા છતાં પણ તે કોઈવાર અંગીપણું પામે છે.

તે એટલે ભાવસ્થિતિ ભાવશાન્તિ વગેરે. અંગીપણું, પરણતા નોકર-ને જેમ રાજા અનુસરે છે તેમ તેનું અંગીપણું એટલે પ્રાધાન્ય છે.

(સૂ. ૫૨) ૧૫ રણકારની જેમ જેનો ક્રમ સંલક્ષ્ય છે એવો જેનામાં વ્યંગ્ય છે (૩૭) તે, શબ્દ અર્થ અને ઉભયની શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતો ત્રણ પ્રકારનો ધ્વનિ કહેવાય છે.

શબ્દશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય, અર્થશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય, ઉભયશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો તેમાં

(સૂ. ૫૩) જેમાં શબ્દ વડે અલંકાર અથવા વસ્તુ જ પ્રકાશે છે (૩૮) તે મુખ્યપણે શબ્દશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો બે પ્રકારનો બાણવો.

‘વસ્તુ જ’ એટલે અલંકારથી લિપ્ત માત્ર વસ્તુ. પહેલો જેમકે—

‘‘उल्लास्य कालकरबालमहाम्बुदाहं

देवेन येन जरठोजितगर्जितेन ।

निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणाम्

ધારાજલૈઃસ્ત્રિજગતિ જ્વલિતઃ પ્રતાપઃ ॥ ૫૪ ॥

૧૫ અહીંથી લક્ષ્યવ્યંગ્યક્રમ ધ્વનિ કાવ્યની ચર્ચા શરૂ કરે છે.

૧૬ આ શ્લોકમાં રાજાની સ્તુતિ છે. એ અર્થ અંધ બેકા પગી

શબ્દશક્તિથી ઇન્દ્રનું વર્ણન વ્યક્ત થાય છે. એ બેનો અસંખ્યલ્પનો દોષ

ટાળવા બન્ને વચ્ચે ઉપમેય-ઉપમાન ભાવ દર્શવેા લેઈએ. મારે અહીંયાં

ઉપમા અલંકાર વ્યંગ્ય છે. રાજાના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય છે.

< જે દેવે કદોર અને બળવાન ગર્જના કરીને, (કાઠ =) કાળી

(કરવાલ =) તરવારના મહાન (અમ્બુ =) પાણીના પ્રવાહને કોળાળીને,

(ધારાજલૈઃ =) ધારનાં પાણી વડે સત્તુએનો ત્રણ જગતમાં જગત્ક્રમતો

સંધર્ભાય પ્રતાપ રણમાં ઓલાવી નાખ્યો > આ શ્લોકમાં પાણી અને ધાર

શબ્દો ‘અધુની પાણીદાર ધાર’ કહીને છીએ એ અર્થમાં છે. ઇન્દ્રનો અર્થ

અપીનાં પણ નિરોપામાશ છે.

૫૧ ના ઉપાદાન સામગ્રી, ભીંત ના તોય સીતરે

જગન્નિવર, નમુ તેના કલાસ્વામ્ય પિનાકને.

૫૭

આમાં વ્યતિરેક. ૭૦

પ્રાણાણુદામાનુ ન્યાય^{૭૧}થી મરતંકાર પળ અહીં અલંકાર
બને છે.

માત્ર વસ્તુ (વ્યંગ્યની સૂચિત દશાય છે.) જેમકે
૭૨ પાંચી નથી પાયરણું કહીંય આ પચ્ચરાલ ગામ મહીં;

ઉત્તર પયોધર, જે વાસો રહે ભલે રહે તો. ૫૮

૬૬ <અપરણની સામગ્રી વિના. ભીંત વિના જગન્નિવરને વિસ્તારના
કલાસ્વામ્ય ગુણને નમરકાર.>

૭૦ ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનું આધિક્ય તે વ્યતિરેક અલંકાર કહેવાય
છે. (લુઓ. સ. ૧૬૯. અહીં રંગ વગેરે સામગ્રીથી ભીંત વેપર મિત્ર ચીતર
નાર ઉપમાનભૂત ચિત્રકારથી ઉપમેય રાંકનું આધિક્ય બતાવ્યું છે.

૭૧. ઉપરનાં બધાં દૃષ્ટાન્તો ધ્વનિ કાવ્યનાં છે. અર્થાત્ આ કાવ્યોમા
વાચ્ય કરતાં વ્યંગ્ય વધારે ચમત્કારી છે. એટલે કે અહીં વ્યંગ્ય પ્રધાન છે.
હવે કાવ્યમાં જે પ્રધાન હોય તે જ અલંકાર્ય હોઈ શકે. અલંકાર તો
અપ્રધાન હોય: છતાં અહીં વ્યંગ્યાર્થ પ્રધાન હોવાથી અલંકાર્ય છે તેને
અલંકાર કેમ કહ્યો? એવી રાંકનું અહીં સમાધાન કર્યું છે. અહીં વાચ્ય
પ્રસ્તુત છે અને વ્યંગ્ય અપ્રસ્તુત છે (લુઓ કલાદરણ ૫૮ ઉપરની વૃત્તિ)
હવે ત્યારે આવી રીતે વાચ્યમાં કાઈ અપ્રસ્તુત ભાગ આવે ત્યારે તે
અલંકાર હોય છે અને કાવ્ય પ્રકાશમાં પણ અલંકાર પાતાના લક્ષણ પ્રમાણે
વાચ્ય જ હોઈ શકે છે એ રીતે અહીં વ્યંગ્યને પણ ગ્રાહણ શ્રમણ ન્યાય-
થી અલંકાર કહેા છે. ગ્રાહણ શિખા સૂત્રનો ત્યાગ કરી શ્રમણ થાય ત્યારે
તે વાસ્તવિક રીતે ગ્રાહણ રહેતો નથી છતાં તેનો પૂર્વ સંબંધ સ્મરણમાં
રાખી જેમ તેને ગ્રાહણ રહે છે તેવી રીતે જેમ અપ્રસ્તુત હકીકત વાચ્યમાં
આવતાં અપ્રધાન હોઈ અલંકાર કહેવાય તેમ તેની જ હકીકત વ્યંગ્યમાં
આવતાં પ્રધાન છતાં અલંકાર કહી છે.

૭૨ <હે પચિક! આ પત્થરવાળા ગામમાં પથારી જરાએ નહિ મળે.
ઉત્તર પયોધરને બેઠને જે રહેવું હોય તો રહે.>

એ ઉપભોગ યોગ્ય હો તો રહે એણું અહીંનાં સૂચવેલું છે.

‘‘નિરુદ્ધાનિષ્ઠ સમુદ્ધેનિદાનિ કુપ્યન્તિ નરેન્દ્ર યદ્દમિ ત્યમ્ ।’’

યદ્ય પ્રમોદતિ પુનઃ સ માત્યુદારોઽનુદારઃ ॥૬૨॥

અહીંનાં નિરુદ્ધ એવી વસ્તુઓ તને અનુકૂળ થવાને માટે જોઈ
જ દાયકા કરે છે એવી વસ્તુઓ થવનિ છે.

(મુ. ૫૪) જેથી, અર્થશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે અર્થ,
સ્વતઃસંભવી અર્થાત્ પોતાની શ્રેણે વ્યંજક છે,
(૩૬) અથવા કવિની પ્રોત્સાહિતથી વ્યંજક છે,
અથવા કવિએ નિર્માણ કરેલા નાયક વગેરેની
પ્રોત્સાહિતથી વ્યંજક છે, તે વસ્તુ રૂપ હોય અથવા
અલંકાર રૂપ હોય તેવો જ પ્રકારનો પાતે પણ
(૪૦) વસ્તુ અથવા અલંકાર મૂલ્યે છે તેથી
બાર પ્રકારનો છે.

સ્વતઃસંભવી એટલે કેવળ જોડવાથી જ સિદ્ધ થતો એટલું નહિ
પણ લોકમાં પણ જેની યોગ્યતાનો સંભવ છે એવો. બીજો, બહાર
લોકમાં ન હોવા છતાં પણ કવિની પ્રતિભાથી જ નિર્માણ પામેલો
અથવા કવિએ રચેલા વજ્રામી નિર્માણેલો એવો બે પ્રકારનો. જો
રાતે ત્રણ પ્રકારનો. આ (પાંચ) વસ્તુ હોય અથવા અલંકાર હોય
જો રીતે જ પ્રકારનો વ્યંજક છે. તેનું વ્યંચ વસ્તુ હોય અથવા
અલંકાર હોય જો રીતે અર્થશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો થવનિ બાર
પ્રકારનો છે.

૧૩: <દે નરેન્દ્ર! જેના પર તું ગુસ્સે થાય છે તેને દનિ અને અદનિ
એટલે વળ અનિશ્ચય હોય છે જેના પર પ્રત્યક્થ થાય છે તે દરદર અને
અનુદાર (જેના પગપાડે દાન-સ્વી માતે છે તેવો) કાય છે.> આ
સપ્તસમિતિયક વસ્તુવર્ણનમાંનું ઉદાહરણ છે આ સ્તોત્રમાં ૫૪.૫૬ ૫૭નું જ
એ સમગળ એટલે કે દનિ અને અદનિ બન્ને તને અનુદાર જ દાયક
કરે છે. એણું વસ્તુ અનિશ્ચય થાય છે સ્તોત્રમાં તે વિશે થવનિ અલંકાર
બન્ને છે જેનું ઉદાહરણ અહીં પ્રમુખ નથી.

૭૪ધૂતોનો મહોવડોઓ, આળસુનો ખીર, બેટી! શ્રીમંત;
એવું વદતાં લોચન નમણી કેરાં પ્રકુલ થયાં. ૬૦

અહીં વસ્તુ વડે, મારેજ ઉપલોગ્ય છે એ પ્રમાણે વસ્તુ સૂચવાય છે.

૭૫વિશ્રમ્બ ચાટુ વચનો પ્રિય સંગમાં તું
બોલી શકે સુરતમાં! સખી! કેવી ધન્ય!
નીચી ભણી કર જરા સરતાં પિયૂનો
જો શુદ્ધિ રહે કર્શોય તો સમ છે સખીના. ૬૧

અહીં તું અધન્ય છે અને હું ધન્ય છું એવો વ્યતિરેકાલંકાર છે.

૭૬ઉન્મત્ત ગન્ધગજકુંભ કપાટકૂટે
ભમી ગયેલ ધન રક્તની કાન્તિવાળો
દીકો રણે ઠરમું, કોપથી લાલચોળ
કાલીકટાક્ષ સમ, વીરજને જમૈયો. ૬૨

અહીંનાં ઉપમા અલંકારથી, શત્રુના સમગ્ર સैन્યનો ક્ષણમાં નાશ થયે એવી વસ્તુ સૂચવાય છે.

૭૪<‘દે પુત્રી (આ) અ.ગસુઓનો શિરોમણી, ધૂતોનો નાયક, ધન સમૃદ્ધિવાળો છે.’ એ પ્રમાણે કહેતાં નતાંગીનાં નયનો ચિકસી ગયાં. >
આ સ્વતઃસંભવી ધ્વનિમાં વસ્તુથી વસ્તુ વ્યન્જિત થયાનું ઉદાહરણ છે. [૧]

૭૫<સુરત દીકા દરમીઆન, પ્રિયસંગમમાં પણ વિચરત ચાટુ વચનો તું બોલી શકે છે તે તને ધન્ય છે. નીચી તરફ પ્રિયતમે લાય નાખતાં મને જો કાંઈ સાંભરતું હોય તો સખીના જ સમ છે. > સ્વતઃસંભવી, વસ્તુથી અલંકાર. [૨]

૭૬<મદાંધ ગંધગજના, કમાડના આગળીઆ જેવા કુંભ ઉપર પડવાથી રૂઠ સંમદ થયેલા યાદા લોલીથી જેનો પ્રકાશ રાતો છે એવો અને કોપથી લાલ કાન્તિવાળા કાલીના કટાક્ષ જેવો કૃપાળુ જેના લાલમાં વીરોએ રણમાં જમૈયો. > સ્વતઃસંભવી, અલંકારથી વસ્તુ. [૩]

૭૭ પુદ્ગલમાં સ્વપ્ન દેશતાં નિ-

શાન્તદન્તમણ કેડી પીડના

સંકરેથી દોષ મુક્ત ધનુની

નારનાં સ્વપ્ન-લોક પદસવો.

૬૩

આમાં નિરોધાસંકારથી દોહના કરડવા ગાયે જ ગાયોના ધનુયા
એ પ્રમાણે તુલ્યયોગિના. ૭૮ મારી દત્તિથી સ્વપ્નની દનિ દર ધામી
એવી તેની ભુદિ મૂલવાય છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા. આ દાખલાઓમાં
વ્યંજક સ્વપ્નાસંભવી છે.

૭૯ વેલુ કેરા સરસ સ્વપ્નથી, મુખ્ય દેલામુખે

ગાનાં દીપ્તિ, અમરસમગ્રી, લેદની સાંમળીને,

ત્રાંમુ' ભેતા, કુછી દમલિની-માંડીના જમથી

દિશ્માતંગો, ધવળનદમાં, સંકેતે ફેરવે છે.

૬૪

અહીંના વસ્તુવટે, ભેમને અર્ધનું જ્ઞાન થતું નથી તેમને પણ
આવી ભુદિ ઉત્પન્ન કરવાથી તારી દીપ્તિ અમલકાર કરે છે એવી
વસ્તુ સૂચવાય છે.

૭૭ <પુદ્ગલમાં શાંતી પોતાનો દોહ કરડતાં જેને ધનુઓની સ્ત્રી-
ઓના દોહથી પરવાગાની પાંદડીએને કાન્તના માદ દંતકાનની વ્યથાથી
સંકળી હોયતી.> અર્થ સ્વપ્નાસંભવીમાં વિરોધાસંકારથી તુલ્યયોગિના
અને ઉત્પ્રેક્ષા અર્થકારો વ્યંજિત થાય છે. [૪]

૮૮. માત્ર પ્રસ્તુતોના અથવા માત્ર અપ્રસ્તુતોના સાધારણ ધર્મનું એકવાર
દેખન હતું દોષ તે તુલ્યયોગિના. અહીં પોતાનો દોહ કરડવો અને સનુઓ
નાથ પામતા એ બંને એક સાથે જનવારૂપ ધર્મનો ખ્યાલ છે માટે તુલ્યયો-
ગિના. (ગુઓ મૂલ ૧૫૮)

૭૮ <કંઠાસના પ્રથમ સિખર ઉપર વેલુની સંમૂર્જના રે અપ્સરાઓ-
થી ગરબી, જેની છીનિ સાંમળીને સરસ મુખાલીના દાહની સંકેત થવાથી
દિગ્ગમે અંખના ખૂણા ફેરવેને અપ્સરનદ ઉપર પોતાની મુંદ ફેરવે છે.>
કવિ પ્રીયકિરિથી વસ્તુથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૫]

૮૦ સમર મહિં' બલાત્કારે કેશર્થો તેણે જયશ્રી પકડી જ્યાં,
ત્યાં તેના રિયુઓને વળગી ગઈ ગાઢ કન્દરા કહે. ૬૪

આમાં કેશચક્રણે જોઈને કન્દરા જાણે કામાસક્ત થઈ હોય તેમ તેના
શત્રુઓને ગળે વળગી પડે છે એવી ઉત્પ્રેક્ષા છે. એક જ જગ્યાએ
સંશ્રામમાં તેનો વિજય જોઈને તેના શત્રુઓ નાસીને ગુફામાં બેઠા છે
એ કાવ્યહેતુ અલંકાર છે. તેના શત્રુઓ નાશી ગયા નથી પણ તેના
તરફથી પરાલવની બીકથી ગુફાઓ જ તેમને છોડતી નથી એવી
રીતે અપહ્રુતિ અલંકાર છે. ૮૧

૮૨ હોંસર્થો ગાઢાલિંગન કરવા જતાં પિયૂર્ણ માનુર્નીનું
માન સરે છે દડગડ પીલાવાની ખડોંકે શું હૃદયેથી. ૬૬
અહીં ઉત્પ્રેક્ષા વડે, તેમાં પ્રત્યાલિંગન વગેરે જામે છે એમ વસ્તુ
(સૂચવાય છે)

૮૩ બુદ્ધાને હસતી શું, કવિના વદનાંબુજે જઈ બેઠી,
ભુવન ખોળું શું બતાવે વાગૂદેવી તેહ જય પામે. ૬૭

૮૦ <ચોટલો અલીને તેણે સમરમાં જયશ્રીને બળાત્કારથી એવી પકડી
કે તેના શત્રુઓ ગુફાઓ વડે પોતાના કાંઠે જ સજ્જત બેસાડાયા. > કવિ
પ્રૌઢાક્રિતિથી વસ્તુ વડે અલંકાર વ્યંજિત થાય છે. [૬]

૮૧. કાવ્યહેતુને કાવ્યલિંગ પણ કહે છે. હેતુનું વાક્યથી કે પદ્યથી
કથન કર્યું હોય તે કાવ્યલિંગ. કાવ્યની અમત્કૃતિવાળું હેતુપૂર્વક અનુમાન
કર્યું હોય તે કાવ્યલિંગ. અહીં વિજય દર્શન એ નાશી જવાનો હેતુ છે
માટે કાવ્યલિંગાલંકાર. ઉપરોક્તને અસત્ય કરીને ઉપમાને સત્યરૂપે સ્થાપનું
તે અપહ્રુતિ (સુ. ૧૭૪. ૧૪૬)

૮૨ <બહોલો ગાઢાલિંગન કરવાને હોંસર્થો આવતાં મનશિવનીના
હૃદયમાંથી માન, પીલાવાની બીકથી જાણે એકદમ સટકી ગયું. > કવિ
પ્રૌઢાક્રિતિથી અલંકારથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૭]

૮૩ <કવિના વદનકમલ ઉપર બેઠેલી, બુદ્ધાને હસતી જાણે બીજું
ભુવનમંડલ બતાવે છે તે વાણી જય પામે. > કવિ પ્રૌઢાક્રિતિથી અલંકારથી
અલંકાર વ્યંજિત થાય છે. [૮]

અહીંનાં ઉત્પ્રેક્ષાથી, અજ્ઞાન દેવર બેઠેલી, સમરકારનું મનન્ય
કારણ નવું નવું જગત્ નિર્માણ કરે છે. એ રીતે વ્યતિરેક અલંકાર^{૧૧}
છે. ઉપરના બધા દાખલાઓમાં કવિની પ્રોદાક્ષિની અલંકાર નિર્માણ
થયેલ છે.

૧૧) લંકાગિરિને તટે ખળે રહ્યા, ધાકે ઝૂંખી સર્પિન્દ્રી
પ્રેક્ષાથી દેવની દાર ફૂલવો મળી જતાં મગા ફળજા,
તે દાવાં મલયાનિલો વિરદિળી નિધાસના રમણી
છાતા ॥ પણ પૂર્ણ જોજનથી શું માતા મધા રીમતા. ૧૮

અહીંનાં, વસ્તુ વટે નિધાસ વટે એકથર્ પામેલા વાગુઓ શું શું
નથી કરતા એ રીતે વસ્તુ સૂચવાય છે.

૧૨) મુજ હકને આધાસન, આપ્યું જે મીરને મજિ! તેમ
પિયદર્શન દોગુકના કોલે 'સાહસ' કરી મધુ જ મરી. ૧૯

અહીંનાં, પ્રાર્થના થયાં વિના પણ પ્રયત્ન થઇ જોમ વિભાવના,
અથવા પ્રિયદર્શનનું ધોભામ્યજલ ધેરથી ચક્રન ન થઇ શક્યું
એવી ઉત્પ્રેક્ષા વસ્તુ વટે સૂચવાય છે.

૧૩) અહીં ૪૮૫મનું આસન છે અને વાગુદેવીને કવિના મુખપ્રી
અજ્ઞા આમન ॥ તથા વાગુદેવી નથીન જ લુપ્ત બનાવે છે મારે વ્યતિરેક.

૧૪) <લંકાગિરિની મેખલા ઉપર રમણન પામેલા, સંભોગથી ખિલ
વળ મેલેલી સર્પિન્દ્રીઓની અત્યંત ફેલાયેલી દેવો વટે બહાવાથી દરિયાને
પામેલા, તે મલયાનિલો હવે વિરદિળીના નિધાસના રમણી, સિંધુ દોવા
છતાં પણ, જાણે એકદમ તારુણ્યથી બરાહ જલને ફાલી વ્લય છે.> કવિ
નિર્મિત પાત્રની હક્તિથી વસ્તુથી વસ્તુ જગિત થાય છે [૧૮]

૧૫) <સજિ! જે ફેરે મારા માનને આધામન આપ્યું હતું, તે
પ્રિયદર્શનની વિદ્યુત્ત્વ હાથે, "આતો સાહસ" ॥ જોમ કરી એકદમ સરખી
મધુ.> કવિ નિર્મિત પાત્રની હક્તિ વટે વસ્તુથી ઉત્પ્રેક્ષા અથવા વિભાવના
અલંકાર અગિત થાય છે. [૧૦] વિભાવના એટલે દાખલો પ્રતિબેધ થયાં
જતા દાર્ પ્રકટ કરવું તે. અહીં પ્રાર્થના વિના પ્રસન્નતા થઇ તે. (સપ ૧૬૨.)

“લીલાં દશન નખ ક્ષત તારાંએ, રક્તઅંશુક નયનને
ખર્યો, એ જ પ્રસાદી એ છે, નર્થી કોપ કેં ચડિયો. ૭૦

અહીંઆં, તારાં નયન કેમ ગુસ્સે ભર્યાં છે એવા ઉત્તરા-
લંકાર“ વડે ‘તું આર્દ્રનખક્ષતને છુપાવે છે’ એટલું જ નહિ
પણ ‘હું’ તેની પ્રસાદપાત્ર થઈ ગઈ છું” એવી વસ્તુ (સૂચવાય છે).

“મહિલાની બીડ ભર્યાં તવ હૈયે ભાગ સુભગ ! ના મળતાં,
તજી બીજું કામ દિનદિન તનુ તનડાને ચ તનુ કરતી. ૭૧

અહીંઆં, હેતુ અલંકારથી દુખજાને વધારે દુખજું કરવા
છતાં પણ એ તારા હૃદયમાં વસતી નથી એવી વિશેષોક્તિ“
(સૂચવાય છે). આ દાખલાઓમાં વ્યંજકનું શરીર કવિએ રચેલા
વક્તાની પ્રૌઢોક્તિથી જ નિષ્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે બાર ભેદો.

(સૂ. ૫૫) શબ્દ અને અર્થ બંનેમાંથી નિષ્પન્ન થતો એક.

જેમકે

“હે પ્રિય ! તારાં અત્યંત આર્દ્ર દંતક્ષતો અને નખક્ષતોએ મારા
નયનને આપેલા રક્તાંશુકનો આ પ્રસાદ છે. એ કાંઈ કોયે ભર્યાં નથી.>
રક્તાંશુક શબ્દ ઉપર શ્લેષ છે. રક્ત અંશુ એટલે રાતાં કિરણો! અને
તેનાથી બનેલું રક્તાંશુક એટલે રાતો સાણુ એવો અહીં અર્થ છે. કવિ
નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિ વડે અહીં અલંકારથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૧૧]

૮૮ માત્ર ઉત્તર સાંભળવાથી જ જ્યાં પ્રશ્નનું અનુમાન થાય તે
ઉત્તરાલંકાર. (સૂત્ર ૧૮૮).

“હે સુભગ ! હજારો મહિલાઓથી ભરેલા તારા હૃદયમાં એ ન
સમાતી દરેજ, બીજું કાંઈ કર્યા વિના, પોતાના દુખજા અંગને દુખજું
કરે છે.> કવિ નિર્મિત પાત્રની પ્રૌઢોક્તિવડે અલંકારથી અલંકાર
સૂચવાય છે. [૧૨]

૯૦. અખંડ કારણો હોવા છતાં કાર્ય ન થવાનું કહે તે વિશેષોક્તિ.
(સૂત્ર ૧૬૩).

“મહાનંદ્રચંદ્રાચરણા સમુદ્દીપિતમન્મથા ।

મારકાતરણા રથામા સાનન્દં ન કરોતિ કયુ ॥૩૩૩॥

અહીં આ ઉપમા વ્યંચ્ય છે.

(અ. ૫૬) આ રીતે આના અઘાર બેઠ (ધવા). રા.

આના એટલે ધ્વનિના.

રથોના બહુ બેઠ હોવાથી અઘાર જ કેમ ? તે કહે છે કે.

(અ. ૫૭) રસ વગેરે અનંત હોવાથી એક જ બેઠ મળાય છે.

અનંત હોવાથી એટલે કે નવ રસો, તેમાં મુમારના બે
લેહ, મલોના અને વિપ્રત્તબ. સંલોચના પણ ૫૧૧૫૨ અવલોકન
આલિંગન, પરિચુચન વગેરે, પુલકીલવાં, જડકેલિ, સુપાંસ,
અન્નોદય, પદ્મપદ્મન વગેરે બહુ લેહો છે. વિપ્રત્તબના અભિતાપ
વગેરે કદી ગમા હીબે. તે બંનેનું પણ વિભાવ અંતુભાવ અભિ-
ચારીથી વૈચિત્ર્ય થાય છે. તેમાં પણ નાયક નાયિકાની ઉત્તમ
પ્રકૃતિ મધ્યમ પ્રકૃતિ અધમ પ્રકૃતિ. તેમાં પણ દેશ કાળ
અવરથા વગેરેના લેહો છે. એ રીતે એક જ રસ અનંત થાય છે.
તો બીજાની મણુથી કેમ કરી શકાય ? પણ અમલસ્યકમત્વને
સાધારણ ધર્મ તરીકે આશય લખીને રસ વગેરેનો ધ્વનિલેહ એક જ
મળાય છે.

“પ્રકાશમાન ચન્દ્રશી આભરણુવળી, કામને લક્ષીમ કરવાવાળી,
ગેડા તારાઓવાળી રથામા કેને આનંદ નથી પમાડતી.” > તન્દ્રા પિનાંતી,
મન્દના આભરણુવળી, કામને લક્ષીમ કરવાવાળી આંખના તારા જેના અપજ
છે એવી રથામા (ઝી) કેને આનંદ કરતી નથી એવો આ મ્લોહનો ખીતો
અર્થ બિનિત થાય છે. એવી રીતે ન્યોત્ત્તનામથી સત્રીને સીસાંયે મરણાવી
છે. અહીં સન્દ અને અર્થ બંનેની શકિત વડે વ્યંચ્ય થાય છે. ચન્દ્રનો
અર્થ આકાશનો ચન્દ્ર અને ઝીનું મઃયાનું ચન્દ્રનામનું. ધરણું તેમજ તારક
એટલે આકાશના તારા અને આંખના તારા અને રથામા એટલે સત્રી અને
સી થાય છે તે ચન્દ્રશકિતથી થાય છે, અને સન્દને બદલાવ્યા દોાય તો
એ વ્યંજક શકિત ચાલી જાય છે. પણ મહાદેવિતમન્મથા રાત્રી અને રાત્રીને
ખાતે લાગુ પડે છે તે અર્થશક્તિથી. એ રીતે અહીં વ્યંચ્ય ઉભયશક્તિથી
ઉત્પન્ન થાય છે.

(સુ. ૫૮) બન્નેમાંથી ઉત્પન્ન થતો વાક્યમાં હોય છે.^{૧૨}
બન્નેમાંથી ઉત્પન્ન થતો એટલે શબ્દ અને અર્થ બંનેની શક્તિથી
ઉત્પન્ન થતો.

(સુ. ૫૯) બીજા, પદમાં પણ, હોય છે.^{૧૩}

‘પદ’ શબ્દથી વાક્યમાં પણ. એક અંગે પહેરેલા ભુખણ વડે
કામિનીની ભેમ, પદથી પ્રકાશતા વ્યંજ્ય વડે વાક્યથી સૂચવવા
યોગ્ય ભારતી પ્રકાશે છે. તેમાં પદથી પ્રકાશ થતા ધ્વનિના કમથી
કાપકાચો:

“મિત્ર છે જેના મિત્રો, શત્રુઓ શત્રુ છે વગી,
દયાપાત્ર દયાપાત્ર, તે જન્મ્યો, તે જ જીવતો. ૯૩ [૧]
અહીં બીજા મિત્ર વગેરે શબ્દો, વિશ્વસ્ત્રનીયપાત્રું નિયન્ત્રણયોગ્યતા
દનેકપાત્રપણું વગેરે અર્થમાં પરિણામ પામેલા છે.

૯૪ બંધનાં ચરિતો દારણુ દેખાયે છે તથાપિ ધીરોનાં
હૃદયવચન્યે સન્માનેલાં કર્મો ન મૂંઝાયે. ૯૪ [૨]

૯૨. ૯૨. પદમાં મૂત્ર સુપીમાં ધ્વનિ કાવ્યોના ૧૮ બેટો કર્યા. દરે
એક બેટોના વધારે બેટો ભૂટી દૃષ્ટિથી પાડે છે. કાવ્યમાં જે વ્યંજ્ય સૂચિત
વાચ છે તે જે રીતે ચર્ચા થકે. ૧ વાક્યમાં ૨ પદમાં. એ દૃષ્ટિથી ૧૮ બેટોના
વિભાગો કરતાં દરે છે કે કિમયશક્તિમયક ધ્વનિ તો માત્ર વાક્યમાં જ
હોય છે એટલે એના આ દૃષ્ટિએ બેટો થક શક્ય નહિ. જાણીતા ૧૭ પ્રકારો
વાક્યમાં તો હોય છે પણ ‘પદમાં પણ’ હોય છે. એ ૧૭ ધ્વનિ બેટોનાં
દૃષ્ટાન્તો આપણ આવી ગયા (૨૩ થી ૩૨) તે સમગ્રમાં વ્યંજ્ય વાક્યમાં
સૂચિત વાચ છે અને તેમના પદના સૂચિત થતા કાવ્યકાવ્યો પણ સુચ નહિની
વર્તિતમાં આપણ. છે. એ રીતે આ ૧૭ પ્રકારના જાણે પ્રકારે. દયા અને
કિમયશક્તિમયક. વિભાગો ન વધા એટલે આ દૃષ્ટિએ ધ્વનિ કાવ્યના
કુલ ૨૫ પ્રકારો દયા. (જુલો ૫૫ માં મૂત્ર નીચેની વર્તિતો છે તેના મામ).

૧૪ <જેના મિત્રો મિત્રો છે, જાણી દરેક છે, દયાપાત્રો દયાપાત્ર
છે તે જ જન્મ્યાં જીવે છે >

૨૫ <લુચ્ચાએના વચનરો દારણુ દેખાય છે છતા પણ દરેકથી
જન્મ્યો જન્મ્યો એના. એ કાવ્યોના વચનરો નહિતા નથી. >

અહીં ગૂંઝાયે છે [એ શબ્દ બ્યંજક છે].

૮૬ એ લાવણ્ય અને કાન્તિ રૂપ એ વાક્યની છટા,

સુખા શાં લાગતાં ત્યારે સજ્જ જ્વર સમાં હવાં. ૭૫

અહીંયાં 'એ' વગેરે પદોથી 'કેવળ અનુભવથીજ સમજાઈ શકે'

એવો અર્થ પ્રકાશાય છે. નયવા તો જેમકે

૯૦ બોળી ! લોણપણા મહીં જ સઘળો મું કાળ છે ગાળવો ?

માની યા, પર ધૈર્ય ને સરસતા બહાવા વિશે કે તણ.

એવો બોધ મુશી મળીથી, વદને જહેબાકળી બોલોં કે

"ધીમે બોલ દલાય સાંભળોં જશે પ્રાણેશ દેશે રહ્યો." ૭૬ [૩]

અહીં 'વદને બહેબાકળી' એ શબ્દો. એ વડે 'ધીમે બોલ' એવા
રૂઢનની ચોખ્ખતા સમજાય છે.

પદ વડે ભાવ વગેરેનો પ્રકાશ થાય છે તેમાં વિશેષ ચમત્કાર
નથી માટે તેનાં ઉદાહરણો આપ્યા નથી.

૯૧ "મુદ્રાનીં ધારથી મહિત અગ્રથી મુંઠર-કરાલ ભુજ તારો;

મુકુટિ-કમાન શોં શોભે નેં જટ રચોં જે હવાટ નૃપ ! બીમ !

૭૭ [૪]

અહીં ભયંકર લાગતા નૃપનું બીમચેન ઉપમાન (બ્યંજકી
જણાય છે)

૮૬ <તે લાવણ્ય ને કાન્તિ ને રૂપ અને તે વાળીની છટા તે વખતે
અમન રંગાં લાગતાં હતાં પણ અત્યારે તો સખત લાવ જેવાંસામે છે.>

૮૭ <દે મુદ્રી ! મું મુગ્ધપદ્મમાંજ આખો વખત માગવાનું મારું છે ?
જગ માન ખા, દર્જ રાખ, ધિજનમ સાંવે બોળી ન યા. એમ સખા વડે
કપોસ પામેલીએ બોલેલા મેરે જ્વાળ આખો મીમે બોલ. ક્યાંક તદ્દપમાં
રહેલો પ્રાણેશ સાંભળી જશે.>

૮૮ <દે બીમ નૃપ ! લોહીની મારફતે મગફળી થોલી નરસરથી જેના
લાગણી લોખળ વિકસળ અને મુંઠર લાગે છે એવો અને એટલમ બમરમ
તરંગિન યરેલા દખલતયા નું મોભે છે.>

“મુક્તિમુક્તિરુદ્દેકાન્તસમાદેશનતત્પરઃ ।

કસ્ય નાનન્દનિસ્પન્દં વિદધાતિ સદાગમઃ ॥૭૮॥ (૫)

કોઈ સ્ત્રી, સંકેત આપનારને એ પ્રમાણે મુખ્ય વૃત્તિથી વખાણે છે.

૧૦૦ સાયંસ્નાન પૂર્ક થયું, અગરનો છે લેપ અંગે થયો,
પામ્યો અસ્ત દિનેશ, આવીં અહિં તું વિશ્રાંતથી ચાલતી;
શી તારી સુકુમારતા ! અહહ ! કે સર્વાંગ થાકી ગઈ
અત્યારે તવ આંખડી મટમટયા વિના રહી ના શકે. ૭૯ [૬]
અહીં આં વસ્તુવડે, પરપુરુષનો પરિચય કરી આવેલી તું થાકી ગઈ
છે એવી વસ્તુ ‘અત્યારે’ પદથી પ્રકટ થતી સૂચવાય છે.

૧૦૧ તેના વિયોગના દુઃખે લીન નિઃશ્વેષ પાતકો,

તેના ધ્યાન તણા મોઢે ક્ષીણ પુણ્યચયે થતાં, ૮૦

ચિન્તતાં જગદુત્પત્તિ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપોને

નિરુચ્છીસ ણી, મુક્તિ યૈ ણીજી ગોપકન્યકા. ૮૧. [૭]

અહીં આં હજારો જન્મોમાં લોગવવાનાં હુકૃત અને સુકૃતનાં
ફળો વિયોગનાં દુઃખ અને ચિન્તનના આહ્વાદથી અનુભવાયાં એમ
કહ્યું, અને આ પ્રમાણે ‘નિઃશ્વેષ’ અને ‘અય’ પદથી પ્રકટ થતી
જે અતિશયોક્તિઓ [સૂચવાય છે.]

૯૯ < સદાગમ, ભુક્તિ (ભોગ) અને મુક્તિ આપનારો એકાન્ત ઉપદેશ
આપનારો કોને આનંદ વહેવારાવતો નથી > ૧ સદાગમ. પ્રિયતમ પક્ષે
સત્, સુંદર, આગમ આવવું. વેદ પક્ષે સત્ સારો, આગમ વેદ. ૨
એકાન્ત. પ્રિયતમ પક્ષે એકાંતસ્થાન. વેદ પક્ષે નિશ્ચિત વિધિઓ.

૧૦૦ < સાંજનું સ્નાન થયું છે, ચંદનથી અંગ લેપાયું છે, સૂર્ય
અસ્તાચક્ષના શિખરે ગયો, અહીં નિર્ભય (નીરાંતે) ચાલતી આતી છે;
આહો ! તારી શી સુકુમારતા છે ! કે જેનાથી તું અત્યારે સાવ થાકી ગઈ
છે ! તારાં નયનો મટમટયા વિના રહી શકતાં નથી >

૧૦૧ < ખીજી ગોપકન્યા, તેની અપ્રાપ્તિના મહાદુઃખમાં અશ્વેષ પાંપ
લય થતાં અને તેના પ્યાના અત્યંત આહ્વાદને લગને પુણ્યસમૂહ ક્ષીણ
થતાં પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ જગતના મૂળની ગાવના કરતી, શ્વાસ નીકળી ગયા
વિના, મુક્તિ પાળી >

૫૦ જાણું, સીસઘો દેરવી મુખ પ્રિયા, વારી અને દામરી
સ્પર્શો માં કરી દોનો બાણી ઘની સ્વપ્ને દીઠી આજ મોં,
ત્યાં આંધ્ર દર્પ આદુ વામ્ય કરીને બાઉ મનાયા પ્રિયા
નિદ્રા લૂંટી કયો ગરીબ વિધિએ કુચે અને ત્યાં રાખો ૪૭

ઝાઢી વિધિ તરફ ધૂલો છે.

(મુ. ૪૮) અનુચિતરીતે પ્રવૃત્ત ઘનાં તેના આભાસો
હવેવાય છે.

તેના આભાસો બેટલે રક્ષાત્રાસો અને બાવાબાસો. તેમાં રક્ષાશાસ
જેમકે

૫૧ સ્વપ્ન વામાઝી ! કે, શત્રુ ન ગમતું જે નિત્ય તને ?
તત્ત્વા કેમે પ્રાપ્તો સ્વપ્નમખમડીં ચોષનીં તું જે ?
પ્રહો કેના એવા, અગ્નિનુષિ ! તું આલિંગન કરે ?
તપસ્વી કે એવો, મદનગરી ! ધ્યાન તું પડે ? ૪૮.

ઝાઢીમાં 'સ્વપ્ન' ઈલાહિ શાયે સંબંધમાં આવેલું તેણીની અનેક ક્રિયા-
ઓનું કથન તેણીના અનેક કામુક વિશેના અભિલાષને વ્યંગિત કરે છે.
ભાવાભાસ જેમકે—

૫૨ <આજે સપ્નમાં કોઈએ આંતુ ભેડી દગલ રહેલી પ્રિયતામાં મેં
કેલું; 'તને અલોપ' એમ હાથવટે (મુગ્ધાની) રહી રહી આમગ્ય ચાલવા
મંદી. તેને અલિંગીત અનેક માટુ વચનો વડે પ્રિયને આધારાન આપું
અટકાર્યા હો કે બાઈ હું બહારું હું કે તારૂં વિધિએ માફ નિદ્રારૂપી ઘન
લૂંટી લઉં >

૫૩ <કે મુંઝે આજનાજી, જેના વિના એક રાત્ર પાલુ તું વિનાર
પામળી નથી એવા કેલી અને અતિ દુઃખે ? એવા દુઃખ આજુને મનુષ્યમાં
પેલાના મનુષ્ય છે કે જેને તું મારે છે ? સાગ (મન) જનમા એવો
કેવું જાણે છે કે જેને મેં અલિંગીત, તું બચ્ચી આલિંગિ છે ! કે મદન-
ગરી આજની તપ ધી છે કે જેનું તું વિનન કરે છે ? >

૫૨ પૂર્ણેન્દુ શું મુખ, મુગ્ધચક્ષુ દીર્ઘ નેનો,
આછી જીવાનોની વિલાસ લહેર અંગે.
તો શું કંઈ, કંઈ શી પેર હું મેત્રી, તેના
સ્વીકાર માટ તદબીર હવાં રચું શી.

૪૯.

આમાં અનુચિત રીતે ચિન્તા પ્રવૃત્ત થએલી છે. આ પ્રમાણે બીજા
પણ ઉદાહરણોથી સમજી લેવા.

(અ. ૫૦) ભાવની શાન્તિ, ઉદય, સન્ધિ, અને શમ્ભવતા
તે પ્રમાણે [એટલે ભાવશાન્તિ, ભાવોદય,
ભાવસન્ધિ, ભાવશમ્ભવતા કહેવાય છે.] ૩૬.

ક્રમપૂર્વક ઉદાહરણ

૬૦ પેલીનો ધન લેખ ઉરપરથી લાગ્યો તને લેટતાં
તેનું ચિન્હ છુપાવવા ચરણમાં આ શું પ્રણામો કરે ?
હૃદયમાં એમ, હું 'એ જતાવ' કહીને તે લાગણું લૂછવા
લેટ્યો વેગથી, ત્યાંજ તે મુખમહી તન્વી ગઈ વીસરી. ૫૦

આમાં કોપ (ની શાન્તિ છે.)

૬૧ લેખી એજ વિશે પિયુ ઉચરતાં નામે સપત્ની તણું
મુઝાએ લઈ રીસ સઘ ઝુરતાં, આવેશથી કોપના

૫૯ < પૂનમના ચંદ્રજેવા મુખવાળી, ચંચલ અને દીર્ઘનયનવાળી,
'સ્મિત કરતા યૌવન વડે તરંગિત વિલાસો જેના અંગમાં છે એવી એ છે.
તો હું શું કંઈ ? તેની દોસ્તી કેમ થાય ? તે મારે સ્વીકાર કરે એમ
થવાનો શો ઉપાય ? > આ રીતે સંબંધી શવચની વિક્ષિપ્ત છે.

૬૦ < પેલીના ઘાણ વિલેપનવાળા સ્તનને આલિંગન કર્યાથી અંકિત
થયેલી તારી ઝાતી પગે પડવાને બદલે કાં છુપાવે ? એમ કહેતાં 'એ ક્યાં'
છે એમ કહી અને તે એકદમ જૂસી નાખવા જે ઉતાવળથી આલિંગન કર્યું
તેના મુખમાં લીન થઈ જઈને તન્વી તે બાળન જુલી ગઈ. >

૬૧ < એક શયનમાં શોકયનું નામ લેતાં એકદમ રીસાવાદી વક્ત્રિ
યામંદી મુઝાએ આદ્યક્ષિત કરવા છતાં પણ પ્રિયતમનો આવેશથી નિરસ્કાર
કર્યો તેજ કહે તે શાન્ત થઈ ગયો. અને તેણે 'હિંદ્યા તો નહિ દેવાય
એમ ધારી પ્રક્રમ પાંકી કરીને તેના નરક કરીને બોલ્યું. >

(સુ. ૫૧) રસ મુખ્ય હોવા છતાં પણ તે કોઈવાર અંગીપણું પામે છે.

તે ઝોટલે ભાવસ્થિતિ ભાવશાન્તિ વગેરે. અંગીપણું, પરણતા નોકર-ને જેમ રાત્રી અનુસરે છે તેમ તેનું અંગીપણું ઝોટલે પ્રાધાન્ય છે.

(સુ. ૫૨) ૧૫ રણકારની જેમ જેનો ક્રમ રાંલક્ષ્ય છે એવો જેનામાં વ્યંગ્ય છે (૩૭) તે, શબ્દ અર્થ અને ઉભયની શક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થતો ત્રણ પ્રકારનો ધ્વનિ કહેવાય છે.

શબ્દશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય, અર્થશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય, ઉભયશક્તિ જેનું મૂળ છે એવો રણકાર રૂપી વ્યંગ્ય. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો તેમાં

(સુ. ૫૩) જેમાં શબ્દ વડે અસંકાર અથવા વસ્તુ જ પ્રકારો છે (૩૮) તે મુખ્યપણે શબ્દશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો બે પ્રકારનો જણાયો.

‘વસ્તુ જ’ ઝોટલે અલંકારથી ભિન્ન માત્ર વસ્તુ. પહેલો જેમકે—

‘‘उद्दालय कालकरवालमहाम्बुवाहं

देवेन येन जरठोर्जितगन्धितेन ।

निर्वापितः सकल पद्म रणे रिपूणाम्

ધારાજલૈસ્ત્રિજગતિ સ્વલિનતઃ પ્રતાપઃ ॥ ૫૪ ॥

૬૫ અહીંથી લક્ષ્યવ્યંગ્યક્રમ ધ્વનિ કાવ્યની ચર્ચા શરૂ કરે છે.

૬૬ આ શ્લોકમાં રાગ્દત્તી સ્તુતિ છે. એ અર્થ બંધ થોડા પગી શબ્દશક્તિથી ઇન્દ્રનું વર્ણન વ્યક્ત થાય છે. એ બેમાં અસંગતવતો દોષ ટાળવા બંને વચ્ચે (પરોચ-ઉપમાન બાવ કહેવો નોંધ) માટે અહીંયાં ઉપમા અલંકાર વ્યંગ્ય છે. રાગ્દત્તના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે અર્થ થાય છે.
< જે દેવે દરેક અને બળવાન મર્દના કર્તા, (કાલ =) કાળી (કરવાલ =) તરવારના મર્દાન (અન્ન =) પાણીના પ્રવહને કિચ્છીને, (ધારાજલ =) ધારનાં પાણી વડે સમુદ્રને ત્રણ જગતના જગદગનો સમુદાય પ્રતાપ રહ્યાં એવાની નાખો > આ શ્લોકમાં પાણી અને ધાર શબ્દો ‘અણુની પાણીદાર ધાર’ કહીને છીને એ અર્થમાં છે. ઇન્દ્રના અર્થ

અટીઆં વાક્ય અર્થબદ્ધ અર્થ કહે છે એવો દર્શ દો' ન
લાવે એટલા માટે પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુતનો ઉપમાન-ઉપમેય બાવ
કદપણે નોંધવો, એટલે ઉપમા અર્થકાર બાંધ્ય થાય છે.

૧૦ નિગમરુપિણપ્રતાપાં વિધુરનિશાટ્કૃષિમો મધુરલીલઃ ।

મનિમાત્રગત્વવૃત્તિઃ પ્રતિપદ્મસામગીવિમાત્રિ મજાન્ ॥૧૬॥

આમાં એક એક પદને એ પદરૂપે લેતાં વિરોધાભાસ થાય છે.

૧૧ અમિતઃ સમિતઃ પ્રાપ્તોચ્ચરેદ્ગદ્દ મ્મમાં ।

અદિતઃ સદિતઃ તાણુવદ્ગોમિત્તમામભિ ॥૧૭॥

< જે પદને કોર અને બગવાન ગર્જના કરીને (જાલદર=) કાળાં
કિશોરવાણું (જાલ=વાલ=) નવીન મદાન (અનુવાદ=) મેળે પ્રકાશીને
(પારાવર્તન=) પાણીની ધાર વડે [પાણીના] ચતુરોભી ત્રણ જગનમાં બગનો
તાપ (રંગ=) [અંગાર કપર પાણી પડતાં થાય તેવો] હમ હમ અવાજ
થાય એવી રીતે એમની નાખ્યો. >

૧૭ < હે વિગો! આપ કે જેનો નિગમ-(=નિશ્ચય) અને રનિર-
(=મનોહર) પ્રવાહ છે, જે નિરુત-(=ચતુ) ના નિરુત્તર (સાત્રિ કરનાર,
નાશ કરનાર) છે, ગુરુલીલઃ (=મધુર લીલાવાળો) છે, મત્રિ-(=મુદ્ધિ) અને
મત્ર-(=પ્રમત્ર) વડે હરમમાં-ગિત રાખનાર છે, પ્રતિપદ-(=રેક સ્થાને)
(પિતાના) પત્નના ગમગી છે, તે શોભો છે. > આ શ્લોકમાં જે જે પદો લઇ
અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે એક એક પદનાં બન્ને ખંડપદો લઇ અર્થ કરતાં
વિરોધાભાસ થાય છે. જેમકે < નિગમરુપિ. (=નિશ્ચય કિરમુવાળો અર્થાત્
મુખ) ગત્વાગ (પ્રતાપ વિનાનો) વિગ્ર (અન્ન) ધનિગ્રાફુર (=સાત્રિ નહિ
કરનારો) છે, વિગ્રઃ (=મા એટલે કાન્તિ વિનાના) આપ દીપો છે, મધુઃ
(=મસન્ત) ખડીલ. (=લીલા વિનાનો) છે, મનિમાત્ર (=મુદ્ધિશાળી)
મનત્તરુતિ (=નત્તરવિનાની વાતમાં રૂનિ રાખનાર) છે, પ્રતિપદ્ (=પદવો)
વરમાત્રગોઃ (=પ્રપચડિઆની ખેડલાં ન આવનાર) છે. >

૧૮ < હે દર્શ પ્રથુ' સમિત્સાથી (અપ્રમાણસાથી) મજેલા દરદર્શ
વડે અમિત છે, દુલોના અદિત છે, સારા ચતથી સદિત છે. > આ
શ્લોકમાં હવેદ એટલે દર્શ આપવાવાળો અને દર્શ છેદવાવાળો, સમિતઃ
(માપવાળો) સમિત (માપ વિનાનો) સદિતઃ (હિત વિનાનો) અને
મદિતઃ (દિતવાળો) એ પ્રમાણે સખેનો વિરોધાભાસ છે.

અહીંનાં પણ વિરોધાભાસ છે.

ના ઉપાદાન સામગ્રી, ભીંત ના તોય ચીતરે

જગચિત્ર, નમું તેહ કલાશ્લાઘ્ય પિનાકને.

૫૬

આમાં વ્યતિરેક. ૭૦

ગ્રાહ્યશ્રમણ ન્યાય^{૭૧}થી અલંકાર્ય પણ અહીં અલંકાર
બને છે.

માત્ર વસ્તુ (વ્યંગ્યથી સૂચિત કરાય છે.) જેમકે

૭૨^૫થી નર્થો પાધરણું કહીં ચ આ પથરાલ ગામ મહીં;

ઉત્તત પેળોં પયોધર, બે વાસો રૂહે ભલે રૂહે તો.

૫૮

૬૯<ઉપકરણની સામગ્રી વિના, ભીંત વિના જગચિત્રને વિસ્તારતા
કલાશ્લાઘ્ય શક્તિને નમસ્કાર.>

૭૦ ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનું આધિક્ય તે વ્યતિરેક અલંકાર કહેવાય
છે. જુઓ. મ. ૧૬૯. અહીં રંગ વગેરે સામગ્રીથી ભીંત ઉપર ચિત્ર ચીતર-
નાર ઉપમાનભૂત ચિત્રકારથી ઉપમેય રાંકરનું આધિક્ય બતાવ્યું છે.

૭૧. ઉપરનાં બધાં દૃષ્ટાન્તો ધ્વનિ કાવ્યનાં છે. અર્થાત્ આ કાવ્યોમાં
વાચ્ય કરતાં વ્યંગ્ય વધારે ચમત્કારી છે. એટલે કે અહીં વ્યંગ્ય પ્રધાન છે.
હવે કાવ્યમાં બે પ્રધાન હોય તે જ અલંકાર્ય હોય શકે. અલંકાર તો
અપ્રધાન હોય: છતાં અહીં વ્યંગ્યાર્થ પ્રધાન હોવાથી અલંકાર્ય છે તેને
અલંકાર કેમ કહી? એવી રાંકાનું અહીં સમાધાન કર્યું છે. અહીં વાચ્ય
પ્રસ્તુત છે અને વ્યંગ્ય અપ્રસ્તુત છે (જુઓ ઉદાહરણ ૫૪ ઉપરની શ્રુતિ)
હવે ત્યારે આવી રીતે વાચ્યમાં કેઈ અપ્રસ્તુત ભાગ આવે ત્યારે તે
અલંકાર હોય છે અને કાવ્ય પ્રકાશમાં પણ અલંકાર પોતાના લક્ષણ પ્રમાણે
વાચ્ય જ હોય શકે છે એ રીતે અહીં વ્યંગ્યને પણ ગ્રાહ્ય શ્રમણ ન્યાય-
થી અલંકાર કહ્યો છે. ગ્રાહ્ય શિખા સૂચનો ત્યાગ કરી શ્રમણ થાય ત્યારે
તે વાસ્તવિક રીતે ગ્રાહ્ય રહેતો નથી છતાં તેનો પૂર્વ સંબંધ રમણમાં
રાખી જેમ તેને ગ્રાહ્ય રહે છે તેવી રીતે જેમ અપ્રસ્તુત દરીદ્ર વાચ્યમાં
આવતાં અપ્રધાન હોઈ અલંકાર કહેવાય તેમ તેવીજ દરીદ્ર વ્યંગ્યમાં
આવતાં પ્રધાન છતાં અલંકાર કહી છે.

૭૨ <રે પથિર! આ પથરાળા ગામમાં પથારી જરાએ નહિ મળે.
ઉત્તત પયોધરને જોઈને બે રહેનું હોય તો રહે.>

તે ઉપબોધ થોડો હો તો શકે એવું જાણીતા મૂલ્યેલું' નિ.

०१॥ निरुद्धाणि च तमुच्चैर्निहन्ति शुष्यन्ति नरेन्द्र वामदे श्वरम् ।

यत्र प्रसीदति पुनः न माप्नुयादनुदात्तः ॥ ५१ ॥

શ્રીદી'આં વિરુદ્ધ એવી વસ્તુઓ તને અનુકૂળ થવાને માટે જો
જ હાથે હરે છે એવી વસ્તુઓ પ્તિ છે.

(મુ. ૫૪) લેખી, અર્થશક્તિભાંધી ઉત્પન્ન થાય તે અર્થ,
સ્વતંત્રતાથી અર્થાત્ પાનાની પ્રિયે વ્યવસ્થા છે,
(૩૨) અથવા કવિની પ્રિયશક્તિથી વ્યવસ્થા છે,
અથવા કવિએ નિર્માણ કરેલા નાથ વગેરેની
પ્રિયશક્તિથી વ્યવસ્થા છે, તે વસ્તુ રૂપ હોય અથવા
અર્થશક્તિ રૂપ હોય તેવો છે પ્રકારનો પાત્રે પળ
(૪૦) વસ્તુ અથવા અર્થશક્તિ મૂલ્યે છે તેથી
બાર પ્રકારનો છે.

સ્વપ્નાઃસંભવો એટલે કેવળ બોલવાથી જ સિદ્ધ થતો એટલું નહિ પણ દોષમાં પણ જેની યોગ્યતાનો સંભવ છે એવો. બીજો, બહાર દોષમાં ન દોવા છતાં પણ કવિની પ્રતિભાથી જ નિર્માણ પામશે. અથવા કવિએ રચેલા વસ્તુથી નિર્માણેલો એવો જ પ્રકારનો. એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો. આ (પિતે) વસ્તુ હોય અથવા અલંકાર હોય એ રીતે છ પ્રકારનો બ્યંજક છે. તેનું બ્યંજ વસ્તુ હોય અથવા અલંકાર હોય એ રીતે અર્થશબ્દોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્વનિબાર પ્રકારનો છે.

૭૩ <હે નરેન્દ્ર! જેના પર તું ગુસ્સે થાય છે તેને સનિ અને અસનિ
એટલે વળ અતિશય કહ્યું છે. જેના પર પ્રસન્ન થાય છે તે ઉદાર અને
અનુદાર (જેની પછવાડે દાસ-શ્રી ચાલે છે તેવા) થાય છે.> આ
ગ્રન્થસંક્રમણક વગુર્ણવિદ્યાવ્યનું કદાદરણ છે. આ શ્લોકમા પૂર્વાર્ધ પૂરતું જ
એ સમજાવું. એટલે કે સનિ અને અસનિ બન્ને તને અનુકૂળ જ દર્શા
કરે છે, એવું વસ્તુ સચિત્ત થાય છે. ઉપાર્ધમા તો વિરોધાભાસ અલંકાર
બંધ્ય છે જેનું કદાદરણ અતી પ્રશ્ન નથી.

“કિંદિગિભા મહિરહિભા, આગણુભા વીર, ભાગે! શ્રીમંત;
ભોજે મહત્ત્વા લેભાન મહાભી હેરાં પ્રદુરપ થયાં.”

૬૦

૭૦-૬૧ મહત્ત્વ વહે, માટેજ ઉપગેભા છે એ પ્રમાણે વસ્તુ નાખતાં છે.

“પ્રિયજ્ઞ આટ નવભેા પ્રિય નાંખમાં નું
પ્રિયી શરૂ મુરખમાં! નખી! કેવી ધન્ય!
પ્રિયી ભાળી કમ જરૂર સરખાં પ્રિયભેા
મેં શુદ્ધિ મેં કર્યોય તેા મમ છે સખીના.”

૬૧

૭૦-૬૧ નું અર્થસ્થ છે એને નું ધન્ય છે એવો અનિરૂપણકાર છે.

“કુન્દમલ મધ્યમજકુન્દ કમાટકું
સખી મળેલ દાન સજની દાન્તિવાળા
દીકા રહે કર્યું, કાપણ લાલનાળ
કાલીકટાસ સમ, વીરજને જાણે.”

૬૨

૭૦-૬૧નાં ઉપમા અલંકારથી, કવિના સમગ્ર કાવ્યનો કાળમાં નાશ થશે એવી વસ્તુ સૂચવાય છે.

૭૨<મેં મુખી (આ) આગમુએત્રો વિરોમખી, ધતોંનો નાવક, કમ સચ્ચિવાળો છે.> એ પ્રમાણે કહેતાં નતાંગીનાં નયનો ચિહ્નથી થયાં. >
આ સ્વતઃસંભવી ધ્વનિમાં વસ્તુથી વસ્તુ અર્જિત થવાનું દિદાદરણ છે. [૧]

૭૫<મુક્ત દીકા દરમીઆન, પ્રિયસંગમમાં પણ વિશ્વસ્ત આટ વચનાં
તું બોલી શકે છે તે તમે ધન્ય છે. ત્રીવી તરફ પ્રિયનમે લાય નાંખતા મને
તે કાંઈ સાંભરતું હોય તેા સખીના જ સમ છે.> સ્વતઃસંભવી, વસ્તુથી
અલંકાર. [૨]

૭૬<મદાંધ મધ્યમજના, કમાટના આગળીઆ જેવા કુંભ ઉપર પડ-
વાથી રૂઠ સંબદ થયેલા પાટા લોલીથી જેવો પ્રકાશ રાતો છે એવો અને
કાપથી લાલ દાન્તિવાળા કાલીના કટાક્ષ જેવો કૃપાણુ જેવા લાયમાં વીરોગે
શનુમાં જોયો.> સ્વતઃસંભવી, અલંકારથી વસ્તુ. [૩]

૦૭ મુદ્દમાં અધર કંઠતાં નિજ
કાન્તકન્તનજુ કેવો પીડના
સંકટેથી કોંધ મુદ્દા ચતુની
નારનાં અધર-ઓષ પદ્મવો.

૬૩

આમાં વિરોધાલંકારથી હોઠના કરડના સાથે જ ચતુઓ હજાયા
એ પ્રમાણે તુલ્યયોગિતા.^{૦૮} મારી કવિથી અન્યની કવિ દૂર થાઓ
એવી તેની બુદ્ધિ સૂચવાય છે માટે ઉત્પ્રેક્ષા. આ દાખલાઓમાં
અન્યક સ્વતઃસંભવી છે.

૦૮ વેલુ દેશ અરસ સ્વરથી, શુભ્ય દેલાસડુંગે
ગાતાં દીર્ઘિ, અમરરમગી, જેહની સાંભળીને,
ત્રાંમું લેતા, કુલી કમલિની-ફાંડલીના જાગેથી
દિશ્માત્રો, અવજાનમાં, મૂંઢને દેરે છે.

૬૪

અહીં આ વસ્તુવડે, જેમને અર્થનું જ્ઞાન થતું તથી તેમને પણ
આવી બુદ્ધિ ઉત્પત્ત કરવાથી લાવી દીર્ઘિ અમરકાર કરે છે એવી
વસ્તુ સૂચવાય છે.

૭૭ <મુદ્દમાં મારથી પેતાનો દોડ કરડતાં જેને ચતુઓની ઓ-
એના દોડથી પડવાગાની પાંદડીએને કાન્તના માઠ કંતક્રાંતની અપારથી
સંકટથી ઓગાતી > અહીં સ્વતઃસંભવીમાં વિરોધાલંકારથી તુલ્યયોગિતા
અને ઉત્પ્રેક્ષા અર્પકારે અંગિત થાય છે. [૪]

૮૮. માત્ર પ્રમુનેના અવધ માત્ર અપસ્તુનેના માધારન ધર્મનું એકવાર
કદન કહ્યું હોય તે તુલ્યયોગિતા. અહીં પેતાનો દોડ કરડવો અને ચતુઓ
નાર પમરા એ જાને એક સાથે બનવાદ્ય ધર્મનો ધ્વનિ છે માટે તુલ્યયો-
ગિતા. (ચુઓ મુત્ર ૧૫૮)

૯૮ <કંઠામના પ્રથમ ધિખર કપર વેળની સંજ્ઞના રહે અખરાઓ-
થી મરગી, જેની દીર્ઘિ સાંભળીને સગ્ગ મુજાલીના દાડની ચંદા વચાથી
દિગ્ગાને અખના ખૂન દેરવીને અવજાન ૧૫૭ પેતાની મૂંઢ દેરે છે.>
દરિ પ્રોદોહિથી વસ્તુથી વસ્તુ અંગિત થાય છે. [૫]

૧૦ સમર મહિં જાલાત્કારે કેશથી તેણે જયશ્રી પકડી જ્યાં,
ત્યાં તેના રિપુઓને વળગી ગઇ ગાઢ કંદરા દહે. ૬૫

આમાં કેશવહણુ લેઈને કંદરા જાણે કામાસક્ત થઇ હોય તેમ તેના
શત્રુઓને ગળે વળગી પડે છે એવી ઉત્પ્રેક્ષા છે. એક જ જગ્યાએ
સંગ્રામમાં તેનો વિજય લેઈને તેના શત્રુઓ નાસીને ગુફામાં બેઠા છે
એ કાવ્યહેતુ અલંકાર છે. તેના શત્રુઓ નાશી ગયા નથી પણ તેના
તરફથી પરાલાવની ખીકથી ગુફાઓ જ તેમને છોડતી નથી એવી
રીતે અપદ્નુતિ અલંકાર છે. ૬૧

૧૧ હોંસથી ગાઢલિંગન કરવા જતાં પિયૂર્ણ માનુનીનું
માન સરે છે દડગઢ પીલાવાની ખડોંકે શું હૃદયેથી. ૬૬
અહીં ઉત્પ્રેક્ષા વડે, તેમાં પ્રત્યાલિંગન વગેરે બામે છે એમ વસ્તુ
(સૂચવાય છે)

૧૨ બુદ્ધાને હસતી શું, કવિના વદનાંબુજે જઈ બેઠી,
ભુવન ખીન્નું શું ખતાવે વાગ્દેવી તેહ જય પામે. ૬૭

૧૦ <ચોટલો ઝાલીને તેણે સમરમાં જયશ્રીને જળાત્કારથી એવી પકડી
કે તેના શત્રુઓ ગુફાઓ વડે પોતાના કડે જ સજ્જત બેસાડાયા.> કવિ
પ્રૌઢોક્તિથી વસ્તુ વડે અલંકાર વ્યંજિત થાય છે. [૬]

૮૧. કાવ્યહેતુને કાવ્યલિંગ પણ કહે છે. હેતુનું વાક્યથી કે પદથી
કથન કર્યું હોય તે કાવ્યલિંગ. કાવ્યની ચમત્કૃતિવાળું હેતુપૂર્વક અનુમાન
કર્યું હોય તે કાવ્યલિંગ. અહીં વિજય દર્શન એ નાસી જવાનો હેતુ છે
માટે કાવ્યલિંગાલંકાર. ઉપમેયને અસત્ય કરીને ઉપમાને સત્યરૂપે સ્થાપનું
તે અપદ્નુતિ (સૂ ૧૭૪. ૧૪૬)

૧૨ <બહાલો ગાઢલિંગન કરવાને હોંસથી આવતાં મનસ્વિનીના
હૃદયમાંથી માન, પીલાવાની ખીકથી જાણે એકદમ સટપી ગયું.> કવિ
પ્રૌઢોક્તિથી અલંકારથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૭]

૧૩ <કવિના વદનકમલ ઉપર બેઠેલી, બુદ્ધાને હસતી જાણે ખીન્નું
ભુવનમંડલ ખતાવે છે તે વાણી જય પામે.> કવિ પ્રૌઢોક્તિથી અલંકારથી
અલંકાર વ્યંજિત થાય છે. [૮]

અહીંમાં ઉત્પ્રેક્ષાથી, અજડાસન ઉપર બેઠેલી, જમરકાનું અનન્ય કારણ નહું નહું જગત્તનિર્માણ કરે છે. એ રીતે અનિરેક અવકાશ છે. ઉપરના અથા હાજલાઓમાં કવિની પ્રોત્સાહિની અન્યક નિષ્પત્ત થયેલ છે.

૮૧< સંકાગિરિને તટે ખર્ચો રહ્યા, થાકે ભૂખી સુપિંડી
ખેંટાળી ફેલ્લી દાર ફેલ્લી ગળી ભાતાં યતા ફળજા,
તે દાવા મલયાનિલો વિરહિણી નિશ્વાસના સંપર્કથી
છાટા ધ પલ્લ પૂર્ણ જોગનથી શું માના યથા હીસતા. ૬૮

અહીંમાં, વસ્તુ વટે નિશ્વાસ વટે ઐશ્વર્ય પામેલા વાયુઓ શું શું નથી કરના એ રીતે વસ્તુ સૂચવાય છે.

૮૨< મુજ દહને આશ્વાસન, આપ્યું જે પીરજો સખિ ! તેક
પ્રિયદર્શન કૌતુકના કાલે 'સાહસ' કરી ગયું જ સરી. ૬૯

અહીંમાં, પ્રાર્થના કર્યા વિના પણ પ્રસન્ન થઈ એમ વિભાવના, અથવા પ્રિયદર્શનનું સૌભાગ્યગત્ત ધેરથી સહન ન થઈ શક્યું એવી ઉત્પ્રેક્ષા વસ્તુ વટે સૂચવાય છે.

૮૩< અક્ષરોને જડપણનું આસન ધિ અને વાગ્દેવીને કવિના શુભરૂપી અજડ આસન તથા વાગ્દેવી નવીન જ ભુરન બનાવે છે માટે અતિરેક.

૮૪< સંકાગિરિની મેખલા ઉપર સ્પર્શન પામેલા, મંજોગથી ખિન્ન થઈ મંડલી સુપિંડીઓની અત્યંત ફેલાયેલી ફેળો વડે બસાવાયી દગિટવાને પામેલા, તે મલયાનિલો હવે વિરહિણીના નિશ્વાસના સંપર્કથી, શિશુ દોવા છતાં પણ, જન્યે એકદમ તારુણ્યથી બરાબ જમને ફાલી જાય છે.> કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિથી વસ્તુથી વસ્તુ અંગિત થાય છે. [૯]

૮૫< સખિ ! જે ધેરે મારા માનને આશ્વાસન આપ્યું હતું, તે પ્રિયદર્શનની વિદ્વત્ત ક્ષેત્રે, "આતો સાહસ" એમ કરી એકદમ સરસી ગયું.> કવિ નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિ વડે વસ્તુથી ઉત્પ્રેક્ષા અથવા વિભાવના અસંકલ્પ અંગિત થાય છે. [૧૦] વિભાવના એટલે કારણોના પ્રતિરોધ કર્યા છતાં કાર્ય પ્રકટ કરવું તે. અહીં પ્રાર્થના વિનાશસભના થઈ તે. (સપ્ત ૧૬૨.)

૮૦ સ્ત્રીતાં દશન નખ ક્ષત તારાંએ, રક્તઅંશુક નયનને
બહો, એ જ પ્રસાદી એ છે, નર્મી કોપ કેં બહિયો. ૭૦

અહીંઆં, તારાં નયન કેમ ગુસ્સે ભર્યાં છે એવા ઉત્તરા-
લંકાર^{૮૦} વડે 'તું આર્દ્રનખક્ષતને હુપાવે છે' એટલું જ નહિ
પણ 'હું' તેની પ્રસાદપાત્ર થઈ ગઈ છું' એવી વસ્તુ (સૂચવાય છે).

૮૧ મહિલાની બીડ ભર્યા તર હોયે માગ સુભગ ! ના મળતાં,
તહો બીજું કામ દિનદિન તનુ તનડાને ય તનુ કરતી. ૭૧

અહીંઆં, હેતુ અલંકારથી દુખળાને વધારે દુખળું કરવા
છતાં પણ એ તારા હૃદયમાં વસતી નથી એવી વિશેષોક્તિ^{૮૦}
(સૂચવાય છે). આ દાખલાઓમાં વ્યંજનું શરીર કવિએ રચેલા
વક્તાની પ્રૌઢાકિતથી જ નિષ્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે બાર લેટા.

(સૂ. ૫૫) શબ્દ અને અર્થ બન્નેમાંથી નિષ્પન્ન થતો એક.

જેમકે

૮૭ <હે પ્રિય ! તારાં અત્યંત આર્દ્ર દંતક્ષતો અને નખક્ષતોએ મારા
નયનને આપેલા રક્તાંશુકનો આ પ્રસાદ છે. એ કાંઈ કોયે ભર્યાં નથી.>
રક્તાંશુક શબ્દ ઉપર શ્લેષ છે. રક્ત અંશુ એટલે રાતાં ફિરણો અને
તેનાથી બનેલું રક્તાંશુક એટલે રાતો સાળુ એવો અહીં અર્થ છે. કવિ
નિર્મિત પાત્રની ઉક્તિ વડે અહીં અલંકારથી વસ્તુ વ્યંજિત થાય છે. [૧૧]

૮૮ માત્ર ઉત્તર સાંભળવાથી જ જ્યાં પ્રશ્નનું અનુમાન થાય તે
ઉત્તરાલંકાર. (સૂત્ર ૧૮૮).

૮૯ <હે સુભગ ! હજારો મહિલાઓથી ભરેલા તારા હૃદયમાં એ ન
સમાતી દરેરોજ, બીજું કાંઈ કર્યા વિના, પોતાના દુખળા અંગને દુખળું
કરે છે.> કવિ નિર્મિત પાત્રની પ્રૌઢાકિતવડે અલંકારથી અલંકાર
સૂચવાય છે. [૧૨]

૯૦. અખંડ કારણો હોવા છતાં કાર્ય ન થવાનું કહે તે વિશેષોક્તિ.
(સૂત્ર ૧૬૩).

(સ. ૫૮) બન્નેમાંથી ઉત્પન્ન થતો વાક્યમાં હોય છે.^{૨૨}

બન્નેમાંથી ઉત્પન્ન થતો એટલે શબ્દ અને અર્થ બન્નેની શક્તિથી ઉત્પન્ન થતો.

(સ. ૫૯) બીજા, પદમાં પણ, હોય છે.^{૨૩}

‘પણ’ શબ્દથી વાક્યમાં પણ. એક અંગે પહેરેલા ભુવણ વડે કામિનીની જેમ, પદથી પ્રકાશતા વ્યંગ્ય વડે વાક્યથી સૂચવવા યોગ્ય ભારતી પ્રકાશે છે. તેમાં પદથી પ્રકાશ થતા ધ્વનિના ક્રમથી દાખલાઓ:

૯૪ મિત્ર છે જેહના મિત્રો, શત્રુઓ શત્રુ છે વળી,

દયાપાત્ર દયાપાત્ર, તે જન્મ્યો, તે જ જીવતો. ૭૩ [૧]

આહી બીજા મિત્ર વગેરે શબ્દો, વિશ્વસનીયપણું નિયંત્રણયોગ્યતા સ્નેહપાત્રપણું વગેરે અર્થમાં પરિણામ પામેલા છે.

૯૫ બાણનાં ચરિતો દારુણ દેખાયે છે તથાપિ ધીરોનાં

હૃદયવચસ્યે સન્માનેલાં કર્મો ન મૂંઝાયે. ૭૪ [૨]

૯૨. ૯૨. ૫૬મા સૂત્ર સુધીમાં ધ્વનિ કાવ્યોના ૧૮ ભેદો દર્શા. હવે એજ ભેદોના વધારે ભેદો જુદી દૃષ્ટિથી પાડે છે. કાવ્યમાં જે વ્યંગ્ય સૂચિત થાય છે તે જે રીતે થઈ શકે. ૧ વાક્યમાં ૨ પદમાં. એ દૃષ્ટિથી ૧૮ ભેદોના વિભાગો કરતાં ઠીક છે કે ઉભયશક્તિમૂલક ધ્વનિ તો માત્ર વાક્યમાં જ હોય છે એટલે એના આ દૃષ્ટિએ ભેદો થઈ શકશે નહિ. બાકીના ૧૭ પ્રકારે વાક્યમાં તો હોય છે પણ ‘પદમાં પણ’ હોય છે. એ ૧૭ ધ્વનિ ભેદોનાં દૃષ્ટાન્તો આગળ આવી ગયાં (૨૩ થી ૭૨) તે સ્થળોમાં વ્યંગ્ય વાક્યમાં સૂચિત થાય છે અને તેમના પદમાં સૂચિત થતા દાખલાઓ પદસૂત્ર નીચેની શ્રુતિમાં આપેલા છે. એ રીતે આ ૧૭ પ્રકારોના અખે પ્રકારે કયા અને ઉભયશક્તિમૂલકના વિભાગો ન થયા એટલે આ દૃષ્ટિએ ધ્વનિ કાવ્યના કુલ ૩૫ પ્રકારો થયા. (જુઓ પદ મા સૂત્ર નીચેની શ્રુતિનો છેલ્લો ભાગ).

૯૪ <જેના મિત્રો મિત્રો છે, શત્રુઓ શત્રુઓ છે, દયાપાત્રો દયાપાત્ર છે તે જ જન્મીને જીવે છે.>

૯૫<લુન્ચાઓના વ્યવહારો દારુણ દેખાય છે છતાં પણ હૃદયસ્પર્શી વચસ્યે અદ્ભુત એવા ધીર પુરુષોના વ્યવસાયો મૂંઝાતા નથી.>

અહીં મુંઝાયે છે [એ શબ્દ બ્યંજક છે].

૫૬ એ લાવન્ય અને કાન્તિ રૂપ એ વાક્યની છટા,

મુખા આં લાગતાં ત્યારે ગ્રજા જ્યાર સમાં હવાં. ૭૫

અહીંયાં 'એ' વગેરે પડોયી 'દેવજા' મનુષ્યવધીજ પ્રમત્તમ શકે'

એવો અર્થ પ્રકાશાય છે. અથવા તેા જેમકે

૭૭ જોગી ! લોણપણા મહીં જ સઘળો મું કાગ છે ગાળવો ?

માની યા, ધર ધૈયં ને સરસતા જ્ઞાલા વિશે ઢે તણ.

એવો ભાષ મુલ્લી સખીઘીં, વદને જ્ઞેનાકળી બોલી ઢે

"ધીમે બોલ દદાચ ચાંબળી જશે પ્રાણેશ દેશે રહ્યો." ૭૬ [૩]

અહીં 'વદને જ્ઞેનાકળી' એ શબ્દો. એ વટે 'ધીમે બોલ' એવા કથનની ચોખ્ખા સમજાય છે.

૫૬ વટે લાવ વગેરેનો પ્રકાશ થાય છે તેમાં વિશેષ અમત્કાર નથી માટે તેનાં ઉદાહરણો આપ્યાં નથી.

૭૮ રક્તનોં ધારયોં મરિત ખડ્ગધીં મુંદર-કરાલ ભુજ તારો,

જુદ્ધટિ-કમાન ચોં ચોભે તેં જટ રચોં જે લલાટ નૃપ ! ભીમ !

૭૭ [૪]

અહીં 'ભયંદર લાગતા નૃપનું ભીમસેન ઉપમાન (બ્યંબથી જણાય છે)

૯૧ < ને લાવન્ય તે કાન્તિ ને રૂપ અને તે વાણીની છટા તે વળને અત્રત જેવાં લાગતાં હતા પશુ અત્યારે તેા સખત તાવ જેવાંસામે છે. >

૯૨ < દે મુઝી ! મું મુઝપણામાજ આખો વખત ચાગવાનું ધારું છે ? વદા માન ખા, ધર્મ રાજ, પ્રિયતમ સામે બોળા ન ચા. એમ અળી વટે ઉપેશ પામેલીએ બમિલા મોટે જવળ આપો 'ધીમે બોલ. ક્યાક લદ્યમા રહેલો પ્રાણેશ સાબળી જશે. >

૯૮ < દે ભીમ નૃપ ' લોહીની ધરણી અત્રંજન ચમેલી નગારથી જેના દાયકાં બોમગ વિદ્યમા અને મુંદર યામે છે એવો અને મોકમ બમરથી સંમિત થયેલા દષ્ટાગરણો નું ચોભે છે. >

“મુક્તિમુક્તિપ્રત્યેકાન્તનગાદેશનમઃપરઃ ।

વક્ત્ર નાનન્દનિસ્તનન્ ગિયમાતિ સદાગમઃ ॥૭૮॥ (૧)

દોષી સ્ત્રી, સંકેત આપનારને એ પ્રમાણે મુખ્ય વૃત્તિથી વખાણે છે.

૧૦૦ આયરનાન પૂરે થયું, અગરનો છે તેવ અંગે પયો,
પામ્યો અસ્ત કિનેશ, આવી અહિં તું નિશ્ચયથી આવી;
શી તારી સુકુમારતા ! અન્દર ! કે સર્વોંગ થાકી ગઈ
અત્યારે તવ આંખથી મટમટવા વિના રહી ના શકે. ૭૮ [૧]

અહીં આં વસ્તુવટે, પરપુરુષનો પરિચય કરી આવેલી તું થાકી ગઈ
છે એવી વસ્તુ ‘અત્યારે’ પદથી પ્રકટ થતી સૂચનાય છે.

૧૦૧ તેના વિશેષના દુઃખે લીન નિઃશેષ પાતકા,
તેના ધ્યાન તણા મોઢે દીધુ પુણ્યચયે થતાં, ૮૦
ચિન્તનાં જગદુત્પત્તિ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપીને
નિરુચ્છીય જાની, મુક્ત થૈ જીજી ગોપકન્યકા. ૮૧. [૨]

અહીં આં હંતરો જન્મેમાં લોગવવાનાં દુષ્ટન અને મનનાં
દુષો વિશેષનાં દુઃખ અને ચિંતનના આત્મલાહથી અનુભવાયાં એમ
કહ્યું, અને આ પ્રમાણે ‘નિઃશેષ’ અને ‘અય’ પદથી પ્રકટ થતી
એ અતિશયોક્તિઓ [સૂચનાય છે.]

“<સદાગમ, ભુક્તિ (જોગ) અને મુક્તિ આપનારો એકાન્ત નામઃ ।
આપનારો કોને આનંદ વહેવરાવતો નથી> ૧ સદાગમ, પ્રિયતમ પદો
સત, સુંદર, આગમ આપતું. વેદ પદો સત સાંસ, આગમ વેદ. ૨
એકાન્ત, પ્રિયતમ પદો એકાંતસ્થાન. વેદ પદો નિશ્ચિત વિશિષ્ટો.

૧૦૦ <સાંજનું સ્નાન થયું છે, સંદનથી ગંગ લેવાનું છે, તારી
અસ્તાવગતા શિખરે ગયો, અહીં નિર્જંગ (નીરવ) ! આવી આવી છે
અણે ! તારી શી સુકુમારતા છે ! કે જેનાથી તું અત્યારે સત થાકી ગઈ
છે ! તારાં નયનો મટમટવા વિના રહી શકતાં નથી.>

૧૦૧ <જીજી ગોપકન્યા. તેની આપ્રાપ્તિના મહાદુઃખને અંગે પાપ
લગ થતાં અને તેના ધ્યાનના અત્યંત આત્મને લાગે પુણ્યચય લીન
થતાં પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ જગતના મુખી બાવતા કરતી, આશા વીરવિ ગા
વિના, મુક્તિ પાતી >

૧૦૫. સ્વળક્ષ્મી મદન દે સુદગ્ધની દુર્ગ

કુટિલ વયે શર તીક્ષ્ણ ધારી તેને,

જઈ પરતી જ તેહ જે દિશામાં

સઘળી મળી તહિં જામતી દશાઓ. ૮૫ [૧૧]

અહીં આ વસ્તુવડે, પરસ્પર વિરુદ્ધ દશાઓ પણ એક સાથે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એ રીતે ‘મળી’ પદથી પ્રકટ થતો વિરોધ [સૂચવાય છે].

૧૦૬. સંતાપે પીડેલા હૃદયે પણ વારવાર વારતાં,

સ્તનરૂપી મિત્રોથી વિશુદ્ધજાતિ ચળે નહીં હાર. ૮૬ [૧૨]

અહીં આ ‘વિશુદ્ધજાતિવ’ લક્ષણ રૂપી હેતુ અલંકારથી ‘ચળે નહીં’ એ પદોથી પ્રગટ થતું, હાર સતત કંપતો જ રહે છે એવું વસ્તુ [સૂચવાય છે].

૧૦૭. એ સુગ્ધ અને શામળ અંબોડો નિજ ધરી લલિત દેહ,

તેના રક્તધર્મી બલ લઈ સ્મર પામે વિજય સુરતસંગ્રામે.

૮૭ [૧૩]

અહીં આ રૂપક વડે, અનેકવાર ખેંચાવાથી કેશપાશ એવો ખલા

૧૦૫. <અનંગ તીક્ષ્ણ શર ધારીને જીવાનીમાં સુંદર નેન વાળીની દૃષ્ટિને પોતાનું સામર્થ્ય આપે છે. જ્યાં તે પડે છે ત્યાં અનંગદશાઓ ભેગી મળીને ઉદય પામે છે.>

૧૦૬. <સંતાપથી પીડાયેલા હૃદય વડે ફરી ફરીને વાર્યા છતાં આનો વિશુદ્ધજાતિનો [મોતીનો] હાર સ્તનરૂપી મિત્રથી ચલિત થતો નથી.> વિશુદ્ધજાતિ શબ્દમાં શ્લેષ છે. એક પક્ષે જાંચી જાતનાં મોતી એવો અર્થ છે અને બીજો પક્ષે વિશુદ્ધ જન્મવાળો એવો અર્થ છે. અને જાંચા કુળનો હોવાથી મિત્રને તજતો નથી એવો અર્થ છે.

૧૦૭. <સુગ્ધ અને શ્યામ અંગવાળો પોતાનો સુંદર દેહ ધારણ કરીને અંબોડા રૂપી સ્મર રક્તધર્મથી બલ લઈને સુરતસંગ્રામમાં વિજય પામે છે.> રક્તધર્મનો અર્થ છાવણી અને કાંધ બને થાય છે. તેમજ બલનો અર્થ સામર્થ્ય તથા લશ્કર બને થાય છે.

પર આવી ગયો કે જેથી રૂનિ પૂરી થતાં પણ કામુકનો અભિલાષ પૂરો થયો નહિ એમ સ્કન્ધ પદ્યો પ્રગટ થતી વિમાનના [સૂચવાય છે].

આ દાખલાઓમાં [અર્થ] કવિની પ્રાટોદિતી જ નિવૃત્ત થાય છે.

૧૦૮. સુમતું હોયું થાયે પૂનમનો નવમયંક તુજ મુમત્ત !

કર્ષ નાભાઅ સરેલી પ્રદોષરજની શોં તુજ આગે ૮૮ [૧૪]
અહીંમાં વસ્તુ વડે, મારી જેમ ખીણની અંદર પણ તું અનુરાગ વાળો હતો અને પછી નહિ, એમ 'નવ' વગેરે અને 'પ્રદોષ' વગેરે શબ્દોથી પ્રગટ થતું વસ્તુ [સૂચવાય છે]. ૧૦૦

૧૦૯. અર્ધિ ! માઠ અંકપાલી સર્ખાએ નવ મુરત સમારમાં હાર વધુકા જેવો દીધો નૌવારો, પછો રંગમાં રમી દેવી !

૮૯ [૧૫]

અહીંમાં વસ્તુવડે, હાર તુટ્યા પછી ખીણું મુરત જરૂર થયું હશે તે કહે દેવું થયું એવો વ્યતિરેક અતંકાર 'દેવી' પદ્યો સમ-જતો [સૂચવાય છે].

૧૦૮. <હે મુમત્ત ! પુલ્કિમાના નરિન દોષના ચન્દને તું શું થાય ને તું મને માયું કહે. પ્રદોષરજની જેવી સમગ્રભાગવતઃ તારી આગે કેમ છે?>

૧૦૯. 'નવ' શબ્દથી અવ્યવસ્થા એટલે કે ઘેલી વાર સુધીનું જ અનુગામીપણું સૂચવાય છે. પુલ્કિમાનો ચન્દ પ્રદોષે, સહે સાત દોષ છે અર્થાત્ પ્રદોષરજનીમાં અનુગ્રહ દોષ છે. અને પછી ઘટ્ટીમાં જ નવ પુલ્કિમામા આસક્ત થાય છે. માટે પ્રેમનું કાષ્ઠિકત્વ. પ્રદોષ શબ્દથી અતિશય દોષ દોષા પણ અને રજની શબ્દથી મનિનના સૂચવાય છે. ભાવાર્થ એવો છે કે તું પૂનમ જેવી કાષ્ઠ ઘટ્ટી અંતે ચલાય છે તો આગે, મારી જેમ, પ્રદોષરજની જેવી કાષ્ઠ અંતે તે ઘેલી દીધી તે કહે.

૧૧૦. <હે અર્ધિ ! નવીન મુગ્ધસમામમા માઠ અંકપાલી (આલિંગન) રૂપી સખી એ વધુકા જેવો હાર નિવારો પછી કેવી મી?> અંકપાલી અલિંગન શબ્દ દોષ રૂપીનું રૂપક ઉપપન્ન છે.

૧૧૧ ઘડો ખલે લેઈને સુખ ફેરવોને સખી નિરખો માર્ગ,

પેસતી ઘર દ્વારે 'હા કૂટયો' કહ્યો રૂવે કેમ ! ૯૦

અહીંઆં હેતુ અલંકાર વડે સંકેતસ્થાન તરફ જતાને જોઈને
જો તારે ત્યાં જવાનું મન હોય તો બીજો ઘડો લઈને જા એ
વસ્તુ 'કેમ' પદથી સૂચવાય છે. અથવા જેમકે

૧૧૨ ચક્રિત નજર વ્યાકુલતા તારી સખિ જોઈને ઘડો પોતે

'બહુ ભારે છું' કરીને દ્વારે અડક્યા મિયે પડી લાગ્યો.

૯૧ [૧૬]

અહીંઆં નદીના તીર ઉપર લતાગહનમાં સંકેત કરેલા [પણ]
નહિ આવી પહોંચેલાને ઘરમાં પેસતી વખતે પાછળ આવેલો
જોઈને ફરીથી નદી જવા માટે બારણાને અથડાવાના બહાનાથી
બુદ્ધિપૂર્વક તે વ્યાકુલ થઈને ઘડો ફેડી નાખ્યો એમ હું સમજ
ગઈ તો તું આશ્વાસન કેમ પામતી નથી, તેથી ધારેલું પૂરું કરવા
જા. હું તારી સાસુની પાસે બધું બંધબેસતું કહીશ. એવું વસ્તુ
બારણાના અડવાના બહાના રૂપ અપહ્નુતિથી [સૂચવાય છે].

૧૧૩ જ્યોત્સ્નાથી જોખનિયું મધુરસથી પામો ઉત્સુક થએલી

બુઢીય નવોઢા જ્યમ એ પરવહું તુજ હરે અરે ! હૃદય.

૯૨ [૧૭]

અહીંઆં કાવ્યલિંગ વડે, તું અમને છોડીને બુઢી પરવધૂનો અલિ-
લાષ કરે છે એ તારૂં આચરણ કહ્યું જાય એવું નથી એવો આદેષ
[અલંકાર] 'પરવહું' પદથી પ્રગટ થતો [સૂચવાય છે].

૧૧૧. <ખલે ઘડો લઈને ઘરના બારણામાં પેસતી મોહું ફેરવોને
માર્ગ જોઈ, હાથ હાથ કૂટયો કહીને સખી ! કેમ રૂવે છે.>

૧૧૨. <હે સખિ, તને ચપલ દૃષ્ટિવાળી અને વિદ્વળ જોઈને ઘડો
'હું ભારે છું' એમ કરીને, બારણાને અથડવાના બહાનાથી પોતે પડી
ભાંગી ગયો.>

૧૧૩. <જ્યોત્સ્ના અને મધુરસ વડે તારવ્ય અપાયાથી જેનું મન
ઉત્સુક થયું છે એવી જે બુઢી પરવધૂ [હોવાથી] અહકા તારૂં હૈયું હરે છે.>

આ (ઉદાહરણો)માં [વ્યંજકઅર્થ] કવિએ નિર્માણ કરેલા
ચક્રાની પ્રૌઢોદ્ગિથી જ નિષ્પત્ત થાય છે.

વાચ્યથી પ્રકાશ પામે એવા [વ્યંજકના વિવચ]માં પહેલાં
ઉદાહરણો^{૧૧૪} અપાર્થિગ્યાં છે. શબ્દ અને અર્થ બન્નેની સક્રિયતાથી
ઉત્પત્ત થતો [વ્યંજક] પદ્યથી પ્રકાશતો નથી માટે પાંતરીસ લેદો.

મુ. ૬૦. અર્થસક્રિયતાથી ઉત્પત્ત થએલો પ્રપન્ધમાં
પૃ. ૧૧૫ ૪૨

જેમકે ગીધના અને ગોમાયુ (શીઆળ) ના સંવાદ વગેરેમાં

^{૧૧૧}લિખા મું! ગીધ શીઆળ બહુ જ્યાં હાકપિંજરો,

પ્રાણી માત્ર બંદોંએ તેવા, આ અચોર રમસાનમાં. ૬૩

અહીં ના લવતો દોઈ પામ્યો જે કાલધર્મને

બહાલો વા વેરો વા હોયે, પ્રાણીની એકવી ગતિ. ૬૪

‘દિવસે જેનું જોર ચાલે છે એવા ગીધનું લોહોને વિખેરવા માટે
કહેલું’ આ વચન છે;

^{૧૧૦}આ રહ્યો સૂર્ય હે મૂડો! બહાલનો કાલ છે હજી,

વિખેરોનો ચોગ ચાલે છે, કદી લવે થ એ ખરો. ૬૫

મુવર્જીકાન્તિ આ બાલ પામ્યો ના યાવને હજી,

ગીધ વાક્યે ટેમ તેને, મૂડો! નિઃશંક છોડી દો! ૬૬

૧૧૪. શુભો ઉદાહરણ ૨૩ વગેરે, અને રીપ ૬૨-૬૧.

૧૧૫ અર્થસક્રિયતાને બાર પ્રકારનો ખનિ ૫૬ ને વાચ્યમાં દોષ
છે એ ઉપરાંત પ્રપન્ધમાં ૫૭ દોષ છે

૧૧૬. <ગીધ અને ગોમાયુરથી બરેલા બહુ હાકપિંજરોવાળા ધોર
અને સર્વ પ્રાણીઓને બચ કર એવા રમસાનમાં બહુ લિખા’ અહીં આ કાલ-
ધર્મને પામેલો કોઈ વળુ—લોકો કે વેગી—છરનો નથી. પ્રાણીઓની મતિ
એવી છે > આમાં સ્વપ્ન-અવસ્થા વાચ્ય ૬૦ ૨૫ વળુ વડે લોહોને વિખેરવા
૨૫ વળુ સ્વપ્ન છે તેનો અર્થક કેન્દ્રબદ્ધ ૫૬ કે વાચ્ય નથી ૫૭ આખો
પ્રપન્ધ છે.

૧૧૭. <સૂર્ય આ રહ્યો હે મૂડો’ ૬૩ બેદ કરો. આ મુદ્દન’
બહુ વિખેરવાળું છે, [માટે છતાં ૫૫, ૬૫ ૫૬ એ] ૬૬.૫૬ છે

[અને] એ પ્રમાણે રાત્રે જેનું જોર ચાલે છે એવાં શીઆળવાંનું લોકોને રોકવાના તાત્પર્યવાળું આ વચન છે. એવા [વ્યંજકપણા]માં પ્રબન્ધ જ સમર્થ છે. બીજા અગીઆર લેટોનાં ઉદાહરણો અન્ય વિસ્તારના લયથી આખ્યાં નથી. પણ લક્ષણ પ્રમાણે પોતાની મેળે જ સમજી લેવાં. ‘પણ’ શબ્દથી પદના અને વાક્યના [લેટો સમજી લેવાં].

સૂ. ૬૧. પદના એક લાગમાં, રચનામાં, અને વર્ણુમાં પણ રસ વગેરે [સંભવે છે].

તેમાં પ્રકૃતિનું ૧૧૮ [વ્યંજકત્વ], જેમકે

૧૧૯રતિમાં વસ્ત્ર હરતા હરનાં બે નેત્ર હસ્તપદલવથી

ઢંકાતાં ગૌરીએ, ત્રીજું ચુંબાતું જય પામે. ૯૭.

અહીંયાં ‘જય પામે’ પણ ‘શોભે’ ઇત્યાદિ કહ્યું નથી. (ત્રીજું નયન) બંધ કરવાની ક્રિયા (બીજાં નયનને બંધ કરવાની) સમાન હોવા છતાં અલૌકિક વ્યાપારથી એને બંધકર્યું. તેથી તે (ત્રીજું નેત્ર) જ ઉત્કૃષ્ટ છે.

અથવા જેમકે

૧૨૦કાન્તાએ તરછોડિયો, સમ લઈ, પાયે પડેલો પિયૂ

આવાસેથી ન જાય બે ત્રણ ડગો ઊંચા મનેથી, ત્યાં

ધાઈ ઊલટી, સંપુટે કરતણા, સાહી સરન્તી નૌવી,

રોક્યો નાવ કરી પ્રણામ; ગતિ હા! છે પ્રેમની અદ્ભુત. ૯૮

પણ ખરો. આ સુવર્ણના જેવા રંગવાળા, યૌવન ન પામેલા એવા બાળકને ગીધના વાક્યથી હે મૂઠો ! તમે શા માટે નિઃશંક થઈ છોડી દો છો. >

૧૧૮. પ્રકૃતિ એટલે કે જેને પ્રત્યય લાગે તે, એટલે કે પ્રત્યય લગાડવા પહેલાંનું નામ અને ધાતુનું મૂળ રૂપ.

૧૧૯. < રતિકેલિમાં વસ્ત્ર હરી લેતાં કરકિસલય વડે બે નયન જેનાં ફંધાયાં છે એવા રૂઝનું પાર્વતીથી ચુંબાતું ત્રીજું નયન જય પામે છે. >

૧૨૦. < સમ ખાધને પગે પડેલો પ્રિયતમ કાન્તા વડે સમ ખાધને તિરસ્કાર્યો અને ઉત્થું મન થતાં જેવા તે ઘરથી બે ત્રણ પગલાં ગયો

અર્થમાં 'દેહો' એમાં કાણુ છે, નહિ કે 'ભારણા (મુખી)' એમ.
ક્રિયાપદના અને નામના પ્રત્યયોનું [અર્થજકત્વ], જેમકે

૧૨૧.૫ થ ૫ થ શુદ્ધ્યંત્ર ચી પ્રમા અંકુરોની,
દિશ દિશ અર્ધિ વાયુ વલિલ્લોને નગરો,
નર નર પર બાલો દુર્ગ પુરંપુ દેકે,
ડુર ડુર વિરમેલી, માનિની માનવનો. ૬૬

અર્થમાં 'દેકે' એમાં દેકવાનું સાધ્યમાનત્વ, 'વિરમેલી' એનાથી
વિરમવાનું સિદ્ધત્વ, નિર્ અને નર વડે, તેમાં પદ્ય જ (લી)
પ્રત્યય વડે અતીતત્વ સૂચવાય છે. ૧૨૧

નહિ હોય એટલામાં તો કુખંડ પ્રજામપૂર્વક, અને હાય એટલાં [તેમાં]
નીતીજન્ય સગી પડે એ રીતે દેડોને જાણે દેડોએ દેડો. અને પ્રમતી
વિચિત્ર મતિ. >

૧૨૧. < અને અને અંકુરોની કાન્તિ પોપટની ગાય જેવી મુગ છે.
દિશોએ દિશોએ પવન વેલીએને લક્ષ્ય કરે છે. પુરને પુરને પુરંપન્યા
એકદમ પોતાનાં જાણુ ધેર છે. નગરે નગરે માનિનીઓની માનકથા બંધ
થઈ ગયેલી છે. >

૧૨૨. નિર્ એટલે ધાનુને લાગતા દાસઅર્થવાચક પ્રત્યયો.
દુર્ એટલે નામને લાગતા વિભક્તિએના પ્રત્યયો. નિર્ પ્રત્યયો વડે
ક્રિયાનું 'લાગતા' હોવાપણું સૂચવત છે અને દુર્ પ્રત્યયો વડે ક્રિયાનું સિદ્ધ-
પણું સૂચવાય છે. આ દાખલાઓમાં એ રીતે (નિર્વતિ=દેકે)થી જાણુ દેકવાની
ક્રિયા થાય છે એમ સૂચવાય છે; અને (વિનિહતા=વિરમેલી) થી માનિનીઓની
માનચર્ચા બંધ થઈ છે એમ સૂચવાય છે

હવે જાણુનું કેંદાનું એ કારણ છે અને માનચર્ચા બંધ થવી એ
કાર્ય છે. સામાન્યરીતે કાણુસિદ્ધ તરીકે અને કાર્ય સાધ્ય તરીકે કહેવાય
એ પોવાપર્ચના કમ આજા બદલાઈ ગયા છે અર્થમાં માનચર્ચા બંધ થઈ
જવા રૂપી કાર્યન સ્વપ દાન સિદ્ધ તરીકે સૂચવ્યું છે અને જાણુ દેકવા
રૂપી કાણુને નિર્ દાન સાધ્ય તરીકે સૂચવ્યું છે જ (ના) પ્રત્યય કર્મશ્રિ
જૂન દુરનનો છે મનચર્ચા બંધ થવાની ક્રિયા સિદ્ધ થઈ છે તેનું અતીતત્વ
જ પ્રત્યય વડે સૂચવાય છે આ રીતે એ આ ૬૬૦ કવનું વિશ્લેષ ૩૫

૧૨૩ નીચે મેઠાં બેસે છે ધરણિ લખતા પ્રાણુપૌયુજ;
 સૂનકડ્યાં નેનો ચે સતત રડો ભૂખ્યા સખોજને;
 તણ દીધું સર્વે હસવું પઢવું પંજર શુકે;
 દશા તારી આવી થઈ, તજ હડીલી ! હં હવે. ૧૦૦

અહીં આ 'લખતા' [કહ્યું છે] નહિ કે 'લખે છે' તેમ જ 'બેસે છે' નહિ કે 'બેઠેલા છે' પણ પ્રસન્ન થાય ત્યાં સુધી બેસે છે, એવું તિહ વિલકિત વડે વ્યંજ્ય છે. 'ધરણિ (ને)' કહ્યું છે નહિ કે 'ધરણિ ઉપર' એટલે કે ખુદિ પૂર્વક કાંઈ બીજું લખતો નથી એવું કુપ્ વિલકિત વડે વ્યંજ્ય છે. ૧૨૪ સંબંધનું, ૧૨૫ જેમકે

અતિશયોક્તિ અલંકાર પ્રકાશ છે. અને તે માન્યર્યા બંધ થયાનું શીઘ્રત્વ સૂચવી વસંતનું અત્યંત ઉદીપકપણ સૂચવે છે. અને એ રીતે રસમાં પરિણામ પામે છે.

૧૨૩. <પ્રાણુ સમો વ્હાલો ખંડાર નીચે મોઢે ભોંય લખતો બેઠો છે; આહાર છોડેલી સખીઓની આખો સતત રોવાથી સજી ગઈ છે; પાંજરાના પોપટોએ હસવું પઢવું છોડી દીધું છે; અને તારી આ દશા થઈ છે. હે કડિને, હવે માન છોડ.>

૧૨૪. લિલ્લનું 'લખતો' એ વર્તમાન કૃદન્તના પ્રયોગથી લખવાની ક્રિયાની ગૌણતા અને તેથી તે ખુદિ પૂર્વક કાંઈ લખતો નથી એમ સૂચવાય છે. બાલકે 'બેસે છે' એ વર્તમાન કાળના પ્રયોગથી, શરૂ કરેલું પૂરું થાય ત્યાં સુધી બેસવાનું સૂચનાર્થ પ્રસન્ન થશે ત્યાં સુધી બેસશે એમ સૂચવાય છે; મૂનિન્ 'ધરણિ(ને)' લખતા એ દ્વિતીયાના પ્રયોગથી લખવાની ક્રિયાનું કર્મ ભૂમિ જ છે અને બીજું કાંઈ નથી એટલે કે બીજું કાંઈ વિચારપૂર્વક લખતો નથી એમ સૂચવાય છે. આથી નામકનો અતિશય મોહ સૂચવાય છે અને તે વડે અતિશય વિપ્રસન્ન સૂચવાય છે. આ રીતે વર્તમાન કાળ અને વર્તમાન કૃદન્તનો અને દ્વિતીયાના પ્રયોગથી એટલે કે તિહ અને કુપ્ વિલકિતઓથી ઉપરની હટીકત સૂચવાય છે.

૧૨૫. મૂળમાં સંબન્દસ્ય વદા એવો પાડ છે. કાવ્યપ્રકાશ વગેરેમાં અને કાવ્યપ્રકાશની કેટલીક પ્રતેમાં આ પાડ નથી. એ પાડ છોડી દેવાને

૧૦૧ મામહોમલણ્ઁ મામેવમ્હુઁ, નમરરિધિ નહીં બહુ.
 ન.મ.રિકાના પતિએ હાં છું જે છું હું તે છું હું. ૧૦૧
 અહીંઆં 'નામરિકાના' એમ દરી વણીનું [વ્યંજક-
 પદ્ય] છે. ૧૦૦

‘સત્રિય કુમાર રમણીય હનો.’

એમાં દાલનું [વ્યંજકપદ્ય] છે. ૧૦૮ મહેશ્વરના ધનુષ્યના ભાવનાર
 રામ પ્રત્યે શુરો ધણેલા પરશુરામની આ ઉત્તિ છે.
 વચનનું, જેમકે

૧૧‘તે શુણનાં કીર્તનનું, ઉત્કંઠાઓનું, તેહ પ્રેમતણું,

તે વચનોનું, શુંદર! આબુ આયુ જ પરિજામ! ૧૦૨

અહીંઆં [બહુવચનથી] શુણવણન વગેરેનું બહુત્વ અને [એક
 વચનથી] પ્રેમનું એકત્વ સૂચવાય છે.

પુરુષવ્યત્યવનું, જેમકે

કેટલાએક રીકાકારો ઉદાહરણ શ્લોકમાં આવી છૂટી વિભક્તિનો
 ‘અનાદર મર્થ’ જે છે તે વધારે સુમંગલ ધારે છે.

૧૨૧. <મામપ્રામાં જહરેલી મામપ્રામાં રૂં છું; નમની રીતમાન
 ભણી નથી. [પદ્ય] નામરિકાએના પતિએને હાં છું; જે છું તે છું.>

૧૦૭. આ શ્લોકમાં ‘નામરિકાને’ એમ હરેવાને બદલે ‘નામરિકા-
 એના પતિએને’ એમ દરી સંજય સચક પણીના પ્રયોગથી ‘તે પતિએ
 મનુ છે’ એમ સૂચવાય છે અને તે ઉપરથી પોતાનું અનિયાયુષ્ય પદ્ય
 સૂચવાય છે. મવવચ્ચ પાઠ દોડી દઈ અનાદર અર્થની પણી લઈએ તો એવા
 અર્થ થાય કે તેમના કેળનાં છતાં તેએના પતિએને નું દરી ભડકું છું.

૧૨૮. અમોત્ ‘હનો’ એ બૂતકાગના પ્રયોગથી અહીંઆં રોદ રસ
 સૂચવાય છે. બવશ્રુતિના મહાવીર્યવિત નામના નાટકના બીજા અંકમાં પરશુ-
 રામ આ વાક્ય બોલે છે. ‘રામ પડેલા રમણીય હનો’ એટલે કે હવે નથી
 તેથી તેને કશુમા કહી નાખુ એમ રોદરમ સૂચવાય છે.

૧૨૯. <તે શુણ વધુનેનું તે ઉત્કંઠાઓનું, તે પ્રેમનું, તે વચનોનું,
 હે શુંદર! આ પરિજામ આ-યુ!>

૧૩૦૨. રે ચચલ લોચને ભટકતા ચિત્ત સ્થિર પ્રેમને
 છોડીને મહિમા મૃગાક્ષો નિરખી શું આમ નાચી રહે !
 શું માનું ? વિહરીશ ! હાય તણું દે એ તુચ્છ આશા હૈંડી,
 આ તો હા ! ભવસાગરે તુજ ગળે ઘાલી શિલા છે ખરે. ૧૦૩.
 અહીં આં [પુરુષવ્યત્યયથી] પ્રહાસ [સૂચવાય છે]. ૧૩૧

પૂર્વનિપાતનું, જેમકે

૧૩૧. જેને બાહુનું જોર દુર્બલ ગણ્યા છે તેમને, જેહ છે
 નીતિરીતિ તણા જ ભક્ત બહુધા, શું કામના એ નૃપે ?
 પાળે છે ક્રમ જે પરાક્રમ અને નીતિ તણા સુંદર
 તે બે ચાર ત્રિલોકમાં ન જ મળે પુણ્યાત્મ કે આપ શા. ૧૦૪

૧૩૦. <ચચલ લોચનવાળી [કામિની]માં રચિવાળા હે ચિત્ત સ્થિર-
 પ્રેમવાળી મહત્તાને છોડી મૃગલોચનને જોઈ કેમ નાચે છે ? શું એમ માનું
 છું કે તું વિહરીશ ? અરે આ દુષ્ટ અંતરાશને છોડી દે. સંસાર સાગરમાં
 એ ખરેખર ગળે બાધેલી શિલા છે.> મૃગ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

રે રે ચંચલલોચનાંચિતરચે ચેતઃ પ્રનુચ્ય સ્થિર-
 પ્રેમાણ મહિમાનમેણનયનામાલોચય કિં નૃત્યસિ ।
 કિં મન્યે વિહરેવ્યસે વત હતાં મુંબાંતરાશામિમાં
 એવા કઠતદે કૃતા સ્વલુ શિલા સસારવારાંનિધૌ ॥

૧૩૧. આ શ્લોક ચિત્તને સંબોધીને કહેલો છે. એટલે સામાન્ય રીતે
 ચિત્ત સંબંધી બધાં ક્રિયાપદો બીજા પુરુષ એક વચનમાં આવે, અને તે
 પ્રમાણે 'નાચી રહે' (નૃત્યસિ) અને 'વિહરીશ' (વિહરિષ્યસિ) અને 'તણું
 દે' (મુજા) બીજા પુરુષ એક વચનમાં છે. પણ 'માનું' (મન્યે) પહેલા પુરુષ
 એક વચનમાં છે એટલે એ ક્રિયાપદમાં પુરુષવ્યત્યય થયો. 'પ્રહાસે ચ' એ
 સૂત્ર પ્રમાણે જ્યારે બીજા અને પહેલા પુરુષનો સંબંધ હોય ત્યારે પુરુષને
 ફેરવી નાખવાથી પ્રહાસ-હાસ્ય સૂચવાય છે.

૧૩૨. <જેઓને ક્રંત બાહુનું જોર છે તે દુર્બલ ગણાય છે અને જે
 મોટે ભાગે રાજનીતિની પદ્ધતિનું શરણ લેનાર છે તેવા રાજ્યઓથી શું થાય ?
 પણ હે રાજેન્દ્ર, પરાક્રમ અને નય [બલેના] સ્વીકારથી થતા સુંદર ક્રમવાળા
 એવા, ત્રણ જગતમાં બે ત્રણ હોય તે તમારા જેવા પરમ પવિત્ર તો ન જ

૧૩૫ વટયો જે સીમાઓ, સકલ વચનો ના કથો શકે,
વળી આ જન્મારે અનુભવપથે જે નથો ચડયો,
વિવેકપ્રધ્વંસે, અતિ ઘન થયે મોહ, વસમો,
વિકાર સ્વાન્તર કો જડ પણ કરે, દાહ પણ દે. ૧૦૭

અહીં ઉપસર્ગ પ્ર શબ્દનું [વ્યંજકત્વ છે].

૧૩૬ કથું જરા તે' મન ગર્વની ભણી,
અને થયા શત્રુ વિનાશ, શું ખોળું;
તમો રહે ત્યાં સુધી જ્યાં સુધી નહીં
ચડે મરીચી ઉદયાદ્રિમસ્તકે. ૧૦૮

અહીંમાં તુલ્યયોગિતાના સૂચક 'અને' નિપાતનું [વ્યંજકત્વ છે].

૧૩૭ પામ્યા શૌર્યગુણોર્થો કીરતિ વડી આ રામ લોકોમહી,
ઉધે આપણ ભાગ્ય—દેવ પણ ના જે તેહને ઓળખે;
જેના એક શરેથી પંકિત ઘન જે વીંધાઈ તાડોનો તે
રન્દ્રોમાં યશ ગાય બન્દોજન ચૈ સમસ્વરે વાચુ આ. ૧૦૯

૧૩૫. <સીમાઓને ઉલ્લંઘી જતો, વાણીનો વિષય ન થઈ શકે એવો, વળી આ જન્મમાં જે કદી અનુભવમાં આવ્યો નથી, વિવેકનો પ્રધ્વંસ થતાં ઉપચય પામેલા મહા મોહથી ગહન થએલો એવો, આ કોઈ વિકાર અંતઃકરણને જડ કરે છે અને તાપ કરે છે.> અહીંમાં પ્રધ્વંસ શબ્દના પ્ર ઉપસર્ગથી અતિશયત્વ સૂચવાય છે.

૧૩૬. <તે' તારું મન ગર્વાભિમુખ કથું અને આપણા શત્રુઓ નાશ પામ્યા. ખોળનું શું કામ? જ્યાં સુધી સૂર્ય ઉદયપર્વતના શિખર ઉપર આવતો નથી ત્યાં સુધી અધકાર રહે છે.>

૧૩૭. <આ રામ ભુવનોમાં પરાક્રમના ગુણો વડે મોટી પ્રસિદ્ધિને પામેલા છે; એક જ બાણના ધાથી હારબંધ આવેલા વિશાળ તાડનાં કાણુંમાંથી નીકળતા સાત સ્વરો વડે પવન બન્દીની જેમ જેનાં ગીત ગાય છે તેને જે દેવ ન ઓળખે તો એ આપણા અવળા નરીયને લઈને જ.>

ગાદીમાં 'આ' એ સર્વનામનું, 'દે.કે.મહી' અને 'ગુણે.થી' એ પ્રાતિપદિક વચનોનું ૧૩૮ [અંબજપનું છે]; 'નહિ' નહિ, 'મા' નહિ પણ 'આપા' એ એકેને હાનુ પડે એવા સર્વનામનું, અને 'હાથા બાજથી' એથી મન-વિષદીન સંવલિત્ત્વ, નહિ કે અમાવદાગ કથનનું [અંબજપનું છે] ૧૩૯

૧૪* તત્ત્વભિન્નને જગત્ત્વને જગત્ત્વમુદયજનુમ્બો: ૬૮-૧૦૬ ।

અધિષ્ઠાત્ત્વને જગત્ત્વમુદયજનુમ્બો: ૬૮-૧૦૬

ગાદીમાં [તત્ત્વભિન્ન] રસિનું પ્રત્યયના [જગત્ત્વમુદયજનુમ્બો] અર્થથી. બાવના, ['દે.કે.મહી'] કર્મકૃષ્ણ આધારના સ્વરૂપનું [અંબજપનું છે]; 'તત્ત્વભિન્ન' 'ધનુષની સમીપ' 'માથા ઉપર' એ રીતે ત્રણ વગેરે શામે તેઓનું (રસિનું વગેરેનું) સ્વરૂપ વાચકત્વ દોષા પનાં પણ (ઉપરના સંબોધના) સ્વરૂપની કાઈ વિશેષતા છે કે જે અમાવદાગ છે અને તે જ અંબજપનું પ.મે છે.

આ પ્રમાણે બીજાઓનું પણ સમજી લેવું.

૧૩૮. પ્રાતિપદિક વચન એટલે નામરૂપ પ્રતિષ્ઠિ આવેલાં વચનો. એમાં 'દે.કે.મહી' 'ગુણે.થી' એ બહુવચન રૂપો. પાણિનીય આકરજનુમાં પાનુ સિવચની પ્રકૃતિને પ્રાતિપદિક કહે છે. તેને જ દેખવું વગેરે વેદાકરણો નામ કહે છે.

૧૩૯. 'આ મામ' માં 'આ' સર્વનામથી પ્રતિષ્ઠિ મુચવાય છે, અને એ પ્રતિષ્ઠિ એકાદ બુચન-સાકમાં નહિ પણ ત્રણેય 'સાકોમહી' છે અને એકાદ ગુણથી નહિ પણ અનેક 'ગુણે.થી' છે એમ સર્વનામ તથા બહુવચન સ્તરે છે. એને ન એકાગ્રજનુનું ફળાંત્ર કેવળ માફ જ કે તાફ જ નથી પણ સમગ્ર રસ કુટુંબ છે એવું 'આપાનું' સંબોધી મુચવાય છે, અને 'હાથા બાજથી' સંબોધી એવું મુચવાય છે કે માત્ર બાજબી અમાવ નથી પણ બાજબી રૂપે જગ આપનાર છે

૧૪૦. < બુચની કલા સીખવળ અને બવના અમમમ મનચાપની સમીપ પડતા, આ ચક્તિ હનિષ્ઠિના જેવા ચચલ નયનરૂપી, બધી સ્ત્રીઓ-મા માયાને અધિવન છે (અધ.નું ક્રેત્વ પ.મે છે) >

વર્ણના અને રચનાના વ્યંજકત્વના ઉદાહરણો શુભસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતી વખતે આપાશે. 'પણ' શબ્દ વડે પ્રગ્નપોમાં અને નાટકોમાં [એમ સમજવું].

આ પ્રમાણે પૂર્વે ગણાવેલા બે ભેદો સાથે રસ વગેરેના ૭૧૧ ભેદ છે.

સૂ. ૬૨. તેના એકાવન ભેદો. ૧૪૨

તેમની વ્યાખ્યા ઘટ્ઠ ગઈ.

સૂ. ૬૩. તેઓનો પરસ્પર સંબંધ થતાં (૪૩) ત્રણરૂપ સંકર વડે અને એક રૂપ સમુદ્ધિ વડે

૧૪૧. રસ વગેરે એટલે અસંલક્ષ્યક્રમન્યંમ્ય ધ્વનિદાવ્યતા ૭ ભેદો થયા. પહેલાં પદમાં સૂત્રમાં (૧) વાક્યપ્રકારય અને (૨) પદપ્રકારય સૂચવ્યા હતા તે બે, સૂત્ર ૬૦માં બતાવેલ (૩) પ્રગ્નપ્રકારય અને તે ઉપરાંત ૬૧માં સૂત્રમાં ગણાવેલા (૪) પદૈકદેશપ્રકારય (૫) રચનાપ્રકારય (૬) વર્ણપ્રકારય.

૧૪૨. જુઓ આ ઉદાહરણની ટીપ ૧.

ધ્વનિ કાવ્ય.

અવિવક્ષિતવાચ્યધ્વનિ

અર્થાન્તરસંક્રમિત

અત્યન્તતિરસ્કૃત

} × પદપ્રકારય, વાક્યપ્રકારય = ૪

વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્ય

અસંલક્ષ્યક્રમન્યંમ્ય × ટીપ ૧૪૧ પ્રમાણે ૭ ભેદો = ૬

સંલક્ષ્યક્રમન્યંમ્ય

શબ્દશક્તિમૂલક

અલંકારધ્વનિ

વસ્તુધ્વનિ

} × પદપ્રકારય, વાક્યપ્રકારય = ૪

અર્થશક્તિમૂલક ૧૨ × પદપ્ર૦ વાક્યપ્ર૦, પ્રગ્નવપ્ર૦ = ૩૬

ઉભયશક્તિમૂલક

૧

માત્ર શુદ્ધ એકાવન લેદો જ નથી પણ તેઓના પોતાના એકાવન
-લેદો બેડે સંસારપદ્ધતિ, અનુગ્રાહ-અનુગ્રાહકત્વ અને એક-
વ્યંગકાનુપ્રવેશ એવા ત્રણ પ્રકારના સંકર અને પરસ્પર નિરપેક્ષ
રૂપી એક પ્રકારની સંસૃષ્ટિ^{૧૪૨} એમ ચાર વડે ગુણતા—

મ. ૬૪. ચેદ (૪) ખ (૦) અખિંચ (૪) વિપત્ત (૦) ચન્દ
(૧) [= ૧૦૪૦૮ લેદો થાય].^{૧૪૬}

શુદ્ધ લેદોની સાથે—

મ. ૬૫. શર (૫) ઈડુ (૫) યુગ (૪) ખ (૦) ઈન્દુ (૧)
[= ૧૦૮૫૫ લેદો થાય].^{૧૪૫} ૪૮.

તેમાં વિશા બતાવવા પૂરતાં જ ઉદાહરણ અપાય છે.

૧૪૧ દ્વાર ૧ વહુએ વહવાથી આવેલી અવસરે પડેણી તે,

રૂવે પછોતની મેડી, ગુભગ ! મનાવો ગિયારીને. ૧૧૧

ઝઢીમાં અનુનય (લક્ષણથી) ઉપભોગ રૂપી અન્ય અર્થમાં
સંક્રમિત થાય છે, કે અનુરણન-ન્યાયથી ઉપભોગ વ્યંગ્યમાં જ
વ્યંગ્ય છે એ સંદેહ છે.

૧૪૩. જેમાં એકથી વધારે પ્રકારના વ્યંગ્ય હોય તેવા મિશ્રગુના બે
બેડો પડે. ૧ જેમાં બિન્ન બિન્ન તત્ત્વો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય તે અર્થાત્
સંકર, ૨ અને જેમાં નિરપેક્ષ રીતે બેમાં થયાં હોય તે એટલે કે સંસૃષ્ટિ.
સંકરમાં પરસ્પર સંબંધ તપ્ત રીતે થાય. (૧) જેમાં એક બીજા વિશે, આ
નદી કે આ, એ રીતે સંશય પેદા થાય તે એટલે કે સંસારપદ્ધતિ રૂપી (૨)
જેમાં એક બીજાનું પેલક અને તે એટલે કે અનુગ્રાહ-અનુગ્રાહક રૂપી અને
(૩) જેમાં બધાએ વ્યંગ્યો એક વ્યંગ્યથી સૂચવતા હોય તે એટલે કે એક
વ્યંગ્યકાનુપ્રવેશ. સમૃદ્ધિના તત્ત્વોના પરસ્પર સંબંધ નહિ હોવાથી તે
એક જ પ્રકારની છે

૧૪૪ ૫૧૪૫૧=૨૬૦૧૪૮=૧૦૮૦૮.

૧૪૫ મધા દુતયા ૧૦૪૦૪માં ૨મા નજવા શુદ્ધ ૫૧ બેડો ઉમેરનાં
ઉપગની તખ્ત થાય છે.

૧૪૬. <દે સુભગ દીવ, તારી આંખે કઈ કંટુવાથી દિસવે આંખે
પડેણી પડેણી મેડીએ રૂવે છે. ગિયારીને મનાવ >

૧૪૭ છો લીપે મૃદુ શ્યામ કાન્તિથી ધનો આકાશ, માંડી રમે
પાંખિઓ બકની, પયોદમુદ્દો આનંદકેકા કરે,
છો બહે ઝમર વાયુ, સખત દિકનો છું રામ, સર્વે સહુ,
વેદેહીનું પરંતુ શું ! ધર હવે હા ! દેવિ ! હા ! ધૈર્ય તું. ૧૧૨

અહીંમાં 'લીપે' એમ કહીને (અને) 'પયોદમુદ્દો' એમ કહીને
વાચ્ય જેનાં અર્થાંત તિરસ્કૃત થયાં છે એવા (લક્ષ્યાર્થોની વ્યંગ્ય-
માં) સંસૃષ્ટિ છે. તે બન્નેની સાથે, 'રામ છું' એવા બીજા અર્થમાં
સંક્રમિત થતા વાચ્યનો, અનુગ્રાહ્ય-અનુગ્રાહક ભાવ વડે સંકર
છે. 'રામ' પદની લક્ષણાથી જ એકવ્યંજનકાનુપ્રવેશ વડે અર્થાન્તર-
સંક્રમિતવાચ્યનો અને રસધ્વનિનો સંકર છે. ૧૪૮ એમ બીજાનાં પણ
ઉદાહરણો આપવાં.

કાવ્ય પ્રકાશનો ધ્વનિનિર્ણય નામનો ચોથો ઉદ્દેશ સમાપ્ત થયો.

૧૪૭. <આકાશને પોતાની સ્તિગ્ધ અને શ્યામ કાન્તિથી લીપી દેતા
(અને) જેની આગળ બગલીઓ નાચતી હોય એવા મેઘ બને હોય; જલ-
કણ્ઠવાળા પવન બને (વાયુ); અને પયોદના મિત્ર (મયૂર)ની અસ્પૃશ્ય આનંદ-
કેકા બને થાય. હું રામ બહુ જ દોર હૃદયવાળો છું તે બધું સહીશ પણ
વેદેહીનું શું યગે ! દેવી ધીરજ ધર.>

૧૪૮. આ ઉદાહરણમાં સંસૃષ્ટિ અનુગ્રાહ્ય-અનુગ્રાહક રૂપ સંકર તથા
એકવ્યંજનકાનુપ્રવેશ રૂપ સંકર એમ ત્રણેય મળી આવે છે. ૧. આકાશ
અમૂર્ત હોવાથી તેમાં લીપવાની ક્રિયા સંભવતી નથી એથી લક્ષણાથી
'આકાશમાં વાદળ પથરાઈ રહ્યા છે' એવો અર્થ નીકળે છે; તે જ રીતે
મેરનું અચેતન મેઘમાં નિતરત ન ધરવાથી 'તે મેઘને પોતે કેકા કરે છે'
એવો અર્થ નીકળે છે. આ બન્નેથી અતિચતુર—અ.કાશમાં વાદળ મારે
છવાયાં છે અને તે મેઘને પોતે મેઘ કેકા કરવા મંડી ગયો છે—મૃદુવાય
છે. આમાં એ બન્ને કલ્પાર્થેષ વ્યવહેરની સ્પષ્ટિ છે અને એ રીતે
તેમના વ્યવહેરની પણ સ્પષ્ટિ છે. ૨. આ બન્નેનાં 'રામ' પદનું વ્યવહાર
વ્યવહાર વડે અનુગ્રાહ્ય-અનુગ્રાહક રૂપ સંકર છે. તે બંને રસધ્વનિનાં 'રામ'
પદમૂર્તિનાં સંકર છે. ૩. આ બન્નેનાં 'રામ' પદનું વ્યવહાર વડે અનુગ્રાહ્ય-અનુગ્રાહક રૂપ સંકર છે.

મેઠા ડેઠા કરી રહ્યા છે—એ ઉદીપકોને પણ હું સદન કરી સડ એવો હું
 એ જાતની પોતાની અવગત બનેલા સંકરથી મચવાય છે; 'રામ' સખથી
 નુચવાની અવગતને ઉપરના અર્થો પોતે છે માટે પોતાની અવગત 'અનુમાદક'
 છે અને મેઘાર્દ ઉદીપકો અનુમાદક છે ૩. 'રામ' પદથી જેની રીતે પોતાની
 અવગત મચવાય છે તેમ એક રીતે પોતાનું વિશેષીપદ પણ મચવાય છે.
 અને એ રીતે પોતાની અવગત અને વિષય બ રસ બનેલા એક 'રામ' -
 પદ ડાંપી બાંજરમાં અનુપવેશ થાય છે.—એટલે કે જાને એક પદ વડે
 મચવાય છે—અને એ રીતે એકબાંજરમાં અનુપવેશ પણ સંકર થાય છે.

પાંચમો ઉલ્લાસ

આ પ્રમાણે ધ્વનિનો નિર્ણય થયા પછી ગુણીભૂત વ્યંગ્યના અભેદો^૧ વર્ણવેછે.

સૂ. ૬૬ અગૂઠ, અપરતું અંગ, વાચ્યસિદ્ધ્યંગ, અસ્ફુટ,
સંદ્ધિપ્રાધાન્ય, તુલ્યપ્રાધાન્ય, કાકુ વડે આક્ષિપ્ત
થતું અને અમુદર, (૪૫) વ્યંગ્ય (હોય છે). આમ
ગુણીભૂત વ્યંગ્યના આઠ ભેદો કહેવાય છે.^૨

કામિનીના કુચકલશની જેમ ગૂઠ (વ્યંગ્ય) ચમત્કાર કરે છે;
અગૂઠ તો સ્ફુટ હોવાને લીધે વાચ્ય જેવું થઈ જતું હોવાથી
ગુણીભૂત જ છે.

અગૂઠ જેમકે—

જેના રિપું કરીં તિરસ્કૃતિ આત્મ કેરી
આવી, ધગાવોં સુધને નિજ કાન વીધે,
તે હું રહ્યો ગૂંથું રસી કટિમેખલાની,
અવન્ત હું નથી હયાત હવાં, કંઈ શું ? ૧૧૩

૧. પ્રભેદનો સાધારણ અર્થ પેટાભેદો થાય છે. પણ અન્યકારે કોઈ
સ્થાને ગુણીભૂત વ્યંગ્યના ભેદો કહ્યા નથી કે જેથી આને પેટા ભેદ કહેવા-
નો પ્રસંગ આવે એવી શંકા ક્રિપા થવાનો સંભવ છે. એનું સમાધાન એ
રીતે થઈ શકે કે જ્યાં ઉલ્લાસમાં પ્રધાનભૂત વ્યંગ્યની ચર્ચા કરતી વખતે
જે વ્યંગ્યના ભેદો આપી ગયા છે તે ભેદોના અહીંયાં ગુણીભૂતની દૃષ્ટિએ
પેટાભેદો આપે છે. ગયા ઉલ્લાસમાં કરેલા જે ભેદો આમાં ધરી શકે
તેટલા જ લેવાના. જુઓ સૂત્ર ૬૭.

૨. દરેકની સમજુતી તેનાં તેનાં ઉદાહરણો આગળ આવશે.

૩. <(પોતાનો) તિરસ્કાર કરી જેના શત્રુઓ આવી, તપેલી સોય
વડે કાનને વીધે તે હું કટિમેખલાની દોરી ગૂંથવાને ચોગ્ય થયો છું; હું
હવે અવતાં (હતાં) નથી; શું કંઈ ?>

આમા બીજા અર્થમાં સંક્રમિત થતા વાચ્યવાળા 'જીવન્ત' પદનું
[અર્થ અમૂઢ છે] ૧.

પાપીલેલ કોકનદ રેલુથી જાંબુડી
ગાયે છે મંજુ મધુપો ઘરવાવમાંદી
ને બન્ધુજીવ નવ યુગ સમું વિરાજે
આ સૂર્યનું ઉદયપર્વતમુગિલ બિમ્બ. ૧૧૪

આમાં અત્યન્ત તિરસ્કૃત થએલા વાચ્યવાળા 'મુજન' પદનું
[અર્થ અમૂઢ છે].

જ્યાંદી બંધન નાગપાશથી થયું, દ્રોણાદ્રિ આરુપો અહીં
વજાંગે, દુજ વાગતાં દીપરને ચક્રિત હોંડી ઉરમાં,
પહોંચાડયો અહીં સ્વર્ગ ઇન્દ્રજિતને દિવ્યાશ્રથી લલમમે,
કોકે કાપોં, મૃગાક્ષિ, શક્ષત્રપતિની કંઠ આડી અહીં. ૧૧૫ [૧]

૪. 'જીવન્ત' પદ 'નર્થો દયાત' સાથે ઘટનું નહોવાથી ભાષિત થાય
છે તેથી લક્ષણ વડે તેનો વાચ્યાર્થ 'યેત્ત જીવન' રૂપી બીજા અર્થમાં
સંક્રમિત થાય છે; અને તેવા પ્રયોગથી 'મરવું જ સાડે છે' એવું અર્થ
સચવાય છે. આ અર્થ વાચ્યની મારક ગમે તે કોઈ રહેલાથી સમજ
રહે એવું અમૂઢ-સ્પષ્ટ છે; અને તેથી તે ગ્રહીત છે-તે અત્યન્ત સગળ
હોવાથી પ્રધાનપણે ધ્યાન ખેંચવું નથી.

૫. <ધરતી વાવમાં વિકસેલા કોકનદની રજથી જાંબુડીઆ થએલા
અંગવાળા ભમરા મીઠું ગાય છે; અને આ નવીન બન્ધુજીવ કૂલની પાંદડી
જોવું, ઉદયાયકને સુગનું સૂર્યનું બિમ્બ પ્રકાશે છે.>

૬. મુજન શબ્દનો અર્થ અચેતન સૂર્યમાં ઘટતો નથી; મારે તેનો
અર્થ કેવળ સંયોગ જ લેવો પડે, અને એ રીતે તેનો વાચ્યાર્થ અત્યન્ત
તિરસ્કૃત થઇ જાય છે. આ જાતના પ્રયોગથી કેવલ થયો છે એવો અર્થ
સચવાય છે, -તે તદ્દન અમૂઢ છે-સ્પષ્ટ છે.

૭. <અહીં આ નાગપાશબંધન થયું હતું, અને તારો દીપર ચક્રિત
વડે જાતીઆ સજ ધવાળા હનુમાન અહીં દ્રોણાદ્રિ સામ્યા હતા, અહીં આ
લલમજનાં દિવ્ય સૂરો વડે ઇન્દ્રજિત પરદેશ પહોંચાડાયો. અને તે મૃગાક્ષિ!
અહીં આ કોકે ગક્ષત્રપતિનું કલ્પન છેતી નાખ્યું હતું.>

અહીંઆં ‘કોકે’ પદની અર્થશક્તિથી થતો રણુકાર રૂપ [વ્યંજ્ય અગૂઢ છે] ૮. ‘કાપી તેય,’ પાઠ યુક્ત છે.”

અંપરનું એટલે કે (વાક્યાર્થ થએલા) રસાદિનું અથવા વા-
ચ્યનું અંગ રસાદિ અથવા રણુકાર રૂપ.^{૧૦} જેમકે

૧૧ તેજ આ કાંચી ખેંચતો પીનસ્તન વિમર્દતો
નાભયૂરુજ્જ્વનસ્પર્શી નીવીને છોડતો કર. ૧૧૬

૮. આ અર્થશક્તિમૂલક વ્યંજ્યનું ઉદાહરણ છે. ‘કોકે’ એ શબ્દના અર્થથી ‘મેં રામે’ એ વ્યંજ્ય સૂચવાય છે; અને તે તદ્દન અગૂઢ છે—સર-
ળતાથી સમજાઈ જાય છે; અને તે ગુણીભૂત છે.

૯. ‘કોકે કાપી’ એના સ્થાને ‘કાપી તેય’ એ પાઠ હોય તો તે યુક્ત છે એટલે કે વ્યંજ્ય ગુણીભૂત ન થતાં પ્રધાન થાય—એટલે કે અગૂઢપણું જતું રહે અને વ્યંજ્ય પ્રધાન થાય.

૧૦. અહીંથી ગુણીભૂત વ્યંજ્યના બીજા પ્રકારની એટલે કે ‘અપરસ્વા-
ગમ્’ ‘અપરના અંગની—અપરાંગની’ ચર્ચા શરૂ થાય છે. આમાં વ્યંજ્ય ગુણીભૂત થવાનું કારણ એ છે કે પોતે બીજા કોઈનું અંગ બને છે. આ અંગ બનતું વ્યંજ્ય પોતે રસાદિરૂપ હોય એટલે કે અસંલક્ષ્યક્રમરૂપ હોય અથવા રણુકારરૂપ હોય એટલે કે સંલક્ષ્યક્રમરૂપ હોય. તે જેનું અંગ બને તે કાંતો રસાદિ હોય કે વાક્યાર્થ હોય; આ રસાદિ અને વાચ્ય, વાક્યાર્થ થએલા હોય છે એટલે કે વાક્યના તાત્પર્યાર્થ રૂપ હોઈ પ્રધાન હોય છે—મુખ્ય હોય છે—તેનું રસાદિ રૂપ અને રણુકાર રૂપ વ્યંજ્ય અંગ બને, અને એ રીતે ગૌણ થાય. ટીકાકારો આ પ્રધાનભૂત રસાદિથી રસ, ભાવ, રસાભાસ, ભાવાભાસ, ભાવશાન્તિ, ભાવોદય, ભાવસંધિ, ભાવશયલતારૂપ અસંલક્ષ્ય-
ક્રમરૂપ વ્યંજ્ય અને સંલક્ષ્યક્રમરૂપી વ્યંજ્ય પણ સમજે છે, આ રીતે અપર શબ્દથી અસંલક્ષ્યક્રમ, સંલક્ષ્યક્રમ અને વાચ્ય વસ્તુ એમ ત્રણ સમજવા પડે; જોકે કાવ્યપ્રકાશકાર આ પ્રધાનવ્યંજ્યનાં, રસ, ભાવ અને વાચ્ય એમ ત્રણ પ્રકારનાં જ ઉદાહરણો આપે છે.

૧૧. <આ એ કટિમેખલાને ખેંચનાર, પીનસ્તનનું વિમર્દન કરનાર નાભિ ઊરુ જંબનને સ્પર્શ કરનાર, નીવી છોડનાર હાથ છે.>

આમાં શૃંગાર કરેજીનું [અંગ છે] ૧૨.

૧૨. તે તમને નખવૃત્તિ ત્રણ મોરી તથા પાદની,
ત્યાં સાચો. દરબાસલોચનનગ્ની લાક્ષીર્થો લાક્ષારમ;
તે રક્ત વૃત્તિએ, સમૃદ્ધ થઈને ધિયાથી શું, સત્પદે
ધારી નેત્રનો ચોળપદ સરખી કાન્તિ ઉતારી દીધી. ૧૧૭

આમાં ભાવનું રસ [અંગ છે] ૧૧.

૧૧. શું ઊંચા ફરતા રુકુદે ગિરિ અને વિસ્તારી અભોધિઓ !
તેને ધારતો તો ય યાકર્તો નહીં લેશે ! નહું છું તને;
એવી ન્યાં બહુ વાર હું સ્તુતિ કરે આશ્ચર્યથી પૃથ્વીની
ત્યાં તારો બુજ તે ધરત સમરી ધણી મધ, વાણી એ. ૧૧૮

આમાં રાજા વિશેના રતિભાવનું પૃથ્વી વિશેના રત્યાખ્ય બાવ
[અંગ છે] ૧૧.

૧૨. બુદ્ધિવાના રુબૂમિમાં પડેલા હાથ વિશે તેની સીમેનો આ
શ્લોકમાં વિલાપ છે. આમાં મુખ્ય રસ કરજી છે, તેનું મુંઝારસ અંગ બને
છે. આને કેટલાક 'રસવત્' અલંકાર કહે છે.

૧૩. <પર્વતીના પગની તે છુતિ તમાઈ હમેશા રક્ષણ કરો. કેસાસ-
વાસીના બાસના લોચનના તેમથી જેનો અગતો પ્રકટ થાય છે, જેના વડે
અત્યંત વધેલી કાકનદના જેવી અને તેથી રસવાળી નેત્રની કાન્તિ બળે
રપધાના સાતત્યથી સમૃદ્ધિ વડે ફર કરાય છે.>

૧૪. આ શ્લોકમાં કવિનો પાર્વતી વિશેના રત્યાખ્ય બાવ પ્રધાન છે;
તેનું, મહાદેવનો પાર્વતી વિશેના મુંઝારસ અંગ છે. આમાં પણ 'રસવત્'
અલંકાર છે.

૧૫. <ચારે બાજુ ઝરતા ઊંચા પર્વતો રુકુદે છે, તેમ જ વિદ્યાગ
સમુદ્રો; તે બધાને ધારણ કરતી તું કેમે કરીને ચાકતી નથી; તને નમસ્કાર.
આ પ્રમાણે ન્યાં હું આશ્ચર્યથી અનેકવાર પૃથ્વીની સ્તુતિ કરે છું ત્યા તો
એને ધારણ કરતો તારો હાથ વાદ આપ્યો; અને ત્યારે વાણી બધે થઈ
મધ.>

૧૬. આ શ્લોકમાં કવિનો રાજા વિશેના રત્યાખ્યબાવ પ્રધાન છે; તેનું
અંગ પૃથ્વી વિશેના કવિનો રત્યાખ્ય બાવ છે. આને 'ગ્રેય' અલંકાર કહે છે.

૧ તારા સૈનિક શત્રુસુંદરી હરી લાવી, પતિ દેખતાં
આલિંગે, પકડે, કરે પ્રણતિઓ, ચૂમે બધે અંગને;
તે તારા શિયુઓ સ્તવે નૃપ તને “ઔચિત્યના સાગર!
પામ્યા દર્શન તારું ને સુકૃતથી વાગી વિપત્તિ બધી. ૧૧૯

આમાં ભાવનું, પ્રથમાર્ધ અને દ્વિતીયાર્ધથી (કમે) પ્રગટ થતા
રસાભાસ અને ભાવાભાસ [અંગ છે] ૧૮.

૧૯ અસિ વીંઝો જ ગર્જના કરી
ભ્રુકુટિથી ભડકાવીને બહુ
મદ શત્રુ બતાવતા; ગયો
ક્ષણમાં તે ઠહોં એ તું નિર્ભતાં. ૧૨૦

આમાં ભાવનું ભાવપ્રશમ [અંગ છે] ૨૦.

૧૭. <હે નૃપ તારા સૈનિકો તારા શત્રુઓની મૃગલોચનાઓને કેદ
કરી તેમના વ્હાલાઓના દેખતાં ભેટે છે, પગે પડે છે, પકડે છે, જ્યાં ત્યાં
ચૂમે છે; અને તે શત્રુઓ વડે તું આ પ્રમાણે વખણાય છે, ‘હે ઔચિત્યના
સમુદ્ર, તું અમારા સારા નશીબથી અમારી આંખે પડ્યો કે જેથી અમારી
બધી આપત્તિઓ દૂર થઈ ગઈ.’>

૧૮. આ શ્લોકમાં કવિને રાજ્ય વિશેનો રત્યાખ્ય ભાવ પ્રધાન છે.
શ્લોકની પહેલી બે લીટીઓ સૈનિકોનો પરસ્પરી વિશેનો શૃંગાર રસાભાસ સૂચવે
છે; છેલ્લી બે શત્રુઓનો પોતાના શત્રુરાજ્ય વિશેનો રત્યાખ્ય ભાવાભાસ
સૂચવે છે. આ બન્ન-રસાભાસ અને ભાવાભાસ રાજ્ય વિશેના, રત્યાખ્ય
ભાવનું અંગ છે. આને ‘ગર્જસ્વી’ અલંકાર કહે છે.

૧૯. <સતત તરવારના ફેરવવાથી અને ભમરના તળન વડે અને
ગર્જન વડે તારા શત્રુઓનો મદ અનેકવાર દેખાયો હતો; તે તારું દર્શન
થતાં ક્ષણમાં ક્યાંક ચાલ્યો ગયો.’>

૨૦. આ શ્લોકમાં કવિને રાજ્ય વિશેનો રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે;
શત્રુઓના મદસ્પી ભાવનું શાન્ત થઈ જવું એ તેનું અંગ છે. આને ‘સમાહિત
અલંકાર કહે છે.

‘‘મિત્રોની કંઈ પણ, શત્રુ, મૃત્યુ કે જીવન
માથે શરૂ જ કરનાં અણુપણ લીધાં
લીધું જીવન કમરમાં તર નામ કે.કે
તેણે વિચો! કદાં દોષો વધારી અવરડે. ’’

૧૨૧

આમાં પ્રાણોદય [અંગ છે]’.

‘‘ન રહેવાનાં, ભારે પ્રગટિત થતું દે.દ.૨’ નજ,
જમાની યોમીના પ્રવૃત્તિઓમાં હીન જાનનાં,
ચતા એકીવારે ત્વરિત શિથિલ કરાંગ તકલા
અરુનો. ને અર્ધો રમકડો પ્રગોરો જ તમને. ’’

૧૨૨

આમાં આયેજ અને પેશની કાંઈ [અંગ છે]’.

‘‘દુખે કોઈ, અમ કપલ રે. રી તપા. હું કુમારી
રહોવા દેને કર, અરકા રો માથ એ, કયાં નું બહે ? ’’

૨૧. <બાલધનનેવિમો (અને) મિત્રો મૃત્યુ નરા શત્રુ અણુપણ
કયા પ્રવલ થતા રે વિમો! અન્ન અર્ધનું બે.૫૪ રે.૫૧ રોંગા, તપા
નામે, ત્મા વિષમ અવરણ કરી નાખી.>

૨૨. આ શ્લોકમાં કવિને મળત રિંગા ગ્લાખ્યનાર પ્રધાન છે.
‘વસંતી અવરજી’થી વ્યજ થતો પ્રાણોદય ને ગ્લાખ્યનારનું અંગ છે.
આને ‘પ્રાણોદય’ અવકાર કહે છે.

૨૩. <તે સમયના પ્રિય થતા તપના દુઃખદર્શને મળત ન કરી
સાક્ષી અને પાઈતીના કથાના વિખંડના મિત્ર, પેટા અરુણને દૂર
કરનામા તપા અને સંવિત્વથી એકી સાથે પ્રગમેજ રમકડો (સંકર) તમને
અનંદ આપો.>

૨૪. આ શ્લોકમાં કવિના સિવ સિનેરો ગ્લાખ્યનાર પ્રધાન છે.
‘તગિત’ અને ‘સિથિલ’ પદોથી વ્યજ થતા આયેજ અને પેશની સંધિ
નેનું અંગ છે આને ‘બાલસંધિ’ અવકાર કહે છે.

૨૫. <‘કોઈ બેસે, હે ચપલ ખત, આટલી કનારાગ કેમ છે? હું
કુમારી છું, હાથનો ટોકો આપ, અરે આતો અનુચિત થયું, તુ મ્મા જન્ય
છે.’ હું મજલ જનવાસમા રહેતા તારા સત્ત્વી કન્વ. ૨૪ અને કપલો તોડતી
કાકને આ પ્રમાણે કહે છે.>

પૃથ્વીસ્વામી ! વન નિવસતા આપના શત્રુ કેરી

ઠન્યા લેતી કુંપળાં ફૂલ ત્યાં કોઇને એમ કહે છે. ૧૨૩

આમાં શંકા, અસૂયા, ધૃતિ, સ્મૃતિ, શ્રમ, દૈન્ય, વિશ્રોધ અને ઔત્સુક્યની શબ્દલતા [અંગ છે] ૨૬.

આ બધા રસવત્ વગેરે અલંકારો ને કે ભાવોદય, ભાવ-સંધિ, ભાવશબ્દલતા, અલંકાર તરીકે કહેવાયા નથી તોપણ કોઈ કહે એટલા માટે એમ કહ્યું છે. ૨૭ ને કે એવો

૨૬. આ શ્લોકમાં કવિનો રાજા વિષેનો રત્યાખ્યભાવ પ્રધાન છે. ‘દેખે કોઇ’ એ પદોથી શંકા, ‘અસ ચપલ રે’, એ પદોથી અસૂયા, ‘શી ત્વરા’ એ પદોથી ધૃતિ, ‘હું કુમારી’ એ પદોથી સ્મૃતિ, ‘રહાવા દેને કર’ એ પદોથી શ્રમ, ‘અરર’ એ પદોથી દૈન્ય, ‘શે થાય એ’ એ પદો વડે વિશ્રોધ, ‘ક્યાં તું જાયે’ એ પદોથી ઔત્સુક્ય સૂચવાય છે. આ બધાની શબ્દલતા કવિના રત્યાખ્યભાવનું અંગ છે. આમાં ‘ભાવશબ્દલતા’ અલંકાર છે.

૨૭. જેમાં ‘રસ’ ગુણીભૂત હોય તે રસવત્ અલંકાર ગુઓ. ટિ. ૧૨, ૧૪; જેમાં ‘ભાવ’ ગુણીભૂત હોય તે ‘ત્રેયસ્’ અલંકાર ગુઓ. ટિ. ૧૬; જેમાં ‘રસાભાસ અને ભાવાભાસ’ ગુણીભૂત હોય તે ‘બિર્જસ્વી’ ગુઓ. ટિ. ૧૮; જેમાં ‘ભાવશાન્તિ’ ગુણીભૂત હોય તે ‘સમાહિત’ અલંકાર ગુઓ. ટિ. ૨૦.

‘આ બધા રસવત્ વગેરે અલંકારો છે’—એ વાક્યમાંથી એ પણ નિષ્પન્ન થાય છે કે ભાવોદય (ક. ૧૨૧) ભાવશાન્તિ (ક. ૧૨૨) અને ભાવશબ્દલતા (ક. ૧૨૩) પણ અલંકારો છે. હવે પૂર્વના આલંકારિકોએ આમને અલંકાર ગણ્યા નથી, તો પછી વૃત્તિકાર શા માટે તેમનો પણ અલંકારમાં સમાવેશ કરે છે એવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે જે દૃષ્ટિથી ‘રસવત્’ વગેરે અલંકાર કહેવાય છે તે દૃષ્ટિથી ને કોઇ ‘ભાવોદય’ વગેરેને અલંકાર કહેવા ધારે તો તે કહી શકે; અને તેથી વૃત્તિકાર પણ એ દૃષ્ટિએ તેમનો અલંકારમાં સમાવેશ કરે છે. ‘જે પોતે ખીજનો ઉત્કર્ષ કરવા વપરાય’ તે અલંકાર; ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં રસ વગેરે તેમ જ ભાવોદય વગેરે સરખી રીતે ગૌણ હોઇ પ્રધાનભૂત રસ, ભાવ વગેરેના પોષક છે; માટે તેમાંના અમુકને ને અલંકાર કહો તો તે જ કારણથી ખીજને પણ અલંકાર કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

કોઈ વિષય નથી જેમાં ધ્વનિ અને ગુણીભૂત વ્યંજનો પોતાના પ્રસેદો સાથે સંકર અથવા સંસૃષ્ટિ ન હોય તો પણ 'પ્રધાનપણાથી વ્યવહારો થાય છે' ૨૮ એ ન્યાયે કોઈક સ્થાને કોઈક વટે વ્યવહાર થાય છે. ૨૯

વાસ્તવિક રીતે શ્રી. મમ્મટાચાર્યને આ બધા અલંકારો તરીકે સંમત નથી; તેમ હોત તો તેનો અલંકારની ચર્ચા કરતા દશમા ઉલ્લાસમાં ઉલ્લેખ હોત. પણ તેમાં એનો ઉલ્લેખ ક્યો નથી. મમ્મટાચાર્યે સુ. ૮૮ માં આપેલા સમુલ્લ પ્રમાણે આ અલંકાર કહેવાય નહિ. તે પ્રમાણે જે ધર્મો 'શબ્દાર્થ' અમલારા રસ વગેરે અંગીના ઉપકારક થાય તે અલંકાર કહેવાય; ઉપર પ્રમાણે જે સાક્ષાત્ ઉપકારક થાય તે અલંકાર નહિ, પણ ગુણીભૂત વ્યંજ કહેવાય. એટલે કે અલંકાર ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે અમુક કથન શબ્દની અથવા અર્થની ચમત્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી તે દ્વારા મુખ્ય બાબતની ઉપકારક થાય, નહિ કે શબ્દાર્થ પોતાની વ્યંજના શક્તિથી વ્યંજ બતાવીને લાગણી જ પ્રધાનભૂત બાબતના ઉપકારક થાય ત્યારે. અહીંયાં અંશકાર તેમનો અલંકાર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે તે કેવળ પ્રાચીન પ્રમા જણાવવા માટે જ.

૨૮. પ્રાચાન્યેન વ્યવહેસા મશક્તિ—અનેક બાબતોમાં જે મુખ્ય હોય તેને જ લખી આખા વિશે વ્યવહાર થાય.

૨૯. ઉપરના ઉદાહરણોમાં અમુક રસ કે ભાવ પ્રધાનપણે છે અને ખીજા તેને ઝાણુ છે. તો પછી તે શ્લોકોને રસધ્વનિ કે ભાવધ્વનિના ઉદાહરણુ કહેવાને બદલે શામળે ગુણીભૂત વ્યંજનાં ઉદાહરણુ કહેવા? તેના જવાબમાં કહે છે કે સાધારણુ રીતે ધ્વનિવાળા અને ગાંધીભૂત વ્યંજ વાળા શ્લોકોમાં એવો કોઈ નથી હોતો કે જેમાં તેમનો પોતાના પેટાબેદો સાથે એક અથવા બીજી રીતે સંકર કે સંસૃષ્ટિ ન હોય; છતાં પણ વ્યવહાર તો જે મુખ્ય હોય છે તેને લખે જ થાય છે. મુખ્ય એટલે કે વધારે ચમત્કારી. ઉપરના ઉદાહરણોમાં અમુક રસ કે ભાવ અર્થની દૃષ્ટિએ પ્રધાન એટલે કે અંગી છે પણ તેમના કરતા તેમને અગમ્ય વ્યંજ વધારે ચમત્કારી હોવાથી તેઓને ગુણીભૂતવ્યંજના ઉદાહરણુ જન્યા છે; જ્યારે અર્થની દૃષ્ટિએ પ્રધાન વ્યંજ ચમત્કૃતિમાં પણ પ્રધાન હોય ત્યારે તે ધ્વનિ કહેવાય.

૩૦. જનસ્થાને ભ્રાન્તં કનકમૃગતૃષ્ણાન્ધિતધિયા ।

વચો વૈદેહીતિ પ્રતિપદમુદશ્ચપ્રલપિતમ્ ॥

કૃતાલંકામર્તુર્વદનપરિપાટીષુ ઘટના ।

મયાત્તં રામત્વં કુશલવસુતા ન ત્વધિગતા ॥૧૨૪॥

આમાં શબ્દ શક્તિથી ઉત્પન્ન થતો રણકાર રૂપ, રામ સાથેનો ઉપમાન-ઉપમેયભાવ વાચ્યના અંગપણાને પામેલ છે.^{૩૧}

૩૨. ગાળી નિશાપ્રહર ક્યાંક, હવે પ્રભાતે

આવી ધોંમા પદથી, તન્વિ ! સહસ્રરશ્મિ

૩૦. <જનસ્થાનમાં કનકમૃગતૃષ્ણાથી આંધળી થએલી બુદ્ધિથી ભટક્યો, ઊગલે ઊગલે આંધુ આણી વૈદેહિ વૈદેહિ એવી વાણી બક્યા કરી. ખરાબ શેઠની તાબેદારી ઉઠાવવા પૂરેપૂરી ઘટના કરી, અને રામત્વ તો મળી ગયું પણ કુશલ-વસુતા ન મળી.> આ શ્લોક રામમેવાથી નિરાશ થએલા કવિની ઉક્તિ છે. તેમાં મૂળ શ્લોકમાં શબ્દો એવી રીતે ગોઠવ્યા છે કે જેથી તેમાંથી રામ સાથે ઉપમાનઉપમેય ભાવ વ્યક્ત થાય. જેમકે-(કવિપક્ષે) કનકની મૃગતૃષ્ણાથી -ધન મેળવવાની નિષ્ફળ આશાથી-આંધળો થએલો જનસ્થાનમાં-લોકોમાં 'વૈ દેહિ' 'આપો' એમ બકતો બકતો ભટક્યો. (રામપક્ષે) કનકમૃગની તૃષ્ણાથી આંધળો થએલો રામ વૈદેહિ-સીતા, સીતા બકતો રહતો જનસ્થાન નામના અરણ્યમાં ભટક્યો. (કવિપક્ષે) કામર્તુઃ-ખરાબ ધાણીની (વદનપરિ-પાટીષુ કૃતા અલં-ઘટના) તાબેદારી વિષે થાણું કર્યું (રામ પક્ષે) (લકામર્તુ) લંકાના ધણી રાવણની (વદન પરીપાટીષુઘટના કૃતા) મુખપંક્તિ વિગે આણી ચોળના કરી. (કવિ પક્ષે) મેં રામત્વ મેળવ્યું પણ કુશલ વસુતા-લક્ષ્મી ન મેળવી, (રામ પક્ષે) કુશલવસુતા (કુશલવ જેના સુત છે એવી) -સીતા-ન મેળવી.

૩૧ ઉપરના શ્લોકોમાં 'મેં રામત્વ મેળવ્યું' એ વાચ્યાર્થ પ્રધાન ન. 'જનસ્થાને' વગેરે પદોથી સૂચવાતો ઉપમાન-ઉપમેયભાવ તેનું અંગ અને છે. આ વ્યંજ્ય શબ્દશક્તિમૂલક છે, કારણ કે તેનો આધાર ઉપરના શબ્દો ઉપર છે, તે ફેરવી નાંખવામાં આવે તો તે ભાવ વ્યક્ત ન થાય.

૩૨. <હિ તન્વિગિ ! જો ! સૂર્ય દેવ દેહાગ્રે રાત્રિ પસાર કરીને અન્યારે સવારે ધીમે ધીમે આવીને વિયોગથી નીકળેલ ગએલા અંગવાળી આ કમળિનીને પાદપદ્મવડે પ્રસન્ન કરે છે.>

એને પ્રમત્ત કરતો ચરણે પડીને

આ પદિની વિરહથી ફૂરા જંગવાળી. ૧૨૫ [૨]

અહીંયાં અર્થશક્તિમયક વસ્તુરૂપ નાવકનાધિકારીના વૃત્તાન્ત,
તેની અપેક્ષા ન રાખતા સ્વિકૃતિનીના વૃત્તાન્તના અધ્યારોપ
(અભેદારોપ) થી જ ખટો થાય છે.^{૨૩}

વાચ્યસિદ્ધયંજ જેમકે—

૨૩. સ્ત્રિમિમગ્નિસાગરદ્વયતાં પ્રલયં મૂર્છાં મમઃ કર્મીત્તમાદમ્ ।

સાગરં જ જાગરુમુજગમં પ્રમદાતુર્જલે વિપં વિપંભિર્નિર્મામામ્ ॥૧૧૧॥

આમાં વ્યંજ્ય હાલાહલ વાચ્ય બુજગરૂપકને શિદ્ધ કરે છે.^{૨૪}

અથવા તેા જેમકે—

૨૩. આ શ્લોકમાં સૂર્ય અને પદિનીના વૃત્તાન્ત મુખ્ય છે. આખા
શ્લોકના અર્થમાંથી નાવકનાધિકારીનારૂપ વસ્તુ એક જ થાય છે. આ અર્થ-
શક્તિમયક વ્યંજ્ય સૂર્ય અને પદિનીના વાચ્ય વૃત્તાન્તને પોતાનો હોવાથી
તેનું અંગ છે.

અહીંયાં બુખીબુજ વ્યંજના બીજા બેદની-અપરનું અંગની ચર્ચા
પરી થાય છે.

૨૪. અહીંથી વાચ્યસિદ્ધયંજનાં ઉદાહરણો શરૂ થાય છે. <જલદ
રૂપી બુજગમયી ઉત્પન્ન થતું વિષ (પાણી) બગાડકારે વિપોભિનીએને (ચિત્ત)
ભ્રમ, (વિવેચના) અસચિ, ઉદાસીનતા, નિષ્પ્રેક્ષતા, મૂર્છા, અધકાર, સરીરની
દુર્બળતા, અને મરણ કરે છે.>

૨૫. અહીંયાં જલદ (વાદ્ય) એ જ બુજગ (સૂર્ય) છે એ રૂપક
વાચ્ય છે. જલવાચક વિષ સગદ હાલાહલ સૂચવે છે. આ વ્યંજ્ય વાચ્ય
-રૂપની સિદ્ધિનું અંગ છે એટલે કે જલવાચક વિષ સગદ હાલાહલ ન
સૂચવે તે જલદ એ જ બુજગ છે એ (વાચ્ય) રૂપક સિદ્ધ થાય નહિ. એ
ગીતે આ ઉદાહરણમાં વ્યંજ્ય વાચ્યાર્થની સિદ્ધિનું અંગ અને છે, અને તેથી
ગુથીબુજ અને ॥

‘જાહે’ અન્યુત ! દર્શનથી વળશે શું આપના તૃપ્તિ કે ?

ને એકાન્ત રહ્યાથી આગ વઢશે વાંકું મુઝાં હજનો;

એ વેળે મૂંગવેલી મોઢ સ્થિતિના ખેદે બહોલી ગોપાને

બેઠનો ગુલકે બરેલ તનુથી રહો તમોને હરિ.

૧૨૭ [૩]

આમાં અન્યુત વગેરે પદનું વ્યંજ્ય ‘એ વેળે’ વગેરે વાચ્યની
[સિદ્ધિનું આગ છે]^{૧૦}.

એક જગ્યાએ એક જ વડનાના કહેવાથી અને બીજી જગ્યાએ
બિન વડનાઓના કહેવાથી એ રીતે આ બેમાં ભેદ છે.^{૧૧}

અહમદ શંભકે—

અહમદે દર્શનોત્કણકા, હપ્ટે બ્દીક વિયોગની;

તમ અહમદે^{૧૨} હે હપ્ટે ગાનનેયે મુખ ના મળે. ૧૨૮ [૪]

આમાં, દેખાતો અંધ ન થાય અને વિયોગનો ભય ઉત્પન્ન
ન થાય એવું કર ‘એવું’ (વ્યંજ્ય) કિલ્લપ છે.

૧૦. <જે અન્યુત ! હે જાહે છે, તમારા દર્શનથી કાંઈ ગામ થશે ?
અને વળી મુઝાં કાંઈ આપમેં એ એકાન્તમાં કીંમત એના ખીન અર્થ કરશે.
એ પ્રસંગે મોઢવાની મીનથી એના ત્યાં વૃથા કામા રવાનો ખેડ મુઝવાય છે
ને વડે મંડે કહેલી ગોપાને આધિભાગ, એમાંથી આત્ર યજ્ઞેય સદીગ્યાળા
વડિ તમારું મનજી કરો.>

૧૧. અન્યુત વગેરે પદથી એવું વ્યંજ્ય મુઝવાય છે કે ‘તું અન્યુત
ને-દર્શનથી’ અનુત કાવ્ય-અભિ-વ્યેતો નથી માટે અહીં કેમ. હોતું વડામ
ને-વગેરે’. આ વ્યંજ્ય ‘એ વેળે’ વગેરેના વાચ્યપદોની સિદ્ધિનું અર્થ છે.
એ વાચ્યપદો દેખતા વ્યંજ્ય વિના સમજાય નહિ.

૧૨. ‘કાવ્યમણિમુ’ વગેરે કિલ્લપદનું કાવ્ય અને આ બેમાં વડામ
એક જ છે—એકે કે કવિ રીતે છે. એવામ ને જાહે અન્યુત ને-વગેરેના
વડામ મોઢ છે અને ‘એ વેળે’ વગેરેના વડામ કવિ છે.

૧૩. <દેખાય નહિ જાહે મેંદાન. કેમકે, દેખાય ત્યાં મેંદાન તમો
આત્ર એ રીતે તમારો દેશાગ્રી અને ન દેશાગ્રી. મુઝ જાહે મળે.>

૧૪. આ રીતેનું વાચ્ય સહજતે નહિ સિદ્ધિપદથી સમજાય નહિ
નિહાડે ને-અન્યુત છે—એકે ને-વાચ્યના અર્થ છે.

સંદિગ્ધપ્રાધાન્ય જેમકે—

૧૧ શરી ઉગતાં ઉદ્ધિતાં જેમ જરા ચળતાં નિજ સેવ' ઈંગે
સંચારિયાં લોચન, જિંજ જેવા ચોખો પરે ત્યાં વદને ઉમાના.
૧૨૬ [૫]

આમાં 'પરિચુબન કરવાને ઈંગા કરી' એ વ્યંજ્ય પ્રધાન છે કે
'લોચન સંચાર્યાં' એ વાચ્ય પ્રધાન છે એવો અર્થ [૬].^૧

દુન્ધપ્રાધાન્ય જેમકે—

૧૨ આઘોનો તિરકાર તબ્યે ધિત આપનું;
જામદગ્ન્ય સમે મિત્ર, નહિ તો દુર્મનાં થયે. ૧૩૦ [૬]

આમાં જામદગ્ન્ય સમે' ક્ષત્રિયોની જેમ રાક્ષસોનો સજામાં કષ્ટ
કરશે એ વ્યંજ્ય અને વાચ્યનું સરખું પ્રાધાન્ય છે ૧૧.

કાકુથી આશિષ્ત થતું જેમકે—

૧૩ 'શત્રુ' ન કોપથી રહે શત કૌરવોને,
પીઠે દુશાસન તણા ઉરથી ન રક્ત,
ભાંજું ન સાથળ મુયોધનના ગદાથી,
સંધિ કરે પશુ લઈ નૃપતિ તમારા. ૧૩૧ [૭]

૪૧. <ચન્દ્રનો ઉદય થતાં, સમુદ્રની જેમ, પોતાનું ધિય' કંઈકે ખમનાં
સંકેરે ઉમાના મુખ ઉપર જિંજારસ જેવા અધરોટો તરે લોચનો પ્રેવી.>

૪૨. વાચ્ય વધારે અમલકારી છે કે વ્યંજ્ય એ મરિદ છે, મરિદે વ્યંજ્ય
ગુણીભૂત છે.

૪૩. <આઘોનો અપમાનનો ત્યાગ તમારા જ કમ્પાણને મારે છે.
નહિ તો તેવો જામદગ્નિ મિત્ર ગુરૂએ થશે >

૪૪. આ શ્લોકમાં 'ક્ષત્રિયોનો જેમ નાચ કર્યો એમ તમારા રાક્ષસો-
નો પશુ નાચ કરશે' એ વ્યંજ્ય છે. 'આઘોનું' અપમાન નહિ કરવામાં
તમારું બહુ છે' એ વાચ્ય છે અને સરખી રીતે પ્રધાન છે.

૪૫ <યુદ્ધમાં કોપથી સેા કૌરવોને નહિ દણ્ડ, દુશાસનની છાતીમા-
થી લોટી નહિ પીડ, અને ગદા વડે મુયોધનની જાંચના ચૂસ નહિ કરી
નાખું તમારો રાજા બલે સાદાથી સંધિ કરે >

આમાં રોળું જ વગેરે વ્યંજ્ય વાચ્યના નિષેધની સાથે રહેલું છે. ૪૬

અસુંદર જેમકે—

૪૭ વાનીર કુંજમાંથી ઊડતાં પંખીનો અવાજ સુણી,
ધરકામમાં પડેલી વહુનાં ગાત્રો ઢીલાં થાયે. ૧૩૨ [૮]
આમાં ‘સંકેત દીધેલો કેમકે લતાગહનમાં પેઠો છે’ એ વ્યંજ્યના કરતાં ‘ગાત્રો ઢીલાં થઈ જાય છે’ એ વાચ્ય (વધારે) થમભારી છે. ૪૮

(સૂ. ૬૭) યોગ્યતા પ્રમાણે આમના ભેદો પહેલાંની જેમ ૪૬.
જાણી લેવા.

યોગ્યતા પ્રમાણે એટલે કે—‘ન્યારે વસ્તુ માત્રથી અલંકારો વ્યક્ત થાય ત્યારે તે ખરેખર ધ્વનિનાં અંગ છે—એને ધ્વનિ કહેવ-

૪૬. આ શ્લોક કોરવકુળનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર ભીમ જોડે છે. ‘રોળીશ નહિ’ વગેરે શબ્દો એને માટે ઘટતા નથી. માટે કાકુ ૧૮—એટલે જોલતાં અવાજ બદલાઈ જાય છે તે વડે—‘રોળીશ નહિ એમ નહિ’ વગેરે ‘અભાવનો અભાવ સૂચવી ‘રોળીશ જ વગેરે’ એવું વ્યંજ્ય સૂચવાય છે. આમાં વ્યંજ્ય પ્રધાન થતું નથી કારણકે તે અભાવસૂચક વાચ્યની સાથે જ સૂચવાય છે. જ્યાં કાકુ પછી વિલંબથી ધ્વનિ રકુરે ત્યાં તે પ્રધાન થાય. જુઓ ઉદાહરણ ૪૫ અને ૮૫ અહીં આ બંનેનો જાન કાકુ વડે સાથે થવાથી વ્યંજ્ય ગુણીભૂત થાય છે.

૪૭. <નેતરના કુંજમાંથી ઊડતાં પંખીઓનો કોલાહલ સાંભળતાં, ધરકામમાં રોકાએલી વહુનાં ગાત્રો ઢીલાં થઈ જાય છે.>

૪૮. આ શ્લોકમાં વાચ્ય કરતાં વ્યંજ્ય અસુંદર છે—માટે ગુણીભૂત શબ્દ સુણતાં એકદમ સર્વ અંગો ઢીલાં થઈ જતાં—એ વાચ્ય વધારે મુંઝવે છે.

૪૯. ગુણીભૂત વ્યંજ્યના પ્રકત આ આઠ ભેદો જ નથી. પણ ધ્વનિના જે રીતે ભેદ પાડવામાં આવે છે તે રીતે ગુણીભૂત વ્યંજ્યના પણ ભેદો થઈ શકે. યોગ્યતા પ્રમાણે એટલે કે ધ્વનિના જે ભેદ ગુણીભૂત વ્યંજ્યમાં ન કરી શકે એવા હોય તે ગાદ કરીને જુઓ ટિ. ૧.

શાવામાં પ્રયોજક ૩૧-કારણે કાવ્યવૃત્તિને તેમનો આશય ઉપર.
એ રીતે ખનિકારે બતાવેલી દિશાએ જ્યાં વસ્તુ માત્રથી અલંકાર
અલંકાર થાય ત્યાં ગુણીભૂત વ્યંજ્ય નથી.^{૧૧}

(સુ. ૬૮) આલંકાર^{૧૨} એવાં તેમની આર્થ સંસૃષ્ટિ અને
સંકરની રીતે ખનિનું મિશ્રણ થાય છે.

આલંકાર એટલે તે જ અલંકારો, અને અલંકારથી મુક્ત
એવાં તે^{૧૩} [ગુણીભૂત વ્યંજ્ય]. ખનિકારે તે કહ્યું છે—“ તે
આલંકાર ગુણીભૂત વ્યંજ્ય સાથે અને પોતાના પ્રત્યેક સાથે અલંકાર
અને સંસૃષ્ટિ વડે વળી અનેક રીતે પ્રકાશે છે. ^{૧૧૫}

૫૦. જે કાવ્યમાં વસ્તુમાત્રથી અલંકાર વ્યક્ત થાય તે ખનિ કાવ્ય
કહેવાય. જુઓ સુ. ૫૩.

૫૧. કાવ્યનો વ્યવહાર અલંકારની અપેક્ષા રાખે છે—એટલે કે
અલંકારની મુદરતાથી સમજાવેને કાવ્ય કહી શકાય.

૫૨. ખનિ કાવ્યના જે ભેદ ગુણીભૂત વ્યંજ્યમાં પડી શકતા નથી તે
આમાં બતાવે છે. જ્યારે વસ્તુથી અલંકાર શરૂ થાય ત્યારે તે હમિયાં ખનિ
કાવ્ય જ અને; તે કદાપિ ગુણીભૂત થાય નહિ. માટે એ દૃષ્ટિએ પાઠેલા
બેટો ગુણીભૂત વ્યંજ્યમાં આવી શકે નહિ. કારણકે વાચ્ય વસ્તુ કરતાં અલંકાર
વધારે મુદર ટોચ છે એ નિયમથી અગ્રહત વચ્ચે દારણથી વ્યંજ્યનું આશય
પડી જાય તો જગ અલંકારની આશયને લઈને તેને ખનિ જ કહેવો પડે.

૫૩. અલંકાર સમજથી એ અર્થો લેવાના: અલંકારો, અને અલંકારત્વ—
અલંકાર થવું તે—બાવવાયકનામ.

૫૪. ખનિ અને ગુણીભૂત વ્યંજ્યનું એક પ્રકારની સંસૃષ્ટિ અને ત્રણ
પ્રકારના સંકરથી મિશ્રણ થાય. અલંકારો સાથે એટલે—સમાસોક્તિ,
રસવત્ વગેરે ગુણીભૂતવ્યંજ્ય અલંકારો સાથે. અલંકારથી મુક્ત એવા તે
સાથે એટલે કે ઉપમા વગેરે (વાચ્ય) અલંકારોથી મુક્ત વસ્તુરૂપ ગુણીભૂત
વ્યંજ્ય સાથે. આવા ગુણીભૂત વ્યંજ્ય સાથે ખનિનું મિશ્રણ થાય.

સુ. ૬૩ અને સુ. ૬૮ ની દર્શકતા બેગી કરીએ તો એમ દર્શિત થાય
કે ખનિનું ખનિ સાથે, ગુણીભૂત વ્યંજ્ય સાથે અને વાચ્ય અલંકાર સાથે
મિશ્રણ થાય.

૫૫. તે એટલે ખનિ. પોતાના એટલે ખનિના.

(સ. ૬૨) એમ એકબીજાના મિશ્રણથી ભેદની સંખ્યા
પણી મોટી થાય. ૪૭

એમ—એ પ્રકારે પેટા ભેદો ગણતાં ગણના બહુ જ મોટી થઈ
જાય. જેમકે—લોક અને પ્રલોક ગણતાં શૃંગારનું અનન્તપણું થાય.
અમાની ગણતરીની તો શી વાત ?

પણ ૧૧ સંશોધમાં ધ્વનિના ત્રણ ભેદો છે; શાથી જે વ્યંજ-
નાં ત્રણ રૂપ ૫૭ છે. જેમકે કોઈક વાચ્યતાને સહન કરે છે અને કોઈક
બીજા પ્રકારનું છે (એટલે કે કોઈક વાચ્યતાને સહન ન કરે તેવું છે).
તેમાં વાચ્યતાસહ અવિચિત્ર અને વિચિત્ર. અવિચિત્ર માત્રવસ્તુ
રૂપ પણ વિચિત્ર અલંકારરૂપ છે. જેકે પ્રધાનપણે તે અલંકાર
છે છતાં ગ્રાહ્યજન્ય ન્યાયથી ૫૮ તેમ કહેવાય છે. પરંતુ રસાદિ
સ્વરૂપ અર્થ સ્વરૂપે પણ વાચ્ય નથી કારણકે [તે જે વાચ્ય
હોય તો] તેનું રસાદિ શબ્દ વડે અથવા શૃંગારાદિ શબ્દ વડે
અભિધાન થાય, પણ તેમ અભિધાન થતું નથી. તેનો પ્રયોગ
હોય તો પણ વિભાવાદિનો પ્રયોગ ન હોય તો તેથી તેનું જ્ઞાન
થતું નથી તેથી, તેનો પ્રયોગ ન હોય તો પણ વિભાવાદિનો
પ્રયોગ હોય તો તેનું જ્ઞાન થાય તેથી—એ રીતે અન્યથા
અનિરેકથી—એમ નિશ્ચિત થાય છે કે તે વિભાવાદિના અભિધાન
દ્વારા જ સમજાય છે. ૫૮ તેથી આ વ્યંજન જ છે. મુખ્યાયને પ્રાપ્ત
વગેરે ન હોવાથી તે લક્ષણથી જણાતો નથી

૫૧. અહાથી નવ પ્રકારનાં રસો વધે છે. અર્થાત્ નવ પ્રકારનાં અનિ
ચાલકાંશુરો જાણવી થાય. હવે અર્થનાં લક્ષણની નિર્ધારણ થાય. ૬૧ છે

૫૨. અનુરૂપ, અલંકાર, અલંકાર, અલંકાર

૫૩. અનુરૂપ, અલંકાર, અલંકાર, અલંકાર

૫૪. રસ રસ નથી. અર્થાત્ રસ છે. અર્થાત્ રસ
છે. એક રસને અર્થ રસ છે. એક રસને અર્થ રસ છે. એક રસને અર્થ રસ છે.
અર્થ રસ નથી. એક રસને અર્થ રસ છે. એક રસને અર્થ રસ છે. એક રસને અર્થ રસ છે.
અર્થ રસ નથી. એક રસને અર્થ રસ છે. એક રસને અર્થ રસ છે. એક રસને અર્થ રસ છે.

અર્થોન્તરસંક્રમિતવાચ્યમાં અને અત્યન્તતિરસ્કૃતવાચ્યમાં
 ૧૦ વસ્તુમાત્રરૂપ વ્યંજ્ય વિના લક્ષણા જ સંભવતી નથી
 એ પહેલાં સાબીત કર્યું છે.^{૧૧} શબ્દશક્તિમૂલકમાં^{૧૨} અભિધાનું
 નિયન્ત્રણ થવાથી અભિધાથી નહિ કહેવાતા અન્ય અર્થનું
 અને તેની સાથેના ઉપમા વગેરે અલંકારનું વ્યંજ્યત્વ
 નિર્વિવાદ છે.

અર્થશક્તિમૂલકમાં પણ, જે મતે વાક્યાર્થ, વિશેષમાં
 સંકેત કરવો યોગ્ય નથી એથી સામાન્યરૂપ પદાયોનો આકાંક્ષા
 સંનિધિ અને યોગ્યતાને લીધે પરસ્પર સંસર્ગવાળો, (કોઈ
 એક) પદનો અર્થ નહિ એવો વિશેષરૂપ (મનાય) છે તે
 અભિદિતાન્વયપદમાં^{૧૩} વ્યંજ્યને અભિધેય ગણવાની તે વાત
 ક્યાંથી હોય ?

“૧૧[બાહ્ય] અહીંમાં શબ્દ, વૃદ્ધ અને અભિધેયને પ્રત્યક્ષથી
 જુએ છે. એવા અર્થ સમજ્યો છે એમ અનુમાન કરવાના
 સાધનરૂપ [તેની] ચેષ્ટાથી સમજે છે. (૧). બીજી રીતે યદી ન
 શકે એ રૂપ અર્થોપત્તિ વડે દ્વિવિધ^{૧૪} શક્તિ ભણે. [પછી]

૧૦. જુઓ. ૧. ૨૩, ૨૪.

૧૧. જુઓ. સ. ૨૩ અને આગળ.

૧૨. જુઓ. ઉ. ૫૪.

૧૩. જુઓ. સ. ૭ અને શ્લોક. દેવાની મતલબ આ પ્રમાણે છે.
 અભિધાસક્તિ પદનો અર્થ જાણી શીખી વેળી દેવાથી વાક્યાર્થ પરાવવા
 માટે અભિદિતાન્વયપદોએ એક જુદી તાત્પર્યરૂપિની સીધારે છે. તે પછી
 તેઓ, વ્યંજ્ય કે જુનું જ્ઞાન વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થવા પછી થાય છે તેને,
 અભિધાનો વિષય થી રીતે કદી સકે ?

૧૪. અભિદિતાન્વયપદોનું સમાધાન કરી દેને અન્વિતાભિધાનવાદીના
 મતની ચર્ચા કરે છે. આ નમે દારિદ્ર્યોમા અને પછીની શ્લોકોમાં બાગક
 સંગ્રહ કેવી રીતે મદદ કરે છે તે મતાવે છે.

૧૫. વાચ્યવાચી અને વાચ્યવચી.

તથા પ્રમાણેથી જણાતો સંબંધ નહો. (૨).” આ બતાવેલી દિશાએ ૧૭—૧૮ ‘દેવદત્ત ગાય લાવ’ વગેરે ઉત્તમ વૃદ્ધના વાક્ય પ્રયોગથી, મધ્યમ વૃદ્ધ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ કામળા વગેરેવાળા અર્થને લઈ જતાં, ‘આ આ વાક્યથી આવો અર્થ સમજ્યો’ એવું તેની ચેષ્ટા વડે અનુમાન કરીને, તેમનો—અળાંક વાક્ય અને વાક્યાર્થનો,—અર્થોપત્તિથી, વાચ્યવાચક લાવરૂપ સંબંધ નિશ્ચિત કરી ગાલ તેમાં વ્યુત્પન્ન થાય છે. પછી ‘ચૈત્ર ગાય લાવ,’ ‘દેવદત્ત ઘોડો લાવ’ ‘દેવદત્ત ગાય લાવ’ વગેરે વાક્યપ્રયોગમાં તે તે શબ્દનો તે તે અર્થ બરાબર સમજે છે. એ રીતે અન્વયવ્યતિરેકથી પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિકારી વાક્ય જ પ્રયોગને યોગ્ય છે; તેથી વાક્યસ્થિત જ (અને) અન્વિત જ પદોનો અન્વિત પદાર્થો સાથે સંકેત ગ્રહણ કરાય છે. એ રીતે વિશિષ્ટ જ પદાર્થો વાક્યાર્થ છે, નહિ કે પદાર્થોનું વૈશિષ્ટ્ય.^{૭૦} જો કે, નિમ્ન ભિન્ન વાક્યોમાં વપરાતાં પદો પ્રત્યક્ષિતારૂપ જ્ઞાન વડે તેનાં તે જ છે એમ નિર્ણય થાય છે માટે અન્ય પદાર્થ-માત્રથી અન્વિત પદાર્થ સંકેતનો વિષય છે તો પણ સામાન્યથી અવગ્રહાદિત વિશેષરૂપ જ આ સમજાય છે; શાથી જે પરસ્પર અન્વિત પદાર્થો તેવા છે.^{૭૧} આ પ્રમાણે જે અન્વિતાભિધાન

૬૬. સંકેતરૂપ સંબંધ.

૬૭. આનો સંબંધ ‘બરાબર સમજે છે’ એના સાથે છે.

૬૮. અવતરણમાં આપેલી બે દારિકાઓ સમજાવે છે.

૬૯. આદેશ કરે તે ઉત્તમ વૃદ્ધ, આદેશ પ્રમાણે વર્તે તે મધ્યમ વૃદ્ધ.

૭૦. પદોના અર્થોનું વૈશિષ્ટ્ય નહિ એટલે કે—સંબંધ વાક્યાર્થ નથી, વાક્યથી પ્રતિપાદિત થતો નથી; પણ પરસ્પર સંબંધ પદાર્થો જ (પદોના અર્થો જ) વાક્યથી પ્રતિપાદિત થાય છે.

૭૧. ગાય લાવ—એ વાક્યમાં જે ‘લાવ’ પદ છે તે જ ‘ઘોડો લાવ’ એ વાક્યમાં પણ છે, બન્નેમાં ‘લાવ’ પદ સમાન છે. પહેલામાં ‘લાવ’ પદ ઘોડાથી અન્વિત છે તે અન્વય બીજા વાક્યમાં નથી. આ ઉપરથી

વારીઓ કહે છે તેમના અને પણ — સામાન્યવિશેષરૂપ પદાર્થો
અદેશનો વિષય છે તેથી જે અને અતિવિશેષરૂપ પદાર્થો
અદેશનો વિષય ન હોવાથી, અવાચ્ય જ વાક્યાર્થથી અદેશ પદેસો
સમજાય છે ત્યાં, અધોન્નરૂપ ‘ઓઠે રાજ શીકો’ (ક્રિ. ૨) ૨
વચેરમાં વિધિને [વાચ્ય ગણવાની] અર્થ આપી રહી, ૧૧

એમ કહિયો શાય છે કે ‘લાવ’ એ અમુક વિદિષ્ટ વાચ્ય સાથે અન્વિત
નથી પણ ‘લાવ’ પદાર્થથી અન્વિત એવો તેનો સામાન્ય અર્થ જ શાય
પણ ‘માવ લાવ’ વચેર વાચ્યમ, તો માવથી વિદિષ્ટ પદાર્થ સાથે
અન્વિત શાય છે આ થી રીતે જને? માટે જુદી એક પ્રાપ્તિરૂપિ
સ્વીકારી એમને એના વડે વિશેષ અર્થ રજુ. એના અભિધાનમાં
અન્વિતાભિધાનવાદી કહે છે કે એ વાચ્ય માત્રી છે કે સકેતનો વિષય
પદાર્થ, માત્ર બીજા કોઈ પદાર્થથી જ અન્વિત દોષ છે, તો પણ તે
સામાન્યથી વ્યાપ્ત વિશેષરૂપે જ બામે છે. કામ્યો જે પદાર્થો પરપર સંબંધ
શાય છે તેમનું સ્વરૂપ એ જનનું છે એટલે કે સામાન્યરૂપ વિશેષરૂપ છે,
એને તેથી વિશેષ મંબધ સમજાય છે. માટે તાત્પર્યરૂપિ એવી બીજી રૂપિ
સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

૭૨. અન્વિતાભિધાનવાદીએને મતે પણ વ્યવસ્થા સ્વીકારવાની જરૂર છે
એમ સાબીત કરે છે. સકેતનો વિષય સામાન્યવિશેષરૂપ પદાર્થ છે કદા. તરીકે
‘માવ લાવ’ એ વાચ્યનું ‘લાવ’ પદ સામાન્યવિશેષરૂપ છે. ‘લાવવું’
એ પદમાં ‘મને તે કાંઈક લાવવું’ એવો સામાન્ય અર્થ છે; અમુક યોક્તસ
કંઈક લાવવું, એ વિશેષ અર્થ પણ છે. આ સામાન્યવિશેષરૂપ ક્રિયા
વાચ્યાર્થમાં અતિવિશેષરૂપ શાય છે — ‘અમુક કાંઈક યોક્તસ લાવવાની,’
ક્રિયા ‘અમુક મામ જ લાવવાની’ ક્રિયારૂપ અતિવિશેષરૂપ પકડે છે. આ
અતિવિશેષ ક્રિયા પદના સકેતનો વિષય નથી, માટે વાક્યાર્થમાં રહેસો પદનો
અતિવિશેષરૂપ અર્થ અવાચ્ય છે એટલે કે અભિધાનો વિષય નથી હવે ‘ઓઠે
રાજ શીકો’ (ક્રિ. ૨) વચેર શ્લોકમાં ‘તું તે અધમની પાસે ગઈ નથી’
એ નિષેધરૂપ વાક્યાર્થમાં જે વિધિરૂપ વ્યવચાર્થ નીકળે છે તેને અભિધાનો
વિષય ગણવાનો વિચાર પણ કેમ કરી શકાય? વાક્યાર્થ પોતે જ ને
અભિધાનો વિષય ન હોય તો તેના ચાલમાથી નીકળતો વ્યવચાર્થ પણ
અભિધાનો વિષય ન હોય એમાં નવાઈ નથી

અભિહિતાન્વયવાદમાં અનન્વિત અર્થ છે (એટલે કે સંકેતનો વિષય છે) અને અન્વિતાભિધાનવાદમાં ફક્ત અન્ય પદાર્થથી જ અન્વિત (અર્થ છે એટલે કે સંકેતનો વિષય છે). અન્વિતવિશેષ તો અવાચ્ય જ છે. તેથી બન્ને મતમાં વાક્યાર્થ અપદાર્થ જ છે.

૭૪. “નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પવાં” એમ જે કહેવામાં આવે છે તે વિષે [પૂછવાનું કે] નિમિત્ત કારકરૂપ છે કે જ્ઞાપકરૂપ? શબ્દ (અર્થનો) પ્રકાશક હોવાથી કારક નથી; જે અજ્ઞાત છે તે જ્ઞાપક શી રીતે બને? અને જ્ઞાતત્વ સંકેતથી જ આવે; અને તે (સંકેત) ફક્ત અન્વિતમાં જ હોય. આ રીતે જ્યાં સુધી નિયત નિમિત્તપણું નિશ્ચિત થતું નથી ત્યાં સુધી નૈમિત્તિકની પ્રતીતિ જ શી રીતે થવાની? તેથી ‘નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પવાં’ એ અવિચારી બોલવું છે.

૭૩. બન્ને મતનો સંક્ષેપમાં સાર આપે છે. અભિહિતાન્વયવાદમાં અન્વિત થયા વિનાના અર્થો—વાક્યાર્થ—તાત્પર્યવૃત્તિથી સમગ્રાય છે એટલે કે તે અવાચ્ય છે—પદનો અર્થ નથી—એટલે કે અભિધાથી જણાતો નથી; અન્વિતાભિધાનવાદમાં અમુક કાંઈકથી અન્વિત, અમુક (અતિ)વિશિષ્ટ અર્થથી અન્વિત થાય છે. આ (અતિ)વિશિષ્ટ અર્થ પણ પદનો અર્થ નથી—એટલે કે અભિધાથી જણાતો નથી. બન્ને મતમાં વાક્યાર્થ અભિધાનો વિષય નથી—તો પછી તેમાંથી નીકળતો વ્યંગ્ય પણ બન્ને મતે અભિધાનો વિષય ન કહેવાય.

૭૪. અહીંથી નવો વાદ શરૂ થાય છે. નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તો કલ્પાય છે—કારણથી કારણ કલ્પાય છે (કારણ શબ્દ સાધારણ અર્થમાં, એકલા કારક અર્થમાં નહિ). વ્યંગ્યથી કાર્ય આપણી પાસે છે તેનું કારણ કલ્પવાનું છે; બીજું કોઈ કારણ સંભવી શકતું નથી એટલે શબ્દને જ તેનું કારણ માનવું જોઈએ. એટલે કે જેમ શબ્દ વાક્યાર્થ પ્રતીતિનું નિમિત્ત છે તેમ તેનું ઘડી ઘડી અનુસંધાન કરી તેને વ્યંગ્યનું પણ નિમિત્ત માનવું જોઈએ; બીજી કોઈ વૃત્તિ સ્વીકારવાની જરૂર નથી. અભિધા જ ખસ છે. શબ્દ સામાન્ય પછી જેટલો અર્થ નીકળે—પછી તે વાચ્ય હોય કે વ્યંગ્ય હોય—તે

“તીરની જેમ તે આ દીર્ઘ અને દીર્ઘતર વ્યાપાર છે” એવી અને “જે પર શબ્દ દોષ તે શબ્દાથ” એવી, નિમિત્ત અદીર્ઘ વાચ્ય જ છે—એમ જોએ. દહે છે તે પ્રજાએ. તાત્પર્યની વાત: જાણી પ્રતીતિનું નિમિત્ત શબ્દ જ ને—કારણે દેકે દેકાં તે જ વ્યક્તિત્વ છે. આમ પૂર્વપક્ષ છે. તેનું જગત્ત જનિતાર આ પ્રમાણે કહે છે. નિમિત્ત એ રૂપે દોષ—કાનો વસ્તુને રૂપલ કથા રૂપ કારક દોષ કે જાણવા રૂપ ગાપક દોષ. (બુદ્ધિગમ્યાસ ૪ રી. ૨૬. ૩૦) શબ્દ અર્થનું કારક નિમિત્ત દોષ મો નહિ—ને અર્થનો પ્રકાશ કહે છે. માટે ગાપક રૂપ જ સંબંધી સી. દહે જાણને ગાપકરૂપ અર્થએ તે ને પણ “જગત્ત” વ્યાપકથી રીતે સંબંધે? કાર્ય દેખાયી કારણ જાણવાનું છે; એટલે કે કારણ. અદીર્ઘ શબ્દરૂપી કારણ, અઘાત છે—દહે શબ્દરૂપી અઘાત કારણ રીતે અર્થનો ગાપક થઈ શકે! એવે અઘાત દોષ બીજાને રીતે જાણવા સી? માટે તે ગાપક પણ આ વ્યાપકી સંબંધી થઈ નહિ. દહે પાંચ કે શબ્દ ગાત વગેરે છે અને એ રીતે તે ગાપક થાય છે પણ એનું જાનવા નો મંદેનથી જ સંબંધી થઈ એટલે કે અમુક અર્થવાચક અમુક શબ્દ કે એવા જાનવા જ સંબંધી થઈ. પણ સંગત તો કેવળ અનિત અર્થમાં મંદન કરાય છે નહિ કે અનિતવિશેષમાં અથવા વિધિરૂપ અર્થમાં. દહે જ્યાં સુધી અમુક શબ્દ અમુક વિશેષ અર્થમાં સંગતવાળો છે એવો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી તે શબ્દથી ને અર્થનું જાન ન થાય, અને જ્યાં નથી તે વિશેષ અર્થનું જાન ન થાય ત્યાં સુધી તે વિશેષ અર્થનો તે શબ્દમાં મંદન કદાચ પણ ન થાય. આ રીતે નૈમિત્તિક પ્રમાણે નિમિત્તની કથના કરવા જ્યાં અન્યોન્માત્ર્ય દોષ આવી પડે છે. આ રીતે તમારે મને જ્યાં સુધી સંગત જ સિદ્ધ થઈ શકે નથી ત્યાં સુધી નૈમિત્તિકની—અન્યની—પણ પ્રતીતિ અસંભવિત છે.

સિદ્ધાન્તીના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અન્યની ઉપસ્થિતિમાં શબ્દ ગાપક નો છે પણ તેનું ગાપકત્વ વ્યાપાર વિના સંબંધે નહિ. જેમ શબ્દ અભિધા વ્યાપારથી વાચ્યાર્થ દર્શાવે. સક્ષણાવ્યાપારથી સક્ષ્યાર્થ દર્શાવે તેમ અન્યાર્થ દર્શાવવા માટે કોઈ વ્યાપાર કલ્પવો જોઈએ. તે વ્યાપારને અમે અન્યના કહીએ છીએ.

૩૫. અદીર્ઘી નવો વાદ સર થાય છે. જેવી રીતે કોઈ જગત્તવાન પુખ્તે કેટલું એક જ તીર પોતાના એક જ વેમરૂપી વ્યાપારથી સમુદનું અપ્તાર,

યુક્તિનું ^{૭૬}તાત્પર્ય જાણતા નથી. જેમ કે ૭૭—‘ભૂત અને ભવ્ય સાથે કહેવાતાં ભૂત ભવ્ય માટે કહેવાય છે.’ એ રીતે કારક પદાર્થો ક્રિયાપદાર્થથી અન્વિત થતાં મુખ્ય ક્રિયાની સંપાદન કરનાર પોતાની ક્રિયાનો આશ્રય હોવાથી સાધ્યના જેવા થાય છે,^{૭૮}

ભેદ છે, મર્મ ભેદ છે અને પ્રાણ હરે છે એ જ રીતે સારા કવિએ વાપરેલા એક જ શબ્દ એક અભિધા વ્યાપારથી જ પદાર્થનું જ્ઞાન, અન્યયબોધ અને વ્યંજ્યપ્રતીતિ કરાવે છે. આ રીતે જેને વ્યંજ્ય કહીએ છીએ તે વાચ્ય જ છે. કારણકે શબ્દ એક જ અર્થ કહી વિરામ પામે છે એમ નથી પણ જેટલું કહેવાનું છે એટલું જણાવી વિરામ પામે છે. આ એક યુક્તિ થઇ. બીજી કહે છે—જે અર્થમાં જે શબ્દનું તાત્પર્ય જે હોય તે તે શબ્દનો અર્થ કહેવાય. આ બન્ને કારણોથી ‘ઓળે રાગ શીકા’ (ઉદા. ૨) વગેરેનો વિધિરૂપ અર્થ વાચ્ય જ છે. વ્યંજ્ય સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

૭૬. ચત્વરઃ શબ્દઃ સ શબ્દાર્થઃ—જે પર જે શબ્દ હોય તે શબ્દાર્થ—એ મીમાંસકોએ કહેલા નિયમનું તાત્પર્ય તેઓ જાણતા નથી—ગદ્ય જાણતા નથી.

૭૭. ઉપરના ન્યાયનો અર્થ સમજાવે છે. કહેવાનો સાર એ છે કે ઉચ્ચારેલા શબ્દો વડે પ્રતિપાદ્ય બધા અર્થોમાંથી જે ભાગમાં વિધેયત્વ હોય તે ભાગમાં તેનું તાત્પર્ય સમજવું, નહિ કે બધાએ અર્થોમાં. આ બાબતનું પ્રતિપાદન વાક્યના સ્વરૂપ નો વિચાર કરી કહે છે, ‘ગાય લાવ’ એ વાક્યમાં ‘ગાય’ ભૂત છે—સિદ્ધ છે—કારક છે. ‘લાવ’ ભવ્ય છે—સાધ્ય છે—ક્રિયા છે. આમાં ભૂત ભવ્યને માટે ઉચ્ચારાય છે—એટલે કે સિદ્ધ પદાર્થ સાધ્યના વિષય તરીકે ઉચ્ચારાય છે. કારણકે વાક્યમા ઉપસ્થિત થએલા પદાર્થોમાં સિદ્ધ પદાર્થો પ્રાપ્તરૂપ હોવાથી તેમનું વિધાન કરવું નકામું છે. માટે સાધ્યરૂપ પદાર્થો જ વિધેય થઇ શકે—એટલે કે જે વિધેય હોય તે જ તાત્પર્ય થાય અને તે જ વાક્યાર્થ કહેવાય અને તેને માટે જ વાક્ય ઉચ્ચારાય.

૭૮. વિધેયત્વ એટલે પ્રવર્તનારૂપ વિધિના વિષય થવું તે. ક્રિયાપદ આ વિષય થઇ શકે એટલે કે સાધ્ય થઇ શકે પણ કારક શી રીતે સાધ્ય થાય? તો કહે છે કે જ્યારે કારક પદાર્થો ક્રિયાના સંબંધમા આવે છે ત્યારે તે પણ સાધ્ય જેવાં થાય છે—કારણકે તેઓ પોતાની ક્રિયાના આશ્રયરૂપ છે—જે ક્રિયા મુખ્યક્રિયાનું સંપાદન કરે છે—જેમકે ‘ગાય લાવ’ એ વાક્યમાં

અને તેથી 'નહિ જોવાને જાગ્ય' એ ન્યાયથી જેટલું જાણ્યું છે તેટલાં જ વિધાન થાય છે.' જેમકે બોલ પ્રમાણેથી જનિએ-એ કરવાનું અનુષ્ઠાન સિદ્ધ થયા પછી, "સાતપાપથી જનિએ-અનુષ્ઠાન કરે એ" એમાં સાતપાપનું જ વિધાન કરવાનું છે. બીજી રીતે દરન ક્રિયાનું સિદ્ધિ થઈ મળ્યો "હદિ વટે દોષ છે" વગેરેમાં હદિ વગેરેના આધનપણાનું વિધાન કરવાનું છે.

કેાઈ જગ્યાએ જેનું વિધાન, કેાઈ જગ્યાએ ત્રણનું વિધાન પણ, જેમકે 'સાત પદ વણ' વગેરેમાં એકનું વિધાન, મેનું વિધાન અથવા ત્રણનું વિધાન છે. તેથી 'જે જે વિધેય છે તેમાં જ તાત્પર્ય' છે' (જિનો અર્થ એવો છે કે) દુપાસ શબ્દનું જ અર્થમાં તાત્પર્ય છે—'નહિ કે સમગ્રય તેટલા બધામાં એ, એમ દોષ તો 'આગળ દોરે છે' વગેરેનું કોઈકવાર પાછળ વગેરે અર્થમાં તાત્પર્ય થાય.'^{૧૧}

'જેર ખા, પણ એને ઘેર જમીય નહિ' એ વાક્યમાં 'એને ઘેર જમીય નહિ' એ તાત્પર્ય છે માટે તે જ વાક્યાર્થ છે—'એમ જે કહેવાય છે [તેના જવાબમાં કહેવાનું કે] તેમાં 'પણ' એક સાધની સ્વતંત્ર ક્રિયા સાવચાની ક્રિયાનું સંપાદન કરે છે—અને માત્ર તેનો આશ્રય છે—માટે તે સાધ્ય જેવી બને છે. આ રીતે ક્રિયા અને કારક બન્ને સાધ્યરૂપ જની સરતાં દોષથી બગેમાં વિધેયત્વ પડી શકે.

૭૮. જેમ અગ્નિ જાળેલાને જાળનો નથી પણ નહિ જાળેલાને જાળ છે તેમ વાક્ય જે કાંઈ અપ્રાપ્ત છે તેનું જ વિધાન કરે છે—અને તે જ તેનું તાત્પર્ય છે.

૮૦ જેના માટે શબ્દ દુગ્ધમાં દોષ તે જ તેનું વિધેય છે અને તેમાં તેનું તાત્પર્ય છે.

૮૧ જે કાંઈ સમગ્રય એ બધામાં એ તાત્પર્ય ગણીએ તો 'આગળ' શબ્દ જે પાછળની અપેક્ષા રાખે છે તેથી પણ 'આગળ દોરે છે' એમ બોલતા પાછળ પણ સમગ્રય અને તેમાં તેનું તાત્પર્ય થાય એટલે કે 'આગળ દોરે છે' નેનું પાછળ દોરે છે એવું તાત્પર્ય થાય.

વાક્યપાતું સ્વયં છે. પણ જાને આખ્યાત વાક્યોમાં અંગાંગિભાવ (મટતો) નથી તેથી 'ઝેર ખા' એ વાક્યને મિત્રનું વાક્ય ગણી અંગતા દ્રવ્યની ભેદભે, અને એ રીતે 'ઝેર ખાવા કરતાં એને ઘેર જમવું ખરાબ છે, તેથી કોઈ પણ રીતે એને ઘેર જમવું નહિ' એવું ઉપાસ શબ્દોના અર્થમાં જ તાત્પર્ય છે.

વળી એ શબ્દ સાંભળ્યા પછી જેટલો અર્થ સમજાય તેટલા જાણમાં શબ્દનો અભિધાન વ્યાપાર હોય તો પછી 'ગ્રાહણ' અને છાકરો થયો, ગ્રાહણ તારી કન્યા ગર્ભવતી છે' વગેરેમાં કઈ શોક વગેરે પણ કેમ વાચ્ય ન થાય? લક્ષણા પણ શા માટે (સ્વીકારવી), શાથી જે લક્ષણીય અર્થમાં પણ દીર્ઘ અને દીર્ઘતર આપારથી પ્રતીતિ સિદ્ધ થયો, અને શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન અને સમાખ્યામાં પહેલું ગીજ કરતાં ગણવાન શી રીતે થાય? આથી અન્વિતાભિધાનવાદમા પણ વિધિનુ એ અવ્યત્વ સિદ્ધ છે.

૮૨ જૈમિનિનું મુત્ર નીચે પ્રમાણે છે. "શ્રુતિલિંગવાક્યપ્રકરણમ્થાન-મમાર્યાનાં મમવાયે પાર્દર્શ્યમર્થત્વિપ્રકર્ષાતિ" આ મુત્રનો અર્થ એ છે કે શ્રુતિ આદી છ પ્રમાણોમાં જે પૂર્વ પૂર્વવર્તી છે તે પર પરવર્તી કરતા ગણવાન છે, અર્થાત્ પૂર્વ કરતા પર (પછીનું પ્રમાણ) દુર્જન છે. શાથી જે પરવર્તી પ્રમાણથી અર્થની પ્રતીતિ વિલ અર્થા થાય છે—૮૨.૩ પૂર્વવર્તી પ્રમાણથી શીઘ્ર થાય છે.

હવે જે કેવળ અભિધાવૃત્તિ ન રસાકારીએ તે. જે સ્થાને નિર્ણય લિંગ આદિ અનેક પ્રમાણોથી અનેક અર્થો ઉપસ્થિત થતા હોય ત્યાં તે અર્થો અભિધાવૃત્તિ દ્વારા ઉપસ્થિત થવાને લીધે એક ન સ્વયં ઉપસ્થિત થાય અને એ રીતે દરેક પ્રમાણોથી પ્રતીત થતા અર્થોના નાગમા પૌર્વાપર્ય ન રહેવાથી કોઈનું દુર્જનપણું કે પ્રજનપણું ન રહે, પણ ખરી રીતે નો પૌર્વાપર્યને લીધે દુર્જનપણું અને પ્રજનપણું જૈમિનિએ નક્કી કરેલું છે,

શ્રુતિ આદિ પ્રમાણોનો અર્થ સંક્ષેપમા નીચે પ્રમાણે છે. (૧) શ્રુતિ—પ્રમાણોનો અર્થ જણાવા માટે જે શબ્દ અન્ય શબ્દની અપેક્ષા ન રાખતો

વળી 'કુરુ રુચિ' (કરો રુચિ) કાવ્યની અંદર ઊંધાં હોય તો શી રીતે દોષ થાય? કારણકે આમાં અસુચ્ય અર્થ અન્ય પદાયોથી અનિવત નથી તેથી અનલિધેય જ છે; તેથી આવું વગેરે અપરિત્યાજ્ય થાય!

દોષ તે શ્રુતિ કહેવાય. જેમકે—'ગ્રીહીતવદન્તિ' 'દાંચરને ખાડે છે' આમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ એટલે કે 'ને'—પ્રત્યયરૂપ ચન્દ્રશ્રુતિ છે કારણકે તે પોતાનો કર્મત્વરૂપ અર્થ જાણાવામાં ખીળ કોણ ચન્દ્રની અપેક્ષા રાખતો નથી. (૨) લિંગ. અર્થવિશેષ જણાવનાર જે ચન્દ્રમન સામર્થ્ય તે લિંગ. જેમકે—'વર્હિર્દેવગદનં દામિ?' 'પુરોગ્રસ્તના સ્થાનભૂત દાખને કાપું છું' એ સ્થાનમાં દાખને કાપવા રૂપ અર્થને પ્રકાશિત કરવાનું 'દામિ' 'કાપું છું' એ (બુત) પદમાં સામર્થ્ય છે તે જ લિંગ કહેવાય. એ રીતે આ મંત્ર 'દાખ કાપવાનું' મંગ બને છે. 'જે મનનું જે અર્થ પ્રકાશિત કરવાનું સામર્થ્ય દોષ તેનું તે મંગ બને છે' એ ન્યાયથી. (૩) 'પરસ્પર આકાંક્ષાને લીધે કાર્મ પશુ એક અર્થમાં પર્યાવસાન પામેલાં જો એ વાત્સ' જેમકે દેવમ્ય ત્વા મન્વિત્ પ્રગવેડભિનોર્વાહુન્વામ વૃક્ષો દમ્વાન્વામન્વે જુષ નિર્વપામિ 'દેવ સવિનાના પ્રસવમા રહેતું—એટલે કે અભ્યનુગામાં ગ્દેતું (મવિતા દેવ વડે પ્રસૂત)—અધિનોના બાદ વડે, પૂવનના કાચ વડે, અગ્નિને અભિપ્રેત એવા તને (દવિને) નિર્વપું છું (અર્પું છું, દોમું છું). આમાં 'નિર્વપામિ' 'નિર્વપું છું' એ લિંગમ્બી + જુષ + 'અભિપ્રેત.' એ બાગનો નિર્વાપમા વિનિયોગ છે. તેની સાથે 'દેવમ્ય ત્વા' 'દેવ તને' વગેરે બાગનો પશુ એકવાક્યનાના બગથી નિર્વાપમાં જ વિનિયોગ થાય છે. (૪) પરસ્પરની આકાંક્ષા તે પ્રકરણ જેમકે દર્શાવ્યંતમાગ્વાં સ્વર્ગકામો યજેત, ગર્મિધો યજતિ તદ્વનવાત યજતિ આગ્વમાગ્વાં યજતિ. 'સ્વર્ગ'ના દેખનારે દર્શ અને પૂર્વમાત્ર વાચ કરેલા. અર્થાત્ તે વાગો વડે સ્વર્ગ—અપૂર્વ દ્રવ્ય કંવું. 'સમિધિને યજે, તનનપાતને યજે, અને આલ્પમાગને યજે' અર્થાત્ સમિધિ-યજ, તનનપાતવાચ અને આલ્પમાગવાચવડે દ્રવ્યન કરે. આ એ વાગો વચ્ચે પરસ્પર આકાંક્ષા છે. (બે વાગો વચ્ચે પરસ્પર આકાંક્ષા છે, કારણકે જોઈ શકાય તેવા સ્વર્ગરૂપ જાણું કયન છે. તેથી સ્વર્ગાનુદય અપૂર્વ દર્શ અને પૂર્વમાત્ર જોઈવડે કેવી રીતે દ્રવ્યન કરતું એવી ઉપકાર-આકાંક્ષા રહે છે, અને બીજા વાગોમા જાણું કયન ન હોવાથી

વળી જે વાચ્ય-વાચકથી લિપ્ત વ્યંગ્ય-વ્યંગ્યકલાવ સ્વીકાર-વામાં ન આવે તો અસાધુત્વ વગેરેનું નિત્યદોષત્વ અને કષ્ટત્વ વગેરેનું અનિત્યદોષત્વ^{૮૩} એ રીતે વિભાગ કરવા અયોગ્ય થાય, પણ અયોગ્ય નથી, શાથી જે [તે] બધાને વિભક્ત તરીકે સમજાય છે. વાચ્યવાચક ભાવથી લિપ્ત વ્યંગ્યવ્યંગ્યકતાનો આશ્રય લેવામાં આવે તો, વ્યંગ્ય બહુ રૂપ હોવાથી ક્યાંક જ, કોઈકના જ ઉચિતપણાને લીધે વિભાગવ્યવસ્થા ઘટે.

‘કપાલિના સંગ તણા પ્રલોભથી, ઘયાં હવે છે અતિશોચનીય એ,^{૮૪}

સમિધ્યાગ વગેરે યાગો વડે શું ઉત્પન્ન કરવું એવી પ્રયોજન-આકાંક્ષા રહે છે. પહેલા વાક્યમાં ‘કષ્ટ રીતે’ એવી ઉપકાર-આકાંક્ષા અને બીજા વાક્યોમાં ‘શું ઉત્પન્ન કરવું’ એવી પ્રયોજન-આકાંક્ષા હોવાથી આ બન્ને વાક્યોનો પરસ્પર સંબંધ જોડાય છે. એનું નામ પ્રકરણ. તેથી એવો અર્થ નીકળે કે સમિધ્યાગ વગેરે દર્શ અને પૂર્ણમાસયાગનાં અંગ છે. [અપૂર્વ એટલે કે રક્ષ પ્રાપક અદૃષ્ટ]. ૫ ‘દેશની સમાનતા તે સ્થાન’ કહેવાય છે. સ્થાનને ક્રમ પણ કહે છે. પાઠક્રમ અને અનુષ્ઠાનક્રમ એવી રીતે તે બે પ્રકારનો હોય છે ઇત્યાદિ. ૬ ‘સમાખ્યા એટલે યૌગિકશબ્દ’ જે શબ્દથી તેના અવયવોનો જ અર્થ જણાય છે તે યૌગિક શબ્દ. જેમકે ‘પાચક’ પચ્=રંધિવું—‘અક’ કર્તૃબોધક પ્રત્યય એ બે અવયવોનો જ અર્થ એ શબ્દમાં જણાય છે, માટે તે યૌગિક છે.

વધારે વિગત માટે^{૮૫} અને પૂર્વાંપરની પ્રબળતા દુર્બળતા માટે જુઓ જૈમિનીસૂત્ર અધ્યાય ૩, પાદ ૩, સૂત્ર ૧૪.

૮૩ વ્યાકરણના દોષો આવવા તે અસાધુત્વ વગેરે દોષો. શ્રવણને કહુ લાગે એવા શબ્દોનો પ્રયોગ અમુક ઠેકાણે દોષરૂપ છે પણ અમુક ઠેકાણે નથી, જેમકે શૃંગારાદિમાં દોષરૂપ પણ રોદ્ર વગેરેમાં દોષરૂપ નહિ.

૮૪ ઉપરનો શ્લોક કુમારસંભવ સર્ગ ૫ શ્લો. ૭૧માંથી લીધો છે. ઉત્તરાર્ધ નીચે પ્રમાણે છે. ‘કલા કલાવાનની ક્રાન્તિવાળી એ, અને તું આ લોકની નેત્રકૌમુદી.’ આ શ્લોક શંકર માટે તપ કરતી પાર્વતીના પ્રેમની ખરીકા કરવા બહુક વેપધારી શંકરે કહેલો છે. એ સંબંધમાં ‘કપાલી’ પદનું ઔચિત્ય છે.

વગેરેમાં 'પિનાદી' વગેરે પદ્યો વિવશણ રીતે 'કપાલી' વગેરે પદ્ય રીતે કાવ્યને અનુગુણ થાય છે ?

વળી વાચ્ય અર્થ જખા સમજનારા માટે એકરૂપ જ છે તેથી તે નિયત છે. કારણકે 'સૂર્ય' અસ્ત થયો 'વગેરેમાં વાચ્યાય' હરી બદલાતો નથી. પણ વ્યંચ્ય તે તે તે પ્રકરણ, પદ્યના, સમજનાર વગેરે વિશેષોની સહાયતાથી વિવિધ થાય છે. જેમકે 'સૂર્ય' અસ્ત થયો 'એથી' શત્રુ ઉપર આમી ચઢાઈ કરવાનો અવસર છે, અ અભિસરણ શરૂ કર, આ તારો પિયુ આબ્યામાં છે, કામ કરવાનું જખ હરીએ, ક સધ્યા સમયનો આચાર શરૂ કર, ન દૂર ન જા, ને આયોને ઘરમાં દાખલ કરો, માં હવે તાપ નહિ પડે, ઓ વેચવાની વસ્તુઓ સફેદી દ્યો, અ હજી પણ પિયુ આવ્યો નહિ, અ વગેરે અનવધિ વ્યંચ્ય અર્થ તે તે પ્રસંગે પ્રતિભાસે છે.

'ઓહ' (ક. ૨) વગેરેમાં વાચ્યવ્યંચ્યનો નિયેધવિધિરૂપે, લેહ દેવા છતાં,

“માત્સર્થ વીસારી વિચારી આયો

મયાંદથી કાર્ય કયું કહો તે;

નિતંબ ॥ સેવ્ય મહીધરના

કે કામથી હાસતી કામિનીના ?”

૧૩૩

૮૫ જ રાત્ર મેનાપતિને કહે છે. આ હતી અભિસારિકાને, ક સખી પાસકસજ્જનને, ક મન્જુરો એક બીજને, ક ધાર્મિક આશ્રયને તે આત્મ જન કાંઈક કામસર બદાર જનારને, ઓ શુદ્ધર્યો ગોવાળને, ઓ દિવસે તાપથી બળેલાને અં વેપારીઓ પોતાના યુગસ્તાને, અ પ્રોપિતભવકા અખર લાવનારને.

૮૬ <હે આયો માત્સર્થ હોડી વિચાર કરી મયાંદથી કાર્ય છે તે કહે—પવંતોના નિતંબો સેવ્ય છે કે કામથી હાસતી કામિનીઓના ?>

વગેરેમાં વાચ્યવ્યંગ્યનો સંશય અને શાન્ત શૃંગારીમાંથી કાઢી
પણ એક વિષયક નિશ્ચય રૂપે ભેદ હોવા છતાં,^{૮૭}

૮૮. નૃપ તોખોં અસિધારે શત્રુનાં શીર્ષં છેદી
અહણ કરોં રિપુશ્રી દર્પ શો હોય તેમાં !
નથી શું તવ વહાલી કીર્તિ ખેંચાડી સ્વર્ગે
રિપુહર અરિઓએ અંગબહોણા છતાં એ.”

૧૩૪

વગેરેમાં વાચ્ય અને વ્યંગ્યનો નિન્દા અને સ્તુતિ રૂપે^{૮૮}
સ્વરૂપનો ભેદ હોવા છતાં; ખેલાં અને પછી જ્ઞાન થવાથી કાલ-
નો ભેદ છતાં;^{૮૯} શબ્દને આશ્રિત હોવાથી, અને શબ્દ, તેનો
એક ભાગ, તેનો અર્થ, વર્ણ, અને રચનાને આશ્રિત હોવાથી,
આશ્રયનો ભેદ હોવા છતાં;^{૯૦} શબ્દાનુશાસન^{૯૧} જ્ઞાન વડે જાણવું,
અને પ્રકરણ વગેરેની સહાયતાવાળી પ્રતિભાની નિર્મળતાથી
યુક્ત શબ્દાનુશાસન જ્ઞાનવડે જાણવું, એ રીતે નિમિત્તનો ભેદ
હોવા છતાં; માત્ર સમજનાર એવા અને વિદગ્ધ એવા વ્યવહારને

૮૭ આ શ્લોકમાં વાચ્યાર્થ સંશયરૂપ છે પણ વ્યંગ્યાર્થ નિશ્ચયરૂપ
છે—શાન્ત સ્વભાવના પુરુષોએ પર્વતના નિતંબો સેવવા યોગ્ય છે અને
શૃંગારીઓએ કામિનીના નિતંબો સેવવા યોગ્ય છે,—

૮૮ < હે પૃથ્વીપાલક તીક્ષ્ણ તરવારની ધારવડે કરેલ છેદનથી જેમનાં
માથાં પડ્યાં છે તે શત્રુઓની લક્ષ્મી લઈ તને શેનાં ગર્વ થાય દે. તારી—
જેણે શત્રુઓને હણ્યા છે તેની—કીર્તિવલ્લભા તેઓ અપંગ હોવા છતાં શું
સ્વર્ગમાં નથી ઉપાડી ગયા? >

૮૯ આમાં નિન્દા વાચ્ય છે. સ્તુતિ વ્યંગ્ય છે.

૯૦ વાચ્યનું પહેલાં જ્ઞાન થાય અને વ્યંગ્યનું પછી થાય એ રીતે
કાલનો ભેદ છે. વાચ્ય વ્યંગ્ય હોઈ વ્યંગ્ય પ્રતીતિનું કારણ છે એટલે પર્વ-
વર્તી છે.

૯૧ વાચ્યાર્થના આશ્રય શબ્દ છે એટલે કે તે શબ્દના અભિધા
શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. વ્યંગ્ય તો શબ્દ. તેનો એક ભાગ વગેરે ઉપર
આધાર રાખે છે એ રીતે આશ્રયના ભેદ છે.

૯૨ વ્યાકરણ. કાશ વગેરે.

ઠરવાથી, તથા ટેવળ પ્રતીતિ અને ચમત્કૃતિ ઠરવાથી કાર્યનો ભેદ હોવા છતાં; ‘સૂચ’ અસ્ત થયો’ વગેરેમાં જાનાવેલી રીતે સંખ્યાનો ભેદ હોવા છતાં;

“૩૩” કોને દોષ ચઢે ના કૃષ્ણને પ્રણ પ્રિયા તણા અધરે !

પદ્ય બમરવાળું મુઘી વાર્યું ઠરનારો રહે હાવાં !” ૧૩૫ વગેરેમાં વાચ્ય વ્યંજનો સખીમાં રહેવારૂપે અને તેના કાન્ત આહિમાં રહેવારૂપે વિષયનો ભેદ હોવા”^{૧૨} છતાં; પણ જો એકત્વ (મનાય) તો સીંઘાપીળા વગેરેમાં ક્યાંય પણ ભેદ ન રહે. શાથી ને,—કહ્યું છે કે—જો વિરલ ધર્મોનો અધ્યાસ અને કારણનો ભેદ છે એ જ [અનુક્રમે] ભેદ કે ભેદના હેતુ છે.”^{૧૪}

વાચકોને અર્થની અપેક્ષા હોય છે પણ વ્યંજકોને તેની અપેક્ષા હોતી નથી એ રીતે વાચકત્વ એ જ વ્યંજકત્વ નથી. વળી ‘વાનીર કુંજ’ (ઉ. ૧૩૨) વગેરેમાં પ્રતીયમાન અર્થને અભિવ્યક્ત કરી જેમાં, વાચ્ય પોતાના સ્વરૂપમાં જ વિશ્રામ પામે છે તે શુભીભૂત વ્યંજ્યમાં પોતાના શબ્દથી નહિ કહેવાતો (અને) જ્ઞાનનો વિષય જનતો અત્તાત્પર્યભૂત અર્થ [બીજા] કયા વ્યાપારની વિષયતાને અવલંબે !

‘ધુ’ શમ, સર્વે સદુ’ (ઉદા. ૧૧૨) ‘બહોલો છવ કરી કહું ઉચિત ના શમિ, પ્રિયે, પ્રેમનું.’ ‘પામ્યા શાયશુભોર્થો કીરતિ થયી આ શમ હોઠોમહી’ (ઉદા. ૧૦૬) વગેરેમાં દ્વિતીય અર્થ પણ વિવિધ બને છે, વિશેષ અવલોકનો હેતુક થાય છે,

૬૩ <પ્રિયનો મળવાનો અધર જોડો રીતે જુસો ન શાવ ? વાવે છતાં હવે ક્ષમારી દે બમરવાળા પદને મુખનારી રહે સદન કર>

૧૪ વાચ્યોનો નાવિકા વિષય છે, અને બમરો એ એ જ માર્ગે નહિ કે જરૂર, એવા વ્યંજનો નાવક વિષય છે.

૧૫ જે નિત્ય વસ્તુઓમાં ભેદ હોય તો તે વિરલ ધર્મોને લઈને અને અનિત્ય વસ્તુમાં ભેદ હોય તો તેનો સમજ ને બનેલ કારણનો ભેદ છે.

* અર્થાન્તર સંકેપિત વાચ્ય વગેરે જે વિરલ જોડો અનવચ્છેદ્ય વાચ્ય છે તે મર્યાદા મર્યાદી જુદા જાતની હોય.

અને તેનું જ્ઞાન શબ્દાર્થ ઉપર આધાર રાખે છે, પ્રકરણ વગેરેની અપેક્ષા રાખે છે તો પછી આ નવો પ્રતીયમાન કોણ છે? કહેવાય છે. લક્ષણીય અર્થ વિવિધ છે તો પણ અનેકાર્થક શબ્દના અભિ-ધેયના જેમ નિયત જ છે, મુખ્ય અર્થ સાથે અનિયત સંબંધવાળો લક્ષણાથી જણાવી શકાય નહિ. પણ વ્યંગ્ય તો પ્રકરણ વગેરે વિશેષોને લઇને નિયત સંબંધ, અનિયત સંબંધ અને સંબંધ-સંબંધ એ રીતે પ્રકાશે છે. વળી

“ સાસુ અહીં ઘોટે છે, અહીં આં હું સૂઉં. જોઈ લે દિવસે
પંથી રતાંધળા, મા મારી શય્યા મહીં પડતો ” ૧૩૬

વગેરેમાં વિવક્ષિતાન્યપરવાચ્ય ધ્વનિમાં મુખ્યાર્થનો બાધ નથી. તેથી અહીં લક્ષણા શી રીતે (કહેવાય)? લક્ષણામાં પણ વ્યંજનાનો અવશ્ય આશ્રય લેવો જોઈએ એમ સાબીત કર્યું છે. x

જેવી રીતે અભિધા સમયની અપેક્ષા રાખે છે તેવી રીતે લક્ષણા મુખ્યાર્થબાધ વગેરે ત્રિરૂપ સમયવિશેષની અપેક્ષા રાખે છે. આથી તે અભિધાની પુચ્છ રૂપ છે એમ [કેટલાકે] કહે છે.

લક્ષણારૂપ જ ધ્વનન નથી^{૯૬} શાથી જે તેને (લક્ષણાને) અનુસરી તેનું (વ્યંજનાનું) દર્શન થાય છે. અને તે તેને જ અનુગત છે એમ નથી, અભિધાને અવલંબીને પણ તે થાય છે. તે બન્ને ઉપર જ આધાર રાખે છે એમ નથી, શાથી જે અવાચક વર્ણને અનુસરી પણ તે દેખાય છે. તે શબ્દને જ અનુસરે છે એમ નથી, શાથી જે તે અશબ્દરૂપ નેત્રના કટાક્ષ વગેરેમાં રહ્યા તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે અભિધા, તાત્પર્ય, અને

x જુઓ ઉલ્લાસ ૨. સ્. ૧૮ વગેરે

૯૬ લક્ષણા અને વ્યંજના એક નથી પણ ભિન્ન છે. તેનાં ભેદક કારણો આપે છે.

લક્ષણરૂપ ત્રણે વ્યાપારોથી ભિન્ન દેનન વગેરે ધર્યાંદોવાળો.
વ્યાપાર દંકાય એમ નથી.

૧૦ તેમાં 'સાસુ ગર્હી' વગેરેમાં (ધ્વનિ) નિયતસંબંધ
છે, ૯૯ "કોને રે પ ચડે ના" વગેરેમાં અનિયતસંબંધ,
૧૧ "વિપરીત રતે લક્ષ્મી બ્રહ્માને રેખી નાભિકમલરથં
હરિનું દશિનુ લોચન ઢાંકે આકુલ થઈ રસમાં." ૨૩૭

વગેરેમાં સંબંધસંબંધ ૯.૧૦૦ આમાં હરિ પદથી જમણી આંખ
સૂર્યરૂપ ૩ એ વ્યંગ થાય છે, તેના બંધ થવાથી સૂર્યનું અસ્ત
થઈ, તેના વડે પદનો સંકાય, તેના વડે બ્રહ્માનું પુરાઈ જવું. તેમ
થતાં ઢાંકવાનું અંગ ન દેખાવાથી બંધનરહિત મુરતવિલાસ એમ
(વ્યંગ થાય છે).

૧૦૧ 'અખણ્ડ છુદ્ધિથી સમન્વિતો વાક્યાર્થ જ વાચ્ય છે
અને વાક્ય જ વાચક છે' એમ પણ જેઓ કહે છે તેઓએ

૯૭ જેમાં વ્યંજનો સંબંધ નિયત છે તે નિયત સંબંધ વ્યંજ
"અહીંઆ સાસુ" વગેરે શ્લોકમાં નિયત સંબંધ વ્યંજ છે. નિયત સંબંધ
એટલે કે વાચ્ય અને વ્યંજનો એક જ વિષય હોવો તે. આ શ્લોકમાં બન્નેનો
વિષય મુસાફર છે

૯૮. આમાં બન્નેનો એક વિષય નથી-વાચ્યનો વિષય સખી છે વ્યંજ-
નો વિષય તેના વ્હાલો વગેરે છે.

૯૯. <વિપરીત રતમા લક્ષ્મી નાભિકમલ ઉપર બેઠેલા બ્રહ્માને નેખતે
તર્મી જમણી આખ રસાકુલ થાપ એકદમ ઢાંકી દે છે.>

૧૦૦. સખદ સખધ વ્યંજ એટલે કે જે વ્યંજ એક ધ્વનિથી સિદ્ધ
થઈ પરંપરારૂપે પ્રતીત થાય તે

૧૦૧ વેદાન્તીના મતની ચર્ચા કરે છે. અખણ્ડ વાચ્યની વાચ્યાર્થમાં
દક્ષિ ૩ તેજ રીતે વાચ્યવ્યંજ વ્યંજ પણ હોઈ તેમ પણ વાચ્યની
દક્ષિ જ છે.

અવિધાના માર્ગમાં પડેલાઓએ ૧૦૨પણુ પદ અને પદાર્થની કલ્પના કરવી જ જોઈએ એ રીતે તેમના પક્ષે પણ આપેલાં ઉદાહરણો વગેરેમાં વિધિ વગેરે વ્યંગ્ય જ છે.

૧૦૩ વાચ્ય સાથે સંબંધ વિનાનું તો [કાંઈ પણ] પ્રતીત થતું નથી, શાથી જે ગમે તેનાથી ગમે તે અર્થનું ભાન થવાનો પ્રસંગ આવે. આ રીતે સંબંધથી થતો વ્યંગ્ય વ્યંજકભાવ, અનિયત સંબંધમાં અવશ્ય રીતે ન થાય માટે વ્યાપ્ત થવાથી, નિયત હોવાથી, ધર્મિમાં રહેલો હોવાથી [એવા] ત્રિરૂપ લિંગથી લિંગીનું જ્ઞાન જે અનુમાન^{૧૦૪} તદ્દુષ્ટે પર્યવસાન પામે છે. જેમકે

૧૦૫ “કર ધાર્મિક નીરાંતે તે કુતરો આજ મારીયો તેહ

ગોદાવરી તીર કુંજ વસતા સિંહે મદોન્મત્તે” ૧૩૮

૧૦૨ ક્રિયાકારક ભાવ ધર્મ અને ધર્મીભાવ વિના સંભવે નહિ. સંસાર મિથ્યા હોવાથી ધર્મધર્મીભાવ સંભવતો નથી. બ્રહ્મ પણ નિર્ગુણ હોવાથી તે ધરતો નથી. આથી પદ અને પદાર્થના વિભાગની કલ્પના વિના જ અખણ્ડ બુદ્ધિથી અખણ્ડ વાક્યાર્થ સમજવાનો છે. આ પૂર્વપક્ષના જવાબમાં કહે છે કે વ્યવહારદશામાં તો પદ અને પદાર્થનો વિભાગ સ્વીકારવાની જરૂર પડે અને એ રીતે વ્યંગ્ય પણ સ્વીકારવું પડે.

૧૦૩ નૈયાયિક મતની ચર્ચા કરે છે.

૧૦૪ અનુમાન કરવા માટે ત્રિરૂપ લિંગ આવશ્યક છે. ઉ. ત. ધૂમાડો દેખાયાથી પર્વત અગ્નિવાળો છે એવું અનુમાન કરવા માટે પ્રથમ તો તે હેતુ વ્યાપ્ત હોવો જોઈએ. એટલે કે જ્યાં જ્યાં ધુમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે, જેમકે રસોડામાં. ખીલું નિયત હોવો જોઈએ એટલે કે જ્યાં જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ ન હોય, જેમકે સરોવરમાં. અને ત્રિજનું ધર્મિનિષ્ઠ હોવો જોઈએ. એટલે કે હેતુનું પક્ષમાં એટલે કે ધૂમાડાનું પર્વતમાં-હોવાપણું સિદ્ધ હોવું જોઈએ. વ્યંગ્ય વ્યંજકભાવનું પણ આ ત્રિરૂપલિંગથી અનુમાન કરાય છે.

૧૦૫ <હે ધાર્મિક, નીરાંતે શર. તે કુતરો આજે તે ગોદાવરીના કિનારા ઉપરના કુંજમાં રહેતા ગર્વવાળા સિંહે માર્યો છે.> આ શ્લોકનો વાચ્યાર્થ એવો છે કે કુતરો મારી નખાયાથી બીરુ માણસ ભલે ઘર આગળ શર. વ્યંગ્યાર્થ એવો છે કે ગોદાવરી તીરના કુંજવાસી સિંહે તે મારી નાખ્યો હોવાથી ત્યાં જહીકણુ ન જઈ શકે.

૧૦૧ આમાં કનકના જવાથી ઘેર ફરવાનું વિધાન થાય છે, તે ગોદાવરી તીરે સિંદની ઉપલબ્ધિથી ન ફરવાનું અનુમાન કરાવે છે. એ ને ણીકણોનું જામણ છે તે તે ક્યના કારણની નિવૃત્તિની ઉપલબ્ધિપૂર્વક છે, અને ગોદાવરી, તીરે સિંદની ઉપલબ્ધ છે તેથી વ્યાપકના વિરુદ્ધની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

૧૦૨ આ વિષે કહેવાનું કે—બીકણ પણ શુરના કે પ્રજુના દુકમથી, પ્રિયાના અનુરાગથી અને જોવા બીજા કે.ઈક દેવથી અયકારણ હોય તોપણ ભ્રમે જો રીતે અનેકાન્તિ દેવ, કુતરાથી ખીતો પણ વીરત્વને લઈને સિંદથી બીજો નહિ જો રીતે વિરુદ્ધ પણ, અને ગોદાવરી તીરે સિંદની હયાતી પ્રત્યક્ષ કે અનુમાનથી નિશ્ચિત નથી પણ વચનથી,—અને વચનનું પ્રામાણ્ય નિયત નથી, થાયી જે અર્થની સાથે નિયત સંબંધ નથી જો રીતે—અસિદ્ધ છે. તો આવા દેવથી રી રીતે સાધ્યની મિદ્ધિ થાય ।

૧૦૩ તે જ રીતે 'જોઈ રાગ શ્રીકો' વગેરેમાં સાપક તરીકે ચન્દનનું ખરી પડતું વગેરે લેવામાં આવે છે તે બીજા કારણથી પણ સંભવે છે, અને જોથી આમાં જ રનાનના કાર્ય તરીકે કહેવાયા છે. જો રીતે ઉપસોગમાં જ તે વ્યાપ્ત નથી, જોથી તે અનેકાન્તિક છે. ૧૦૪ વ્યક્તિવાદીએ પણ અધમ પદની સહાયતાવાળા જોમનું [જોઈ રાગ વગેરે પડોનું] વ્યંજકત્વ કહ્યું છે; અને આમાં

૧૦૫ આ વ્યંજમાં અનુમાનને ધરાવે છે—એટલે કે અનુમાનથી ગોદાવરી તીરે ન ભગવાનો અર્થ સિદ્ધ કરે છે. આ મતે વ્યંજ સ્વીકારવાની જરૂર નથી.

૧૦૬ આ મતનું ખરડન કરે છે, જે દેવથી અનુમાન કરવાનું છે તે દેવ દુષ્ટ છે એમ સાબીત કરે છે. તે અનૈકાન્તિક છે, વિરુદ્ધ છે અને અસિદ્ધ છે. આવા દુષ્ટ દેવથી સાચું અનુમાન થઈ શકે નહિ.

૧૦૮ જોઈ રાગ વગેરે શ્લોકમાં પણ અનુમાન ધરતું નથી એમ સાબીત કરે છે

૧૦૯ વ્યંજનાવાદીને માટે તે બધા વ્યંજ અર્થો કહાડવામાં હોય નથી એ બતાવે છે.

અધમત્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી એથી અનુમાન શી રીતે થાય ?
આવા અર્થમાંથી આવેા અર્થ ઉપપત્તિની અપેક્ષા વિના પણ
પ્રકાશે છે એ વ્યક્તિવાદીને તો અદ્વય છે !

એ રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં ધ્વનિશુણીમૂલવ્યંગ્યના સંકીર્ણ લેદ-
નિર્ણયનેા પાંચમેા ઉદ્ઘાસ સમાપ્ત થયેા.

ઉલ્લાસ છઠ્ઠો

૧(સુ. ૯૭) પહેલાં જે સંજ્ઞચિત્ર અને અર્થચિત્ર એવાં બન્ને કાવ્યોનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે તેમાં [અનુક્રમે] ચિત્રઅર્થ અને ચિત્રસંજ્ઞની સ્થિતિ ગ્રાણ્યપ્રધાનભાવથી છે. ૪૮

સંજ્ઞચિત્રમાં અર્થ અચિત્ર છે એમ નહિ, અથવા અર્થચિત્રમાં સંજ્ઞ અચિત્ર છે એમ તો નહિ.

તેમ જ કહ્યું છે કે,^૧

“તેના (મતે) રૂપક વગેરે અલંકાર છે. તે બીજાઓ વડે બહુ રીતે કહેવાયો છે. મુંદર પણ આજુબજુ વિનાશું વનિતાનું મુખ ચોખતું નથી. કેટલાક દોઢો^૨ રૂપક વગેરે અલંકારને બાહ્ય ગણે છે. તેઓ વાળીનો અલંકાર મુળંત અને તિડત પહોની વ્યુત્પત્તિને ઈન્છે છે. તેથી તેને મુચળના કહે છે. અર્થવ્યુત્પત્તિ જ્ઞાના જેવી નથી પણ અમને તો સંજ્ઞાલંકાર અને અભિપ્રયાલંકારના બેકથી બન્ને ઈન્છે છે.”

૧ ઉત્તમ કાવ્ય અને મધ્યમ કાવ્યનું નિરૂપણ કર્યું ૧૯૧૧ ખા ઉલ્લાસમાં અધ્યમ કાવ્યનું નિરૂપણ કરે છે. પહેલા ઉલ્લાસમાં સંજ્ઞચિત્ર અને અર્થચિત્ર કાવ્યોનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે. નવમા અને રસમા ઉલ્લાસમાં સંજ્ઞાલંકાર અને અર્થાલંકાર બતાવવામાં આવ્યો. આ ઉલ્લાસમાં એટલું જ બતાવ્યું છે કે સંજ્ઞચિત્ર અને અર્થચિત્ર કાવ્યના બેદ પ્રધાનતાનું બાવને લક્ષણ છે. એકમાં બાવનો અર્થાલંકાર અભાવ છે એમ નથી. સંજ્ઞચિત્ર કાવ્યમાં અર્થચિત્રતા ગ્રાણ્ય દેાય છે; અર્થચિત્ર કાવ્યમાં સંજ્ઞચિત્રતા ગ્રાણ્ય દેાય છે.

૨. નીચેના શ્લોકો બામદના કાવ્યલંકારવેદી (પટ્ટિ. ૧. મ્હે. ૧૩-૧૫) લીધા છે.

૩. કેટલાક દોઢો અર્થલંકારને બાવ કહે છે એટલે કે કાવ્યના અર્થનું કન દયા પડી ને બાવ થાય છે એમ કહે છે. નામ અને વિધાવર્તન અનુપ્રાસ વગેરેમાં મેટવર્ત.વી બાવનો અલંકાર થાય છે એટલે કે સંજ્ઞાલંકાર થાય છે. આ સંજ્ઞાલંકારની સમસ્ટિ પેટાની જેવે જ થાય છે એટલે કેટલાક તેને જ કહે છે પણ બામદને જ્ઞે ૪૮ છે.

શબ્દચિત્ર જેમકે

‘પ્રથમ પ્રગટી લાલી, શોભા સુનેરી થઈ પછી
વિરહથી બહોળી વામા કેસ કપોલ સમી દ્યુતિ,
કુહો કમલિનીના કાપેલા સુકન્દની કાન્તિનો
સમસ્થ તમો નાશે ધનું ઉગે. રજની મુખે.

૧૩૯

અર્થચિત્ર જેમકે

‘તે દાદિમાવપતિતા અપિ કસ્વ નાત્ર શોભાય પદ્મલલ્લશામલકાઃ
સલાશ્ચ ।

નીનાઃ મદંદ્ર સધિલાસમલીકલગ્ના યે કાલતાં કુટિલતામિવ ન
ત્તજ્જિતિ ॥ ૧૪૦ ॥

જો કે સર્વત્ર કાવ્યમાં છેવટે વિલાવ વગેરે રૂપે પર્યાવસાન થાય છે તો પણ સ્ફુટ રસ ન જણાવાથી આ બંને કાવ્યો અવ્યંબ્ય દેખાં છે. આમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારના લેખી ઘણા લેટો થાય છે તેમનો અલંકારોનો નિર્ણય કરતી વખતે નિર્ણય થશે.

જો રીતે કાવ્યપ્રકાશમાં શબ્દચિત્ર અને અર્થચિત્ર કાવ્યના નિરૂપણનો છૂટો ઉલ્લાસ સમાપ્ત થયો.

૪. <રજનીના પ્રરંભમાં પ્રથમ રક્ત પૂનિરજે પછી સુવર્ણ રંગ પ્રગટ્યો પછી વિરહથી ક્લેશ પમતી કેમલ ત્રીના ગાવની શાંતિ મેલ પછી રસાળ કમલિનીના કાપેલા કુહા મેલી પૂનિરજે અપકરને તાલ કરવામાં તમસ્થ મંદ ઉગે છે.>

૫. <મુદર પાપતો યુક્ત આખરગાએના તે તાગના કો. આ ખેલો કોને કોમ નથી કરતા? જે તાગના નાચે કલકલ અને (મલ) નીચ દિનિવાળા, જે તાગના દમેશ વિવાનથી કપાળ કેપ રહેલ છે, જે (ખવ) વિશ્વસથી શુદ્ધ એ કવચમાં લાગેલા છે (તે તાગ) કાળગ અને રક્તીલા રાજી કોડતા નથી, (તે ખેલો) કાળ કામ અને કલ છેડત નથી.>

૬. આ બધા અંકે કાવ્યમાં રસદિ પનરેને અત્યંત અમલ દેખ છે એમ નથી. પણ તે અસ્ફુટ દેખથી તેમને અવ્યંબ્ય દેખા છે

શુદ્ધિપત્રક

[વાંચકોને પુસ્તક સ્વરૂપે પહેલાં નીચે પ્રમાણે જૂનો સુધારી લેવા વિનંતી છે.]

૫.	૫.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૧૨	માણુ	ઝાણુ
૫	૧૫	કામાર	કૌમાર
૬	૨	સંભાંચ	સાંભાંચ
૬	૪	મર્ધ	મર્ધ,
૭	૪	ભામ	ભામ
૭	૨૧	દ્રોહોદ્ધ	દ્રોહોદ્ધ
૮	૧૫	ઉપસંત	વી જાણી
૧૨	૨	અવધવે	અવધવે
૧૨	૧૧	ભત	ભતિ
૧૩	૧૫	આવે,	આવે;
૧૪	૧૦	કેટલાએકનો	કેટલાએકનો,
૧૪	૨૬	લખ્યાર્થ	લક્ષ્યાર્થ
૨૧	૧૮	ત માણી	તે ઝાણી
૨૧	૧	અથ	અર્થ
૨૬	૮	વીશેષ	વિશેષ
૨૬	૧૮	પરમેશ્વર સખ્દ સંભળના અર્થમાં પણ વપરાય છે.	પરમેશ્વર સખ્દ સિવ વિષ્ણુ તમેજેને માટે પણ વાપરી શકાય.
૨૭	૮	કુચ્ચ	કુચ્ચ
૨૭	૨૭	દુરાધરોહ	દરધિરોહ
૨૭	૩૦	અથ	અથ
૨૮	૨૨	•ભિષ્મને:	•ભિષ્મને.
૩૧	૧૫-૧૬	એકેક લાઈપ ન જોઈએ	
૩૩	૧૦	(સુ. ૪)	(સુ. ૨)
૩૩	૨૪	(સુ. ૫)	(સુ. ૪)
૪૧	૧	રસ	રસને
૪૨	૧૫	નિયમબદ્ધ	નિયમબદ્ધ
૪૪	૩	મુવે	મુઝે
૪૬	૭	રૂપાળી	રૂપાળી

પ્ર.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૮	૨૨	નિષ્પન્ન	નિષ્પન્ન
૪૮	૨૫	આપનાથી જૂડું શરીર	આપના શરીરથી જૂડું
૫૬	૧૪	એવી	એવું
૫૭	૧૪	એવી	એવું
૬૦	૫	એવી	એવું
૬૪	૯	એવી..... થતી	એવું..... થતું
૬૫	૨	ચત્તવીર	ચત્ત વીર
૭૪	૧૮	કઠતટે	કઠ્ઠતટે
૮૩	૨૫	સચવાય છે	સૂચવાય છે
૮૪	૨૩	કહે છે	કહે છે કે
૮૬	૪	તાઈ ને	તાઈ તે
૯૦	૨૦	(વદન પરીવાટીપુષ્ટના	(વદનપરિવાટીપુ ઘટના)
૧૦૭	૧૪	‘ઓષ્ટે’	‘ઓષ્ટે રાગ પ્રીક્ષા’
૧૦૭	૨૧	બ્રાહ્મથને	બ્રાહ્મણને
૧૧૧	૧૪	નિયત સંબંધ	નિયતસંબંધ
૧૧૧	૧૫	”	”
૧૧૧	૨૨	સંબંધ સંબંધ	સંબંધસંબંધ
૧૧૨	૧૧	ક્રિયાકારક ભાવ	ક્રિયાકારકભાવ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રકટ થતી પુરાતત્ત્વમંદિર અન્થાવલી

આયંવિદ્યા બાખ્યાનમાળા.	હોટની પડી	૨-૦-૦
	ચામડાની	૨-૮-૦
પ્રાચીન સાહિત્ય. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર.		૦-૧૨-૦
અનુવાદક શ્રી. મહાદેવ દેસાઈ શ્રી. નરદરિ પરીખ.		
પુણ્યસીમાસારસંગ્રહ.	લે. ધર્માનંદ ઠોસંખી.	૨-૮-૦.
તલેચારોનો ઇતિહાસ.	લે. જગન્નેદી.	૩-૮-૦
હિપનિગત પાઠાવલી.	સં. અ. દત્તાત્રેય કાલેલકર.	૦-૧૨-૦
પ્રાકૃતકથાસંગ્રહ.	સં. મુનિ જિનવિજયજી.	૦-૧૪-૦
પાઠીપાઠાવલી.	" "	૦-૧૨-૦
અભિધાનખપદીપિકા	" "	૫-૦-૦
અભિમમ્ભત્યસંગ્રહો.	સં. અ. ધર્માનંદ ઠોસંખી.	૨-૦-૦
મમ્ભતિતકં.	સં. પં. સુખલાલ તથા પં. જેયરદાસ	૧૦-૦-૦
ધમ્મપદ. (મૂળ તથા અનુવાદ) અ. ધર્માનંદ ઠોસંખી } થોડા અપતમાં તથા અ. રા. વિ. પાઠક } બહાર પડશે.		
પ્રાકૃત બાયાઓનું વ્યાકરણ	લે. પં. જેયરદાસ	૭૫૫ છે.
વૈદિકપાઠાવલી	સં. રસિકલાલ છે. પરીખ	"
બૌદ્ધ સંધનો પરિચય	લે. અ. ધર્માનંદ ઠોસંખી.	"

પુરાતત્ત્વ (પુસ્તક ૧ છું) બાંધેલું	૫-૧૨-૦
પુરાતત્ત્વ (પુસ્તક ૨ છું) "	૫-૧૦-૦

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૮	૨૨	નિષ્પન્ન	નિષ્પન્ન
૪૮	૨૫	આપનાથી જૂઠું શરીર	આપના શરીરથી જૂઠું
૫૬	૧૪	એવી	એવું
૫૭	૧૪	એવી	એવું
૬૦	૫	એવી	એવું
૬૪	૯	એવી..... થતી	એવું..... થતું
૬૫	૨	ચત્તવીર	ચત્ત વીર
૭૪	૧૮	કઠતટે	કઠ્ઠતટે
૮૩	૨૫	સચવાય છે	સૂચવાય છે
૮૪	૨૩	કહે છે	કહે છે કે
૮૬	૪	તાઈ ને	તાઈ ને
૯૦	૨૦	(વદન પરીગટીપુષ્પટના	(વદનપરિવાટીપુષ્પટના)
૧૦૭	૧૪	‘ઓષ્ટે’	‘ઓષ્ટે રાગ શ્રીકા’
૧૦૭	૨૧	બ્રાહ્મણને	બ્રાહ્મણને
૧૧૧	૧૪	નિયત સંબંધ	નિયતસંબંધ
૧૧૧	૧૫	”	”
૧૧૧	૨૨	સંબંધ સંબંધ	સંબંધસંબંધ
૧૧૨	૧૨	ક્રિયાકારક ભાવ	ક્રિયાકારકભાવ

